

On Date 14th April' 2017 Celebration of 126th Birth Year of Dr. Babasaheb Ambedkar. On this occasion, we publish Online Special Issue on

-- This Special Issue Collaborate with:-

Maharashtra Rajya Magasvargiya Vidyut Karmachari Sanghatan, Branch – Allapalli
& Gurukul International Multidisciplinary Research Journal
ISSN 2394-8426 with Impact Factor 2.254

-- Online Special Issue Available At :-

<http://gurukuljournal.com/>

Index

Paper No.	Title	Author	Page No.
01	Dr. B. R. Ambedkar And His Contribution Towards Indian Constitution Dr. B.R. Ambedkar – A Social Reformer	Prof Ms. Shubhangi Vitthal Gaikwad	1-2
02	Dr. Babasaheb Ambedkar – The pioneer of Indian Economy	Dr. Prashant M. Puranik	3-6
03	आंबेडकरांचे सामाजिक विचार	डॉ. रामदास रसाळ	7-10
04	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पत्रकारितेतील (बहिष्कृत भारत) मानवी हक्क : एक शोध अभ्यास	कांडळे चंद्रकांत गौतम डॉ. राजेंद्र गोणारकर	11-13
05	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार	डॉ. पी. आर. थारकर	14-20
06	घटनाकार बाबासाहेब	डॉ. प्रा. अरुणा मोरे	21-23
07	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्रीविषयक कार्यातील योगदान	डॉ. राजेंद्र ओ. वेलोकार	24-27
08	भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांची आजही भारताला गरज..!	प्रा.प्रविण डिगंबर बोंद्रे	28-31
09	बाबासाहेब आणि इतर पैलु	सोनाली सिध्दार्थ हिरे	32-35
10	सत्त : सुधारल्याशिवाय इतरांना कसे सुधारणार – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. मनोहर आ. गुड्हे	36-38
11	बाबासाहेबाची पत्रकारीता – ‘नवविचारांच्या अविष्काराचा नवग्रवाह’	प्रा. राजेश एस. डॉगरे डॉ. प्रकाश एन. सोमलकर	39-41
12	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि हिंदू कोड बिल	प्रा.डॉ. कुचेकर एच. एस.	42-48
13	Dr.B.R. Ambedkar Role In Women Empowerment: 20 th Crusader	G.Sakthivel	49-51
14	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि 'दलित' संकल्पना	प्रा. डॉ. दिलीप बापरसणाडे	52-56
15	असामान्य व्यतिमत्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे	प्रा.संजय उत्तमशाव उगेमुणे	57-59
16	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार	प्रा. डॉ. शिवाजी नमदेव झाङ्कुरण	60-62
17	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाही संबंधी विचार	प्रा.डॉ.पी.एल.डेंगळे	63-69
18	डॉ. आंबेडकर भारातीय लोकशाहीचे जनक ; चिकित्सक अवलोकन	प्रा. राजू पांडुरंगाजी लिपटे	70-72
19	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे संस्कृतीविषयक व साहित्यिक विचार	प्रा. संजय केशवराव लोटेलवार	73-76
20	पत्रकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. धर्मदास विश्वनाथ घोडसरार	77-81
21	दलितों के मरीहा – बाबा साहेब	डॉ. मकरनंद जायसवाल	82-85
22	The Role Of Ambedkarism In Dalit Literary Movement	Lokhande chandrakant Bishan	86-91
23	राष्ट्रवाद व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ. प्रमोद शंभरकर प्रा. नितेश आर. रामटेके	92-94
24	The Status Of Dalit Literature In India	Lokhande chandrakant Bishan	95-98
25	डॉ. आंबेडकरांच्या दुष्टीकोनानुसार वारकरी संत तुकारामांचे समाजिक योगदान	प्रा. श्रीकांत डॉ. पानवाटे	99-103
26	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारातील राजकीय व सामाजिक कांती	प्रा. डॉ. संजय गोरे	104-106

Dr. B. R. Ambedkar And His Contribution Towards Indian Constitution

Dr. B.R. Ambedkar – A Social Reformer

Prof. Ms. Shubhangi Vitthal Gaikwad

Assistant Professor and Head, Dept. of Commerce
M.Com, M.Phil, PGDIB, PGDBM, NET, Ph.D(Pursuing)
(MAEER’S Arts Commerce & Science College Pune, 38)

Dr. Bhimrao Ramji Ambedkar, popularly known as Dr. Baba Saheb, was born on 14th April 1891 in Madhya Pradesh. He was in true sense a successful Economist, Professor, Politician, Indian Jurist (Lawyer), and a Social Reformer who motivated the Dalit Buddhist Movement on large scale in the country. Not only this he campaigned beside Social Prejudice against Untouchables (Dalits), and also supported the rights of Women and Labour. He was Independent India's first law Minister and the Principal Architect of the Constitution of India. Just because of his hard work as well as dedication, the Indian Government in 1990, posthumously conferred upon Ambedkar, the Bharat Ratna, India's highest civilian award.

Dr. Ambedkar being a prolific student gained a reputation as a Research Scholar for his work in Economics, Law and Political Science and Doctorate in Economics from both Columbia University and the London School of Economics. He was a strong Political Leader as he used to have his maximum involvement in agitation and discussions for our India's independence. He was also the Social Freedom Fighter as the whole life he fought for Political Rights and Social Freedom for Dalits. For this reason only in 1956 he got himself transformed to Buddhism religion, initiating mass conversions of Dalits in the state that too on large scale.

The whole life Dr. Ambedkar struggled for giving equal justice and importance to the poor low Mahar (dalit) caste that were considered as literally Untouchables as related to socio-economic favoritism in the country. I personally feel that his heritage consists of several memorials and depictions in culture. He contributed towards research work by writing many books on Economics like:

1. The Evolution of Provincial Finance in British India
2. The Problem of the Rupee: Its Origin and Its Solution
3. Administration and Finance of the East India Company

The Reserve Bank of India that is RBI was initially established on the novel thoughts and ideas of Dr. Ambedkar only. Ambedkar was a perfect Economic Planner as well as he helped for:

- a. Having Agricultural Growth and Industrialization of Indian Economy.

- b. Stressed upon more investments in Agriculture Sector making it as the Primary Sector of Indian Economy.
- c. Achievement of Food Security Goal of Country is based on his vision only.
- d. Having National Economic and Social Development of the Country.
- e. Stressing upon Community Health, Public Hygiene, Education and Residential Facilities as the basic amenities of Life.
- f. He was the only one to prove the importance of Price Stability over Exchange Stability.
- g. He also brought the concept of Exchange Rates and their effect on the Economy.

Dr. Ambedkar also established the Finance Commission of India in 1951. He gave the idea of opposing Income Tax for the low-income groups in our country. In order to stabilize the economy his contribution was tremendous in Land Revenue Tax and Excise Duty Policies. He advocated Birth Control rate in order to develop the Indian Economy, which has been adopted by the Indian government as National Policy for Family Planning. He also emphasized on the equal rights for women for economic development of the country. He laid down the foundation of industrial relations after Indian independence.

B.R. Ambedkar, nation's first Law Minister was elected and appointed as the Chairman of the Constitution Drafting Committee, and was appointed by the Assembly to write India's new Constitution after Independence. He played a decisive role in the framing of the Indian Constitution. For this reason only he was considered to be as the Sarvo Sarva of the Dalits and Backward class people in the country. In February 1948, Dr. Ambedkar presented the Drafted Constitution before the people of India; which was originally adopted on November 26, 1949. As a result of this, in October 1948, Dr. Ambedkar submitted the Hindu Code Bill to the Constituent Assembly as an effort to codify the Hindu Law.

Finally, on December 6, 1956, Baba Saheb Dr. B.R. Ambedkar died peacefully in his sleep at his home place in New Delhi.

Dr.Babasaheb Ambedkar – The pioneer of Indian Economy

Dr. Prashant M. Puranik

Gurukul Arts, Commerce & Science College

Nanda, Tal:Korpana, Distt:Chandrapur

Email ID :prashantpuranik1970@gmail.com

Cell : 9860461574(M)

ABSTRACT:

The Indian economy is ever changing. There are lot of reasons behind these changes. That's why we can say that, our economy is having a marvellous historical background. One cannot forget the devotion and dedication of great Indian leaders who tried their best to boost up our economy. Among these martyrs the leading name come forward i.e. the chairman of constitution drafting committee, freedom fighter and god of 'Dalit' people – Dr.BabasahebAmbedkar. Dr.BabasahebAmbedkar has strictly protest the social and economic unjustified factors and protect those policies which were most useful for all the human being and for Indian economy. We can definitely say that, today when other countries are not making progress our Indian economy is still standing like lighthouse who shows the light to the ships. Just like lighthouse Indian economy is going on his right path to achieve the predetermined goals.

KEYWORDS: Centralization, Protested, Inflation, Democracy, Castism

INTRODUCTION:

There is a phrase in English language, “Sometimes the miracle happens”. These miracles are of two types; Manmade Miracle and Natural Miracle. Dr.BabasahebAmbedkar is a magician who made the various magic in the era of Indian economy. So, his views deals with agriculture sector and public finance was really outstanding researches for Indian economy. His D.Sc. thesis, “The problem of Rupee-its origin and its solution was published in 1923. In this thesis, he made the perfect conclusion that, Price Stability is Important than exchange Stability.

Dr.BabasahebAmbedkar had completed his M.A. The title of the research during this degree was, “Ancient Indian Commerce.” He had also completed his M.Sc. from London with a major research work on the topic, “The Evolution of provincial Finance in British India”. He calculated the loss of development causes by British Rule.

Dr.BabasahebAmbedkar’s contribution in Indian economic development:

Dr.Ambedkar had played a very important and leading role in the Indian economic development. He took the lot of initiative for this purpose. Some of them are as follows:

1. Agriculture:

In his article,“Small holdings In India and their remedies” (1917) and also in ‘Status and Minorities’ (1947), Dr.Ambedkar forcefully told the fact that, there should be equality in the land holders. He Strongly opposed the definition based on consumption rather than production. According to his opinion, the land acquired or held by a single person should be divided in a big equal parts rather than the small parts. By this the unnecessary burden of workers working in a small piece of land would be released. This theory of Dr BabasahebAmbedkar has made the revolution any changes in Agriculture Sector.

2. Public Finance:

Dr.BabasahebAmbedkar’s Ph.D. thesis had opened the eyes of people. While making study of public Finance in India he had studied the varous resources from 1833 to 1921. In this thesis Dr.Ambedkar had showed centralization of Government was a failure due to faulty fiscal policies.

3. Taxation Policies:

Dr.BabasahebAmbedkaris strongly opposed the land revenue. Because the poor people were the major factor who had suffer a lot due to this taxation policy. According to him, India’s taxation system is faulty as there is different taxes for production and land revenue.

4. Indian Currency Problem:

The Indian Currency System is really the version given by Dr.BabasahebAmbedkar.in his thesis, “The problem of Rupees-It’s Origin and Solution’ he proved the fact that, the Gold Exchange Rate does not have stability. To calculate this, he had taken help of many statistical formulas and data. The major output of this thesis was India cannot afford the gold exchange standards and there is a risk of Inflation and high prices.

5. Economic Development of Indian Woman:

Before few decades the social, educational and cultural status of Indian Woman was very low. According to Dr.BabasahebAmbedkarwoman has also have the lot of calibre to work shoulder to shoulder with man. For this he had taken immense efforts to give education for the woman and to give them equal social, educational, cultural and economic status.

6. More emphasis on Exports:

India was badly crushed due to heavy Industrial rules ruled by British Emporium. Because they were used the raw material for their Industries. Most of the raw material was exported to London for free of cost by the help of big ships. Dr.BabasahebAmbedkar was having the faith on the fact that, if our small Individual Industries will get this raw material, Indian small entrepreneurs can export their quality products to other countries. According to him due to this business strategy, the foreign markets should be invented and captured.

7. Decomocratic Industries:

As Dr.BabasahebAmbedkar was worked as a freedom fighter of India, he was well aware with the real importance of Democracy. According to his view, the private Industries, Insurance, agriculture, tools of agriculture etc. should be nationalized.

8. Population Control:

India’s population is continuously increasing. Dr.Ambedkar was having the faith that, without population control our country can’t make progress. In most of the speeches he urged the people how the rising population should create the problem on economic development. In his most of the speeches and paper readings regarding the population topic, he clarify that how family planning should make a control on the population of India.

9. Equality In Society:

Dr.BabasahebAmbedkar was strongly opposed the castizum. He believed in equality of human being. According to him, our country can’t make progress until and unless the caste wise, state wise, religion wise, creed wise conflicts should be minimized.

CONCLUSION:

India is a democratic country. Indian democracy and its economy has a historical background. Before British rules, there were lot of states. Each state was ruled by only one person-the King. In 1600 the East India Company was established. In other words we can say that, British ruled India for total 347 years. This is really a destiny of India.

There were many soaked martyrs due to which we are living in Independence India. One of these martyr is Dr.BabasahebAmbedkar – The real fighter against British Government, against Social Injustice and against cultural Injustice etc.

Dr.BabasahebAmbedkar was born in a very poor family. In 1907 he passed his matriculation. In 1912 he obtained his degree in economics and political science from Bombay University. In 1913, he went to United States. Hehad been awarded scholarship of Baroda State established by SayajiraoGaekdwad III. He passed his

M.A. examination in june 1915 with specialisation subjects of sociology, History, Philosophy and Anthropology.

Dr.BabasahebAmbedkar had writeen so many books and thesis which are treated as a boon for Indian economy. Some of these thesis were ‘Ancient Indian Commerce’, ‘National Dividend of India – A Historic and Analytical Study’, ‘The Problem of Rupee : It’s origin and it’s solution’, ‘The Evolution of Provincial Finance in British India’ etc. So, nobody can ignore his contribution in economic development of our country.

BIBLIOGRAPHY

1. B. R. Ambedkar – Wikipedia
2. Dr.Ambedkar Thought; B. K. Ghatak, A.P.H. Publishing Corporation, NEW DELHI
3. Economic Thoughts of Dr. B. R. Ambedkar : Dongle M.K.
4. Dr.Ambedkar’s Life and Mission : KeerDhananjay, Population Prakashan, Mumbai
5. डॉ. शीमरावरामजीआंबेडकर यांचेचरीत्र : चा. भ. खैरमोडे, प्रतापप्रकाशन, २९ इंडियाबेवाडी, गोरगांव, मुंबई.

आंबेडकरांचे सामाजिक विचार

डॉ. रामदास रसाळ

प्रभारी प्राचार्य

कला व वाणिज्य महाविद्यालय

गाहू, ता.दौँड, जि.पुणे

मो.नं. ९८२२६५६५९५

भारतवर्षाच्या इतिहासात प्रत्येक शतकात हाताच्या बोटावर मोजता येतील अशी थोर व्यक्तिमत्वे आपल्या लोकोत्तर कायनि अमर झाली. पराकोटीच्या प्रतिकूल परिस्थितीत थोर व्यक्ती खंबीरपणे उभ्या राहतात. असंख्य संकटांना सामोरे जात, विरोध, प्रतिकार सहन करीत जोमाने काम करीत राहतात. निद्रिस्त वा दुःखी, पीडित, शोषित समाज असो, भयग्रस्त असो अथवा भरडलेला असो, जुलूम, जबरदस्ती, अज्ञान, गरीब यांनी रंजलेला गांजलेला समाज असो कर्तुत्वावान, थोर व्यक्ती आपल्या कायनि, विचाराने समाजाला वंदनीय होऊन मार्गदर्शन करीत राहतात. समाज त्यांना देवत्व देतो. त्यांची पूजा करतो. गौतम बुद्ध, चंद्रगुप्त मौर्य, संत ज्ञानेश्वर, महाराज शिवछत्रपती, संत तुकाराम, महात्मा ज्योतिबा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या सान्या थोर महामानवांना समाजाने भक्तीभावाने देव मानले. प्रत्येक भारतीयाच्या मनात या थोर व्यक्तीं विषयी अपार आदरभाव आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे केवळ एका समाजाचेच नव्हे तर प्रत्येक भारतीय नागरिकाचे पूजनीय वंदनीय असेच आदरणीय नेते आहेत. दगडातल्या देवापेक्षा हा चालता बोलता महामानव समाजाचा उद्धारकर्ता झाला. मात्र मला देवत्व देऊ नका असे बाबासाहेब कळकळीने, आवर्जून सांगत. याबाबत त्याचे विचार आणि मते अत्यंत सुस्पष्ट होते. डॉ. बाबासाहेब म्हणत, ‘आपण मला देवपदाला चढवू नका. एखाद्या व्यक्तीला देवपदाला चढवून इतरांनी आंधळेपणाने त्यांच्यामागे धावत जावे हे मी तर कमकुवतपणाचे लक्षण मानतो.’’ इतरांच्या दयेवर जगण्यापेक्षा स्वतःच्या कर्तृत्वावर उभे राहण्याचे यावर त्याचा विश्वास होता. प्रवाहाच्या विरोधात उभे राहण्याचे आव्हान स्वीकारणे हे काही येन्यागबाळयाचे काम नाही. आपल्यातल्या अफाट बौद्धीक क्षमतेवर विश्वास ठेवून, प्रसंगी ‘वज्रादपि कठोराणि मृदुनि कुसुमादपि’ असे वागत अत्यंत पराकोटीच्या धैर्याबरोबरच माणसांच्या सर्वांगीण उद्धारासाठी तन मन धनाने झोकून देत निर्भय आणि निर्भिड बाबासाहेब अन्यायाच्या विरोधात उभे राहिले. हजारो वर्षे अन्याय सहन करणाऱ्या समाजाच्या उद्धारासाठी आपल्या फक्त पासष्ट वर्षांच्या अल्प जीवनकालात बाबासाहेबांनी दिलेल्या लढ्याचे मोल किती अनमोल आहे याची आपण कल्पनासुध्दा करू शकत नाही. बाबासाहेबांचे व्यक्तिमत्व, कर्तृत्व असे जबरदस्त होते

की, ‘आपली जरी कष्टदशा अपार। न टाकिती धैर्य तथापि थोर। केला जरी पोत बळेचि खाले। ज्वाळा तरि ते वरती उफाळे॥’ या उक्तीला बाबासाहेबांमुळेच सुवर्ण झाळाळी यावी.

चातुर्वर्ण्य ही अनिष्ट व्यवस्था म्हणजे भारतीय समाजाला मिळालेला शापच, आजही जातीपाती अत्यंत हीन पातळीवर जाणारे राजकारण पाहिले की मन अस्वस्थ होते उद्दिग्न होते. राजकारण हा इथे चर्चेचा विषय नाही. कोणत्याही प्रकारच्या राजकारणावर भाष्य करणे, थोर व्यक्तिमत्त्वांमधील दोष शोधून त्यावर टिपणी करणे, त्यांच्या राजकारणावर चर्चा करणे हे इथे आंम्हांस करावयाचे नाही. मात्र समाजातली अनिष्ट विषमता मोडून काढण्यासाठी आक्रमकतेने काम करणाऱ्या, बाबासाहेबांसारख्या थोर व्यक्तिमत्त्वाचे गुणगान करावे, नव्या पिढीसमोर या आदर्श नेत्याचे अनमोल कार्य ठेवावे हा आमचा उद्देश आहे. अर्थात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांविषयी कितीही सांगितले तरी ते कमीच असणार आहे ही आम्हांस कल्पना आहे.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे अतिशय स्वाभिमानी होते. अस्पृश्य समाजाला प्रतिष्ठा मिळवून देण्यासाठी, त्यांच्यावरील अन्याय दूर करण्यासाठी त्यांना दयेचे दान नको होते, त्यांना हळू हवे होते. ‘उद्धरेदात्मनात्मानम्’ हेच त्यांनी आपल्या चळवळीचे ध्येय ठेवले होते. स्वाभिमान, स्वावलंबन, आत्मोद्धार ही त्यांची तीन सूत्रे होती. आत्मोद्धार ज्याचा त्यानेच करावयाचा असतो हा महामंत्र त्यांनी समाजाला दिला. आज बाबासाहेबांवर लिहिताना आपले वाचन, चिंतन, अभ्यास हे खूप कमी पडते आहे खांत वाटते. त्यांचे विचार समजून घ्यायला आपल्याला इतका उशीर का झाला याचे वैषम्य वाटते. त्यांचे कार्य इतके अफाट आहे की एकदया थोडया अवधित त्यांच्याविषयी आपण लिहीत आहोत याचे खरोखरच वाईट वाटत राहते. तरीसुद्ध जे समजून घेता आले, जे मनात साठवता आले, ते शब्दांत व्यक्त करण्याची घाई झाली आहे. त्यांचे गुणगान गावे व्या प्रामाणिक इच्छेने त्यांच्याबद्दल लिहितच राहावे असे सतत वाटू लागले आहे.

डॉ.आंबेडकरांचे चरित्र वाचताना थळू व्हायला होते. अनेक विषयांवरील त्यांचे विचार अत्यंत सुस्पष्ट आणि विद्रूतापूर्ण आहेत. दलितांच्या उद्भारकार्यात त्यांना कुठलीही तडजोड अमान्य होती. दलितोद्भारासाठी आक्रमक होऊन भांडताना, त्यांनी सदैव बुद्धिचातुर्य, समयसूचकता, मुद्रेसूद मांडणी, आक्रमक पणा या सदगुणांचा उत्तम वापर केला. सातत्याने वाचन, मनन चिंतन, सहकाऱ्यांबरोबर विचार मंथन करताना बाबासाहेबांनी दलित समाजाला कणखर पणे उभे राहण्यास प्रवृत्त केले. असे करीत असताना ते लोकांना सांगत की शिका, लढा, पण त्याचबरोबर आपले वर्तन उत्तम ठेवा. आपल्या राहणीमानात, वागण्या—बोलण्यात सुधारणा करा. जेणेकरून इतर समाजांच्या बरोबरीने जाण्याची मनाची सिद्धता होत रहील. आपल्यातले न्यूनगंड दूर करा. मुख्य म्हणजे दलितांमध्ये जातीपातीचा भेदभाव करु नका.

बाबासाहेब नेहमी योग्य आणि वस्तुनिष्ठ असा विचार करीत. समाजातल्या प्रत्येक व्यक्तिबाबत मग ती स्त्री असो वा पुरुष, त्यांच्या नेमक्या हिताचे काय आहे. याचाच विचार त्यांच्या मनात चालत असे. नाशिकच्या राममंदिर प्रवेशाच्या चळवळीसाठी त्यांनी लोकांना प्रवृत्त केले. मात्र त्यामागे त्यांचा विचार होता की, अस्पृश्यांना मानवी हळांची जाणीव व्हावी, त्यासाठी झागडण्याची इच्छा आणि चिकाटी निर्माण व्हावी. अस्पृश्यवर्गीयांनी मोक्ष मिळावा इच्छा आणि चिकाटी निर्माण व्हावी. अस्पृश्यवर्गीयांनी मोक्ष मिळावा म्हणून देव देव करीत राहण्यासाठी बाबासाहेबांना मंदिर प्रवेश नको होता. त्यांना समाजाकडून वेगळे विचार अभिप्रेत होते. मुंबईतल्या एका सभेत बाबासाहेब म्हणाले की, “आज तुमच्यासाठी देवालयाचे दरवाजे उघडण्याचा प्रयत्न चालू आहे. या हेतूबल शंका नाही. पण देवालयात जाण्यास मिळाले म्हणजे तुमचा उद्धार होणार आहे असे नाही. मरणानंतर मोक्ष मिळावा म्हणजे तुमची तळमळणारी वृत्ती काल्पनिक आहे. स्वर्ग मिळेल ही आशा घातकी आहे. या भोळसट कल्पना आहेत. कष्ट करून अन्नपाणी मिळवणे, ज्ञान मिळवण्यासाठी प्रयत्न करणे आणि सुख मिळवणे असा प्रयत्न न करता अशा देवभोळ्या दृष्टीमुळे देशाची उन्नती खुंटली आहे. गळ्यात तुळशीची माळ घातल्याने सावकारी पाशातून मुक्तता होणार नाही. रामराम जप केला म्हणून घरमालक भाड्यात सूट देणार नाही. पंढरपूर यात्रेला गेलात म्हणून पगार वाढणार नाही. आपल्याला आर्थिक गुलामगिरी नाहीशी करायला हवी.”

बाबासाहेबांच्या गोलमेज परिषदेत झालेल्या मुदेसूद भाषणामुळे सर्वांचे लक्ष वेधून गेले. जगाच्या व्यासपीठावर बाबासाहेबांनी अस्पृश्यतेमुळे एका मोठ्या समाजाची होणारी उपेक्षा, तिरस्कार, गळचेपी, अन्याय याबद्दलचे विचार पोटतिडकीने मांडले. बाबासाहेबांच्या लहानपणापासुन, शालेय जीवनापासुन त्यांना अतिशय कटू अनुभव आले. अस्पृश्यसमाजात जन्म घेतला हा काय आमचा दोष आहे? असा प्रश्न विचारून या समाजाला हवे असलेले हळ्क, समता यासाठी त्यांनी आवाज उठवला. स्वतःला उच्चवर्णीय समजणाऱ्या वर्गाने या कोट्यवधी दलित अस्पृश्य समाजला वाईट वागणूक दिली आहे, याची त्यांनी या परिषदेत सर्वांना जाणीव करून दिली. लंडनमध्ये बाबासाहेबांनी अस्पृश्यांच्या मूलभूत हळांची मागणी करताना आग्राहपूर्वक बजावले की, ‘हिंदूस्थानातील सर्व प्रजाजन कायद्याच्या दृष्टीने समान असून त्या सर्वांचे नागरिकत्वाचे हळ्क समसमान आहेत’.

समाज सुधारणेचे काम करायचे म्हणजे फक्त उच्चरवाने ओरडून मागण्या करत राहायच्या, आवेशाने वाद घालत राहायचा असा वरवरचा आव बाबासाहेबांकडे कधीच नव्हता. त्यांचा, आपण काय आणि कसे मागायला हवे यावर पूर्ण अभ्यास असायचा. आपल्या लोकांना सांगताना बाबासाहेबांकडे त्यांच्याकडून काही अपेक्षा असायच्या आणि त्याबद्दल ते आग्रहाने लोकांना सांगायचे की, ‘सरकार देर्इल ते छ्यायचे, सांगेल ते

ऐकायचे, अशी दास्यवृत्ती आपल्यात नकोय. अस्पृश्यवर्गाची सुधारणा करायची असल्यास दोन महत्वाच्या गोष्टी आवश्यक आहेत. त्यांच्या मनावर जो जुन्या, खुळचट, अनिष्ट विचारांचा गंज चढला आहे तो धुऊन निघाला पाहिजे. आचार, विचार आणि उच्चार ह्यांची शुद्धी जोपर्यंत झाली नाही, तोपर्यंत अस्पृश्य समाजात जागृतीचे अथवा प्रगतीचे बीज कधीच रुजाणार नाही. त्यांची मने सुसंस्कृत व्हायलाच हवीत.

संदर्भसूची :-

१. हिंदू स्त्रीयांची उन्नती व अवनती :— डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, आनंद प्रकाशन औरंगाबाद.
२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार :— डॉ. शंकरराव खरात, इंद्रायणी साहित्य प्रकाशन, औरंगाबाद.
३. निळी पहाट :— रा.ग. जाधव, विजय प्रकाशन, नागपुर
४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक आणि आर्थिक विचार :— प्रा.गौतम निकम, लोक साहित्य प्रकाशन, औरंगाबाद.
५. दलित साहित्याचे सौंदर्य शास्त्र :— डॉ. शरणकुमार लिंबाळे, औरंगाबाद प्रकाशन.
६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर :— धनंजय कीर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, आवृत्ती ६ वी, डिसेंबर २००६.
७. महाराष्ट्रातील दलित चळवळीचे स्वरूप, १. डॉ. ज.जी. भोसले, २. डॉ. एम. सी. साळे, ३. डॉ. एन.आर. मोकाटे, सक्सेस पब्लिकेशन, पुणे—३०
८. आंबेडकर :— नलिनी पंडित, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पत्रकारितेतील (बहिष्कृत भारत) मानवी हक्क : एक शोध अभ्यास

संशोधक विद्यार्थी

कांबळे चंद्रकांत गौतम

माध्यमशास्त्र संकुल

स्वा.रा.ती.म. विद्यापीठ, नांदेड

मार्गदर्शक

डॉ. राजेंद्र गोणारकर

(सहाय्यक प्राध्यापक)

माध्यमशास्त्र संकुल

स्वा.रा.ती.म. विद्यापीठ, नांदेड

बिज शब्द : पत्रकारिता, बहिष्कृत, अस्पृश्य, मूलभूत, मानवी हक्क, दलित.

प्रस्तावना :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मूकनायक (1920), बहिष्कृत भारत (1927), जनता (1930), आणि प्रबुद्ध भारत (1956) आशा चार वृत्तपत्रांची स्पापना केली. प्रामुख्याने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मूकनायक आणि बहिष्कृत भारताचे संपादन केले तर जनता व प्रबुद्ध भारताचे संपादन त्यांनी इतरांकडून करून घेतले. मात्र या सर्व वृत्तपत्राचा हेतू एकच की, अस्पृश्याना त्यांचे मूलभूत हक्क मिळवून देणे हाच होता. भारतात शेकडो वर्षांपासून दलितांना अमानवी वागणूक मिळवत होती. ते एकाचवेळी अनेक समस्यांचे बळी होते, सामाजिक बहिष्कृत, अस्पृश्य, अंधप्रद्वालू अज्ञानी आणि वरिष्ठ जातीचे गुलाम. त्यांच्यात याची जाणीव, जागृती झावी मानवी हक्काची जाणीव होणे अर्यत गरजेचे होते. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या अगुण्यात वृत्तपत्रांना अनन्यसाधारण महत्व दिले. वृत्तपत्राच्या माध्यमातून अस्पृश्याना त्यांच्या हक्क का आणि अधिकारांची जाणीव व्हावी आणि ते मिळवण्यासाठी ते संघटित होऊन संघर्ष करतील ही अपेक्षा हाती.

तत्कालीन भारतीय सामाजिक परिस्थिती विषमतावादी, धर्माधी व्हाती. भारतीय सामाजिक स्थितीला अनुरूप ‘बहिष्कृत भारत’ असे नाव आंबेडकरांनी आपल्या वृत्तपत्राला दिले. आंबेडकरांची पत्रकारिता ही त्यांच्या चळवळीची प्रचारक होती. ते वृत्तपत्राबद्दल असे म्हणाले “आमच्या हया बहिष्कृत लोकांवर होत असलेल्या व पुढे होणाऱ्या अन्यायावर उपाययोजना सुचिविण्यास तसेच त्यांची भावी उन्नती व पुढे मार्ग यांच्या खन्या खरूपाची चर्चा होण्यास वृत्तपत्रासारखी अन्य भूमी नाही.” या माध्यमातून डॉ. बाबासाहेबांनी वंचितांच्या न्याय हक्कासाठी त्यांच्यात आमभान निर्माण करण्यासाठीचे अदवितीय कार्य केले. महाडच्या चवदार तळ्याचा प्रश्न हा माणसाला माणसाचे मूलभूत हक्क व अधिकार मिळवून देण्याचा लढा होता. डॉ. आंबेडकरांचे बहिष्कृत भारत हे वृत्तपत्र आणि महाडचा सत्याग्रह हा समग्र मानवी हक्कांची मूलगामी लढाई आहे.

उद्देश्य :

- 1) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पत्रकारितेया अभ्यास करणे.
- 2) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पत्रकारितेतील मानवी हक्काचा शोध घेणे.
- 3) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पत्रकारितेने केलेली मानवी हक्काप्रती जाणीव जागृती आणि कृतीचा अभ्यास करणे.

गृहीते :

- 1) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पत्रकारितेत मानवी हक्काची मागणी आहे.
- 2) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता दलित, शोषित, वंचितांची वाचा होती.
- 3) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता समाजातील प्रतिगामी आणि पुरोगामी या दोन्ही वर्गासाठी मार्गदर्शक होती.

स्वांतर्पूर्व काळात राजकीय सत्ता ब्रिटिशांची आणि सामाजिक सत्ता ही सर्वांची होती. येथील धार्मिक नीतिनियम हे धर्मातील सर्वांना समानतेची वागणूक देणारे नव्हते. सामाजिक व्यवहारात क्षणोंकांपी भेदाभेदाचे वातावरण होते. या अवरेखेतून खुदद डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरही गेले होते. त्यांना त्या त्रासाची जाणीव होती. म्हणून पुढे त्यांनी वर्णव्यवस्था, जातीव्यवस्था अर्थातच धर्मव्यवस्थेवर संडेतोड चिकित्सक पिचार माडणी केली. धर्मव्यवस्थेच्या नावाखाली चाललेले हे शेकडो वर्षांचे शोषण, थांबविण्याचा पहिला प्रयत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केला. धर्मग्रंथाच्या, धर्मग्रंथीतीच्या कारणाने येथील दलित वर्गाला स्वतःला माणूस म्हणून जगण कठींय होते. तो शेकडो वर्ष जनावरांप्रमाणे जगत होता. सामाजिक अस्पृश्य, दलित, शूद्र गणला गेलेला एक मोठार्वग केवळ तो त्या जातीत जन्माला आहे म्हणून, त्याला मानवी हक्क आणि अधिकारासासूनच विचित ठेवण्यात येत होते. शूद्र-अति शुद्रांना त्यांचे

माणूस म्हणून हक्क मिळणे आवश्यक होते. यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अनेक पातळ्यांवर आपला जीवन संघर्षातच खर्च केले. सामाजिक बहिष्कृतपणा हा मानवाचे मूलभूत हक्क नाकारतो. ‘महाडच्या धर्मसंग्रामाच्या पाश्वर्भूमीवर बहिष्कृत भारत’ हे वृत्तपत्र सुरु करावे लागले. सार्वजनिक जलाशयावर पाणी पिण्याच्या प्रश्नावरून या संघर्षाला तोंड फुटले, डॉ. आंबेडकरांच्या मते हा प्रश्न फक्त पिण्याच्या पाण्याचा नसून अस्पृश्यांच्या मूलभूत नागरी हक्कांचा होता.”

“बहिष्कृत भारतात एकापेक्षा एक सरस अग्रलेखांची मालिकाच अदम्बते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आयोजित कलेल्या आणि मानवीय अधिकाराचा आपला हक्क बजावण्यासाठी अस्पृश्याना घेऊन केलेल्या संघर्षांचे त्यांनी बहिष्कृत भारतातून आपली भूमिका मांडली आहे. दि. 22 एप्रिल 1927 रोजी त्यांच्या अग्रलेखांचे शिर्षक ‘महाड येथील येथील धर्मसंगर व वरिष्ठ हिंदूवी जबाबदारी’ असे होते. महाडच्या सत्याग्रहामध्ये झालेला विरोध आणि झालेल्या गोंधळाच्या पाश्वर्भूमीवर डॉ. बाबासाहेबांनी वरिष्ठ जातीची भूमिका आणि कर्तव्य स्पष्ट शब्दात सांगीतली आहेत. दि. 6 एप्रिल 1927 रोजीच्या अग्रलेखात बाबासाहेबांनी ‘महाड येथील धर्मसंगर व इंग्रज सरकाराची जबाबदारी या शिर्षकाने इंग्रज सरकाराची जबाबदारी स्पष्ट केली आहे. तसेच दि. 20 मे 1927 रोजीच्या अग्रलेखात ‘महाड येथील धर्मसंगर व अस्पृश्य वर्गाची कर्तव्य’ यात अस्पृश्यांची भूमिका व कर्तव्य स्पष्ट केली आहेत. महाडच्या धर्मसंग्रामाची भूमिका आणि कर्तव्य ‘बहिष्कृत भारत’ मधील या तीन अंकातून आपणस दिसून येते. बहिष्कृत भारताच्या माध्यमातून त्यांनी मानवी अधिकाराचा अध्ययन मांडला गेला आहे. या अग्रलेखांतून महाडच्या धर्मसंघराच्या सर्व बाजू स्पष्ट केल्या गेल्या आहे.” अस्पृश्यांना बहिष्कृत जीवन जगावे लागायचे त्यासोबतच त्यांना अनेक मूलभूत गरजांपासून वंचित ठेवण्यात आले होते. जस की, नैसर्गिक संसाधने, पाणी, शेती, नदीनाले, वने आदी हे सगळे सवार्णाच्या मालकीचे असायचे त्यांना स्पर्श करण्याचा अधिकार सुद्धा दलित म्हणून बहिष्कृत केलेल्या लोकांना नव्हता. मग गावातील पिण्याचे पाणी मिळणेच कठीन होते. पाणी ही नैसर्गिक संपत्ती मात्र हया मूलभूत अधिकाराणासून दलितांना वंचित ठेवले होते. दलितांचे अतोनात हात होत होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या ‘बहिष्कृत भारत’ या वृत्तपत्रातून या विषयावर अग्रलेख लिहले आणि दलितांच्या मूलभूत हक्कांच्या लढाईचे आयोजन केले. 20 मार्च 1927 रोजी नाशिक येथील महाडच्या चवदार तळ्याचे सत्याग्रहाचे आयोजन केले. या विषम समाज रचनेत दोन मूलभूत वर्ग पाडता येथील एक प्रस्थापित आणि दुसरा विस्थापित एक शोषण करणारा तर दुसरा शोषित वर्ग होता. या दोघासाठी डॉ. आंबेडकरांनी आपली वृत्तपत्रकारिता केली आहे. ‘या करणाने कोणत्याही समाजाच्या सार्वजनिक बाबतीतल्या हक्कावर गदवा आणली जाऊ शकत नाही. हे त्यांनी मलबार प्रांतातल्या घडलेल्या घटनेवर मद्रास हायकोर्टने दिलेल्या निकालाचे उदाहरण देऊन सरकारला ठनकाहून बजावले होते.’

महाड येथील चवदार तळ्याच्या सत्याग्रहारी ही अनेक पातळ्यांवर एकाच वेळी करण्यात येत होती. काणा हा लढा हक्कासाठीच्या आणि अधिकाराचा होता. हा लढा केवळ एकत्र जमून एकवेळचे पाणी पिण्यापर्यंत मर्यादित नव्हता. तर तो मूलभूत मानवी हक्कांचा होता. जगाच्या इतिहासात अनेक स्वातंत्र्य युद्धे झाली. हक्क अधिकाराच्या लढाया लढल्या मात्र माणसाचा मूलभूत हक्क आणि पाणी पिण्यासाठीचा अधिकार मिळवण्यासाठीचे हे एक ऐतिहासिक युद्ध होते. हा प्रतिनिधिक स्वरूपाचा असा व्यापक लढा होता. मात्र अस्पृश्य लोकांना आत्मविस्वास मिळाला की, आता लढा देऊन आपले हक्क आपण मिळवू शकतो. त्यामुळे सवर्णाना भिती निर्माण झाली की, आता अस्पृशांना आपण याढे गुलाम ठेवू शकत नाही.

आशप्रकारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पत्रकारितेतून एकाच वेळी गुलामाला गुलामीची जाणीव आणि बंद करून उठण्यासाठी, पेण्यासाठीची तातक निर्माण करून आपल्या हक्कासाठी लढल्याचे स्वातंत्र्य मिळवून दिले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता ही केवळ अस्पृश्य, दलितांसाठीची नव्हे तर सवर्णासाठीची दिशादर्शक होती. एकप्रकारे दलितांचे अधिकार हेच मूलभूत मानवी अधिकार आहेत. दलितांना दलितव बहाल करून त्यांच माणूसपण हिसावून घेतले होते, ते माणूसपण पुढ्हा बहाल करण्याचे अतुलनीय कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले. अर्थात त्यांच्या पत्रकारितेतून त्यांच्या चळवळीला सार्वजनिक व्यासपिठावर नेण्याचे अमूल्य कार्य झाले आहे.

सारांश :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या निर्भीड आणि चिंतनशील वृत्तपत्रकारितेने बाबासाहेबांचे कार्य जगासमोर नेण्याचे काम केले आहे. माणसाला माणूसपण देण्यासाठीचा लडा डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या वृत्तपत्राच्या माध्यमातून केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता सडेहोड, निर्भीड, व्यापक, व्यासंगी, वास्तवदर्शी आणि परिवर्तनवादी होती. त्यांच्या पत्रकारितेचा मुलगाभा हा मानवाच्या मूलभूत हक्काचा आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या चारसी वृत्तपत्रातून मानव मुक्तीची पत्रकारिता केली होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मूळ हेतूच हा आहे की, येथील विषम समाजरचना नष्ट झाली पाहिजे. येथील शोषण, भेद

थांबले पाहिजेता अन्याय ग्रस्तांना न्याय मिळाला पाहिजे, शोषितांना हक्क मिळाले पाहिजे. आशा अनेक मूलभूत प्रश्नांना भिडणारा मानवाच्या मुक्तीचा हा डॉ. बाबासाहेबांचा लेखन संघर्ष होता.

संदर्भसूची :

- 1) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे बहिष्कृत भारत आणि मूकनायक, शासकीय मुद्रणालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
- 2) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर रायटिंग अॅड स्प्रिंग, व्हॉल्युम – 17, पार्ट-1. शासकीय मुद्रनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, 2003.
- 3) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषण खंड 19, पत्रकारिता 1920 – 1928, शासकीय मुद्रनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, 2005.
- 4) संपा. प्रदीप गायकवाड, बहिष्कृत भारत व मूकनायक अग्रलेख, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, क्षितिज प्रकाशन, नागपूर.
- 5) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे बहिष्कृत भारत आणि मूकनायक, महाराष्ट्र राज्य, प्रकाशन, मुंबई.
- 6) संपादक व प्रकाशक प्रदीप गायकवाड, जनता, समता प्रकाशन, नागपूर, 2011.
- 7) शरणकुमार लिंबाळे, बहुजन, वापी प्रकाशन, नई दिल्ली, 2009.
- 8) डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर, शुद्र पूर्वी कोण होणे? अनु. चांगदेव खैरमोडे, समता प्रकाशन, नागपूर, 2014.
- 9) Ambedkar and Dalit Movement, Suyamlal, Rawat Publication New Delhi, 2011.
- 10) Anand Teltumbde, Mahad The Making of first Dalit Revolt, AAKAR Books, Delhi, 2016.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार

डॉ. पी. आर. थारकर

सहा. प्राध्यापक

स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय, अंबाजोगाई

सारांश

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सामाजिक चिंतनाचा मुळ आधार हा होता की, कोणताही आदर्श समाज हा स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या तीन तत्वाच्या आधाराशिवाय प्रगती करु शकणार नाही चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेची सामाजिक दाहकता लोकांना उपयोगी क्रियावावत अपंग, लकवाग्रस्त आणि शक्तिहीन बनवते. हिंदू चातुर्वर्ण्य व्यवस्था ही श्रम विभाजनासोबतच श्रमिकांचे सुध्दा विभाजन करते. व्यक्ती आणि समाजाच्या प्रगतीसाठी वर्णव्यवस्था नष्ट करणे आवश्यक आहे. जाती व्यवस्थेने एकाच वंशाच्या लोकांचे सामाजिक विभाजन केले आहे. जातीव्यवस्था व्यक्तीचा दृष्टीकोन व जनमताला संकुचित करते. जाती या मुलत: धार्मिक आहेत म्हणुनच हिंदू त्याचे पालन करतात. अस्पृश्यतेमुळे केवळ अस्पृश्य, दलित यांचेच नुकसान झाले नाही तर समस्त हिंदूचे व अंतिमत: भारताचे खूप मोठे नुकसान झाले आहे. अस्पृश्यता नष्ट करण्याचा एकमेव उपाय जाती अंत हाच असून स्वातंत्र्य प्राप्तीपेक्षाही हरिजनाच्या समस्यांचे समाधान शोधण्याला डॉ. आंबेडकरांनी अधिक महत्त्व दिले आहे. शिक्षण व्यक्तीला स्वतंत्र बनविते, त्याची चेतना जागृत करते व त्याच्या भौतिक जीवनाचा स्तर उंचाविते. जोपर्यंत मानसिक गुलामगिरी संपुर्णपणे नष्ट होत नाही तोपर्यंत वास्तविक स्वतंत्रता अशक्य आहे. संघर्ष हा संपत्ती किंवा सत्तेसाठी नसुन स्वतंत्रतेसाठीचा संघर्ष आहे. तो मानवी व्यक्तीमत्वाच्या पुनर्जीवनासाठीचा संघर्ष आहे. स्वाभिमानपुर्ण जीवन व्यतित करायचे असेल तर आत्मनिर्भयता हाच आत्मोन्नतीचा सत्य मार्ग आहे. अस्पृश्यता ही उन्नतीच्या मार्गातील कायमची धोंड असुन धर्मातराशिवाय ती नाहीशी होणे शक्य नाही. माणुस धर्माकरिता नाही तर धर्म माणसाकरिता आहे. अस्पृश्यांची आर्थिक समृद्धी ही अस्पृश्यता निवारण्यासाठी अनिवार्य बाब आहे. इतर लोकांना आपल्या धर्मामध्ये सामावून घेवून अधिक शक्तीशाली बनण्यासाठी हिंदू समाजाचे पुनर्संघटन करणे आवश्यक आहे. शिख, खिश्चन, मुस्लिम यांचा जसा धर्माबाबत एक प्रमाण ग्रंथ आहे तसा हिंदू करिता सुध्दा एक प्रमाण ग्रंथ असावयास हवा. हिंदू धर्माला जगातील अन्य धर्माप्रमाणे सशक्त व सर्वव्यापी बनविण्यासाठी सर्व स्त्रिपुरुषांना शास्त्राच्या बंधानातून मुक्त करावे.

प्रस्तावना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक, राजकीय विचारांना समजून घेण्यासाठी ज्या पार्श्वभूमीकर त्यांनी आपले विचार मांडले. ती समजून घेणे आवश्यक आहे. ब्रिटिशाविरुद्ध संघर्षाची सुरुवात झालेली असतांना दुसऱ्या बाजूला भारतीय समाजाला एकत्रित करण्याची नितांत गरज निर्माण झाली होती. समाजामधील बुद्धिजीवी सामाजिक समस्या व राजकीय समस्यांचे उत्तर वेगवेगळ्या प्रकारे शोधण्याच्या प्रयत्न करत होते मात्र. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जातीय समस्या ह्या राजकीय संघर्षाचे अभिन्न अंग मानत होते. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या राजकीय तत्वांना सर्वोच्च मानणारे ब्रिटिशसुध्दा भारतावर राज्य करतांना

भारतामधील जातीय भेदभाव नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न करत नव्हते. डॉ. आंबेडकरांना ब्रिटिशांकडून दलितांकरीता काही सवलती प्राप्त करून घ्यावयाच्या होत्या. दुसऱ्या बाजूने दलित समुहाला योग्य तो सामाजिक सम्मान प्राप्त करून दयावयाचा होता. या वैचारिक परिप्रेक्षामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार समजून घेणे उद्यित ठरते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे हिंदू धर्माबाबतचे नकारात्मक विचार आणि बौद्ध धर्म स्वीकृतीमागे त्यांची सामाजिक पारशर्मभी लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

संशोधनाची उदिदर्शे

1. जातीव्यवस्थेचा समाजजिवनावरील प्रभाव समजून घेणे.
2. अस्पृश्यता ही प्रगतीला कशी बाधक ठरते ते समजून घेणे.
3. सत्ता संचालन व निर्णय प्रक्रियेमधील सहभागीत्वाचे महत्व समजून घेणे.

गृहितकृत्ये

1. जातीव्यवस्था व्यक्तीचा दृष्टिकोन संकुचित बनवते.
2. अस्पृश्यता ही व्यक्तीजीवनामधील प्रगतीच्या संघीचे सर्व मार्ग बंद करते.
3. सत्ता संचालन व निर्णय प्रक्रियेमधील सहभागीत्व हित साध्य करण्याचे प्रभावी साधन आहे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी वर्णनात्मक तसेच विश्लेषणात्मक पद्धती व विद्वितियक साधन सामग्रीचा वापर केला आहे.

विश्लेषणात्मक बाजू

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सामाजिक चिंतनाचा मुळ आधार हा होता की, कोणताही आदर्श समाज हा स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या तत्वावर आधारीत असावा¹. या तीन तत्वाच्या आधाराशिवाय तो प्रगती करू शकणार नाही. आदर्श समाजामध्ये परिवर्तनशीलतेसाठी पर्याप्त संघी उपलब्ध असव्यात सोबतच समाजामध्ये घडून येणारे परिवर्तन समाजाच्या एका भागाकडून दुसऱ्या भागाकडे प्रसारित करण्याचे व्यापक माध्यम सुध्दा उपलब्ध असावे यादव्याने भारतीय समाज हा प्रगतीशील समाज नाही.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्राचीन अतार्किक मान्यताचा निषेध करतात व दुसऱ्या बाजुने आधुनिकतेच्या काही नवीन मापदंडांना सामाजिक पुनर्निर्माणाचा आधार बनवू इच्छित होते. त्यांच्या मते, “नकारात्मक स्वरूपामध्ये मी भगवत गीतेमध्ये वर्णन केलेल्या त्या हिंदू सामजिक विचारांना अस्विकृत करतो. ज्यामध्ये श्रेणीबद्ध असमानतेच्या जाती प्रथेला हिंदू सामाजिक जीवनाचा कायदा बनविले आहे. सकारात्मक रूपामध्ये माझे सामाजिक विचार केवळ तीन शब्दामध्ये व्यक्त करता येतात ते म्हणजे स्वातंत्रता, समानता आणि बंधुत्व.”

चारुवर्ण्य व्यवस्थेचा विरोध करून तिची सामाजिक दाहकता स्पष्ट करतांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, माझ्यासाठी चारुवर्ण्य व्यवस्था आपल्या जुन्या लेबल सोबत पूर्णपणे घृणास्पद आहे आणि माझे संपूर्ण अस्तित्व मी तिच्या विरुद्ध विद्रोह करीन ही तिच व्यवस्था आहे. जी लोकांना उपयोगी क्रियाबाबत अपांग, लकवाग्रस्त आणि शक्तिहीन बनवते.²

हिंदू चारुवर्ण्य व्यवस्था ही श्रम विभाजनासोबतच श्रमिकांचे सुध्दा विभाजन करते. वर्णव्यवस्थेला धार्मिक आधार दिल्यामुळे अपरिवर्तनशीलता निर्माण झाली. ह्या अपरिवर्तनशीलतेमुळे अनेक विसंगती निर्माण

झाल्या परिणामी असमानतेचे स्थायीकरण झाल्यामुळे कोणताही असा समाज ज्यामध्ये सामाजिक चेतना जागृत आहे. तो समाज असमानतेचे स्थायीकरण ह्या सिधांताचा स्वीकार करू शकत नाही. कारण विषमतेला स्वाभावकि मानणे हे नैतिकतेच्या विरुद्ध आहे व म्हणुन तो अपराध सुद्धा आहे. व्यक्ती आणि समाजाच्या प्रगतीसाठी वर्णव्यवस्था नष्ट करणे आवश्यक आहे. जर आपण वर्ण व्यवस्था नष्ट करू शकलो तर जातीप्रथा व अस्पृश्यता नष्ट करू शकू.

जाती व्यवस्था

डॉ. बाबेडकरांच्या मतानुसार जाती प्रथा ही प्रत्यक्षपणे वर्णव्यवस्थेमधून उत्पन्न झालेली आहे. सुरुवातीची इंडो आर्थन समाजव्यवस्था गुणावर आधारित वर्णव्यवस्था होती जी कालांतराने जन्मावर आधारित झाली. वर्तमान परिस्थितीमध्ये वर्ण आणि जाती मध्ये कोणतेही अंतर उरले नसुन तीने हिंदू समाजाचे नुकसान केले आहे. जातिव्यवस्थेने एकाच वंशाच्या लोकांची सामाजिक विभागणी आहे.³ त्यामुळे जाती व्यवस्था नष्ट करणे अत्यंत आवश्यक आहे. जाती व्यवस्था व्यक्तिच्या कर्तव्यशक्तीला दुर्बल बनवते. व्यक्तीला आपल्या ईच्छेनुसार कार्य करता येत नाही. जाती व्यवस्था ही धार्मिक उत्पत्ती नसुन सामाजिक उत्पत्ती आहे. ज्यामध्ये एक अल्पसंख्यांक, अहंकारी व स्वार्थी गट आपली सत्ता व वर्चस्व कनिष्ठ वर्गावर लादतो. जातिव्यवस्था व्यक्तीचा दृष्टीकोन व जनमताला संकुचित करते. व्यक्ती आपली निष्ठा जाती मर्यादित ठेवते. जातीभेद हा व्यक्तीच्या सार्वजनिक कल्याण या भावनेवर अंकुश निर्माण करतो. जागतिक पातळीवर अन्य समाजामध्ये वर्गीय किंवा वर्णीय विभाजन असून सुद्धा ते एकताबद्ध आहेत व त्यांची एक राष्ट्रीय ओळख आहे. मात्र भारतामध्ये हिंदूमधील प्रत्येक जाती आपले स्वतंत्र पृथक अस्तित्व राखून आहे. हिंदू रितिरिवाज व परंपरा यांच्या नावावर जी सभ्यता दिसून येते तो केवळ बाह्य देखावा आहे. आंतरिक स्तरावर या विविध जाती पुर्णता विभाजित व एकता विरहित आहेत. त्यामुळे त्यांची एकीकृत राष्ट्रीय ओळख नाही. हिंदू धर्म मान्यतेनुसार प्रत्येक व्यक्तीची जात ही त्याच्या जन्मावरुन ठरते व त्यामध्ये बदल करणे अशक्य आहे. अशा परिस्थितीत एखादी व्यक्ती आपला धर्म सोडून पुन्हा हिंदू धर्माचा स्विकार करत असली तरी ह्या शुद्ध व्यक्तीला कोणत्या जातीचा सदस्य बनवावे ही समस्या उरतेच. हिंदू व हिंदूसमाज संघटित नाही त्यामुळे तो शक्तीहीन आहे. तो विभिन्न स्वायत्त जातीचा एक अव्यवस्थित समुह असून एक जात दुसऱ्या जातीच्या सुखदुःखाप्रती उदासिन असते. हिंदू समाजामध्ये ही रोग उत्पत्ती जाती व्यवस्थेच्या कारणामुळे झालेली आहे. जाती व्यवस्थेचा सर्वांत नकारात्मक प्रभाव खालच्या जातीवर पडलेला आहे. संधी व अधिकार विहिन या जातीवर इतकी बंधने आहेत की, दैनंदिन जीवनज्ञापन करताना प्रगतीची कोणतीही संभावना त्यांना दिसून येत नाही. सतत जाच व अपमान यामुळे त्याच्यामध्ये दास्यत्वाची भावना वाढीस लागून त्यांचे नैतिक पतन सर्वोच्च स्तरावर गेले आहे. जातीव्यवस्थेने हिंदूचे खूप मोठे नुकसान केले आहे. जातीप्रथा सामाजिक, आर्थिक, राजकिय व नैतिक दृष्टिनेसुद्धा अस्विकार्य आहे. हिंदू समाज श्रेणीबद्ध असमानतेवर आधारित असा समुह बनला आहे की ज्यामध्ये प्रगती व परिवर्तनाला कोणतेही स्थान नाही. जातीगत घृणा व जातिभेद यामुळे समाजाची एकता व समरसता खंडित झाली आहे. जाती प्रथेला नष्ट करण्यासाठी आंतरजातीय विवाह, आंतरजातीय भोजन व शास्त्राच्या प्रवित्रतेस अस्विकृत करणे हे उपाय सिध ठरू शकतील. आंतरजातीय विवाह व आंतरजातीय भोजन हे दोन्ही उपाय आवश्यक असले तरी ते पर्याप्त नाहीत. डॉ. बाबासाहेब बाबेडकराच्या मते हिंदू जाती पाती मानतात याचे मुख्य कारण ते धर्मिक दृष्टिने अति रुढीवादी आहेत. ते धर्मिक ग्रंथांचे उल्लंघन करू शकत नाहीत. जातीप्रथेला धर्मिक

मान्यता प्राप्त असल्यामुळे जोपर्यंत शास्त्राची पवित्रता समाप्त होत नाही तोपर्यंत वर्णव्यवस्था व जाती व्यवस्था कायम राहील. जातीप्रथा वाईट आहे, तरीही हिंदू लोक जातीचे पालन करतात. जाती या मुलतः धार्मिक आहेत म्हणुनच हिंदू त्याचे पालन करतात.⁴

अस्पृश्यता

संपुर्ण भारताच्या प्रगती व समृद्धीमधील सर्वात मोठा अडसर अस्पृश्यता हा आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराच्या मते अस्पृश्यतेमुळे केवळ अस्पृश्य, दलित यांचेच नुकसान झाले नाही तर समस्त हिंदूचे व अंतिमतः भारताचे खूप मोठे नुकसान झाले आहे. जर दलित वर्गाला त्यांचा आत्मसन्मान आणि त्यांचे स्वातंत्र्य मिळाले असते तर त्यांनी केवळ आपलाच विकास न करता आपले परिश्रम, विवेक व साहसाच्या द्वारे संपुर्ण राष्ट्राच्या उन्नती व समृद्धीमध्ये बहुमुळ्य योगदान दिले असते. त्यांच्यामधील व्यापक उर्जेचा उपयोग त्यांच्यावरील कलंक मिटविण्यामध्येच खर्च पडला. कोणत्याही इतर सुधारणा करण्यापूर्वी सामाजिक सुधारणा करणे व अस्पृश्यता नष्ट करणे अत्यंत आवश्यक होते. अस्पृश्यतेमुळे दलितांच्या झालेल्या नुकसानीकडे लक्ष वेधताना डॉ. आंबेडकर म्हणतात, की अस्पृश्यता ही अस्पृश्यांच्या जीवनामधील प्रगतीच्या संधीचे सर्व दरवाजे बंद करून टाकते. त्यांना समाजामध्ये स्वतंत्रपणे विहार करण्याची संधी नाकारते. त्यांना अंधकारमय व एकांतवासाचे जीवन जगण्यास बाध्य करते. एवढेच नव्हे तर ज्ञान संपादन व स्वेच्छेनुसार व्यवसाय करण्यास प्रतिबंध करते. वर्णाश्रम, जातीप्रथा व अस्पृश्यता यांचा घनिष्ठ संबंध आहे असे प्रतिपादन करून एकवेळ जर जाती प्रथेचे समुळ उच्चाटन झाल्यास अस्पृश्यतेसाठी कोणता बहाणा शिल्क राहिल असा प्रश्न डॉ. आंबेडकर उपरिस्थित करतात. म्हणुन अस्पृश्यता नष्ट करण्याचा एकमेव उपाय जाती अंत हाच असून स्वातंत्र्य प्राप्तीपेक्षाही अस्पृश्यांच्या समस्यांचे समाधान शोधण्याला डॉ. आंबेडकरांनी अधिक महत्व दिले आहे.

अस्पृश्यता निर्मुलनासाठी शिक्षण, संघर्ष व संघटन, आत्मसन्मान व आत्मविश्वास, धर्मांतरण, आर्थिक समृद्धी, राजकीय सशक्तता, हिंदू समाज पुनर्गठन, हिंदू धर्माचे पुनर्गठन इत्यादी साधने डॉ. आंबेडकरांनी सुचिविली आहेत. त्यांच्यामते, अस्पृश्यवर्गाच्या उद्धाराचा मुलमंत्र शिक्षण, संघर्ष व संघटन हाच आहे. शिक्षण हे असे साधन आहे जे या वर्गामध्ये सामाजिक व क्रांतीकारी चेतना उत्पन्न करू शकते. शिक्षण व्यक्तीला स्वतंत्र बनविते, त्याची चेतना जागृत करते व त्याच्या भौतिक जीवनाचा स्तर उंचाविते. ज्ञान व शक्ती यांच्या अभावामुळे व्यक्ती प्रतिकार करू शकत नाही. ज्ञान प्राप्तीसाठी शिक्षणाची गरज आहे. त्याचप्रमाणे शक्तीकरिता संघटन ही अत्यंत आवश्यक बाब आहे. असहायता, समर्पण व दास्यपूर्ण जीवन व्यतीत करण्यामुळे कोणताही फायदा होत नाही. तेच लोक प्रगती करतात जे संघर्ष करतात. बाह्य गुलामी पेक्षा मानसिक गुलामी ही अत्यंत भयंकर असते. जोपर्यंत मानसिक गुलामगिरी संपुर्णपणे नष्ट होत नाही तोपर्यंत वास्तविक स्वतंत्रता अशक्य आहे. अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या लोकांसाठी सल्ला म्हणून अंतिम शब्द सांगताना, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, शिका, संघटीत व्हा आणि संघर्ष करा व आपल्यामधील विश्वास जागृत करा. आमच्या सोबत न्याय होत असताना सुधादा मला हे समजत नाही की, या संघर्षामध्ये आम्ही का बरे हारणार? हा संघर्ष माझ्यासाठी आनंदाचा विषय आहे. हे युद्ध आपल्या संपुर्ण भावनामध्ये आध्यात्मिक आहे कारण तो संपत्ती किंवा सत्तेसाठी नसुन स्वतंत्रतेसाठीचा संघर्ष आहे. व तो मानवी व्यवितमत्वाच्या पुनर्जीवनासाठीचा संघर्ष आहे.⁵

आत्मसन्मान व आत्मविश्वास

मानसिक गुलामगिरी ही बाह्य गुलामगिरीपेक्षा भयंकर घातक असते . जो पर्यंत मानसिक गुलामगिरी नष्ट होत नाही तो पर्यंत वास्तविक स्वातंत्र्य ही अशक्य बाब आहे . हजारो वर्षांच्या गुलामगिरीत जीवन जगत जगत अस्पृश्य जाती ह्या स्वतःला गुलाम समजू लागल्या . ह्या मनोवृत्तीतून सुटका करून घेण्यासाठी दलित वर्गमध्ये आत्मसन्मान व आत्मविश्वासाची चेतना प्रज्वलीत करणे आवश्यक होते . दलितांच्या आत्मजागृतीबाबत उद्देश करताना डॉ. अंबेडकर म्हणतात की , आपला आत्मसन्मान गमावून जीवन जगणे ही अत्यंत अपमानकारक बाब आहे . तुमची ही सर्वव्यापी दुर्गती देवनिर्भत नाही . इतर मनुष्यासारखे तुम्ही सुधा मनुष्य आहात . आणि स्वकर्माने आपली प्रगती घडवून आणण्याचा अधिकार प्रत्येक मनुष्याला आहे . इतर भारतीयांसारखेचे अन्न, वस्त्र व निवारा मिळविणे हा तुमचा जन्म सिध्द अधिकार आहे म्हणुन तुम्हाला स्वाभिमानपूर्ण जीवन व्यतित करायचे असेल तर आत्मनिर्भयता हाच आत्मोन्तीचा सत्य मार्ग आहे . स्वाभिमान, आत्मनिर्भरता व आत्मोद्धार ही अस्पृश्याच्या मुक्तीची तीन सुत्रे प्रतिपादन करून डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर म्हणतात की, जो पर्यंत स्वयंशुद्धीकरणाच्या या त्रिसुत्रीय प्रक्रियेतून तुम्ही मार्गक्रमण करत नाहीत तो पर्यंत आपली स्थायी प्रगती घडुन येणार नाही . अस्पृश्यांनी आपल्या भाग्यापेक्षा शक्तीवर विश्वास ठेवला तरच त्यांची या गुलामगिरीतून मुक्ती होउ शकते .

धर्मातर

अस्पृश्यता नष्ट करण्याच्या प्रक्रियेमधील धर्मातर हे विशिष्ट साधन आहे . धर्मातर हे भौतिक लाभ प्राप्त करण्यासाठी नसुन ते आत्मसन्मान, स्वाभिमान, आत्मनिर्भरता, अध्यात्मिक कल्याण प्राप्तीशी निगडित आहे . धर्मातराशिवाय अस्पृश्यता नष्ट करणे कठीण आहे . धर्मपरिवर्तनाने अस्पृश्यांना काय फायदा होईल तर जितकी स्वराज्याची आवश्यकता हिंदुस्थानला आहे तितकीच धर्मातराची आवश्यकता अस्पृश्यांना आहे ⁶ अगोदर उन्नती की धर्मातर या प्रश्नाचे उत्तर म्हणुन अगोदर धर्मातर असे प्रतिपादन करून डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर म्हणतात की, जो पर्यंत अस्पृश्यतेचा कलंक आहे तो पर्यंत आर्थिक प्रगती होउच शकत नाही उन्नतीचा कोणताही मार्ग स्थिकारला तरी अस्पृश्यतेमुळे कोणत्याही मार्गाने यश प्राप्ती होणार नाही . अस्पृश्यता ही उन्नतीच्या मार्गातील कायमची धोऱ्ड असुन धर्मातराशिवाय ती नाहीशी होणे शक्य नाही . जो धर्म माणसाने माणुसकीने वागण्यास मनाई करतो, ज्या धर्मात पशुचा स्पर्श चालतो पण माणसाचा चालत नाही, जो धर्म एका विशिष्ट वर्गाला विद्या, धनसंचय व स्वस्त्र धारण करण्यास मनाई करतो तो धर्म नसुन ते माणसाच्या जिवनाचे विडंबन आहे . माणुस धर्माकरिता नाही तर धर्म माणसाकरिता आहे ⁷ . म्हणुन माणुसकी, संघटन, सामर्थ्य तसेच समता व स्वातंत्र्यासाठी धर्मातर करणेच योग्य ठरते .

आर्थिक प्रगती

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे स्वरूपच अशा पद्धतीचे आहे की ज्यामध्ये अस्पृश्य वर्ग कधीही आत्मनिर्भरता प्राप्त करू शकत नाही . शहरामध्ये आर्थिक प्रगतीची संधी व शक्यता उपलब्ध असतात म्हणुन ग्राम व ग्रामीण अर्थव्यवस्थेमधुन बाहेर पडून औदयोगिक अर्थव्यवस्थेचा भाग बनने आवश्यक ठरते . केंद्र व राज्यसरकारी सेवामध्ये दलितांसाठी आरक्षण व शिक्षणासाठी वेगळ्या कोषाची आग्रही भुमिका अंबेडकर मांडतात . ज्यामुळे अस्पृश्य लोक अधिकाधिक रोजगार प्राप्त करतील व त्यांचा सामजिक स्तर उंचावण्यास मदत होईल . अस्पृश्यता निवारण्यासाठी अस्पृश्यांची आर्थिक समृद्धी ही अनिवार्य बाब आहे .

राजकीय ऐक्य

हजारे वर्षांपासून सामाजिक, धार्मिक व आर्थिक गुलामगिरीमध्ये जीवन जगण्या दलित वर्गाला राजकीय शक्ती मिळवून देणे ही सर्वात आवश्यक बाब बनली आहे. कारण राजकीय सत्तेचे संचालन व निर्णय प्रक्रियेमध्ये सहभागी होणून आपल्या हितांना सुरक्षित करणे हे इतर साधनापेक्षा अधिक प्रभावी ठरु शकते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मध्ये अध्यात्मिक फायद्यापेक्षा भौतिक प्रगतीकडे अधिक लक्ष देणे गरजेचे आहे. आर्थिक विकासासोबत राजकीय फायद्याच्या प्राप्तीकरिता संघर्ष करणे आवश्यक आहे. जी काही राजकीय शक्ती प्राप्त होईल तिचा योग्य प्रकारे वापर करून फायदा करून घ्यावा या बाबतीत उदासिन राहिल्यास दुखाचा अंत कधीच होणार नाही. राजकीय शक्तीशिवाय अस्पृश्यता निर्मुलन ही अशक्य गोष्ट आहे. म्हणून मंत्रिमंडळ व प्रशासनामध्ये आवश्यक ठरते.

हिंदु समाजाचे पुनर्संघटन

कोणतीही आदर्श समाज व्यवस्था गतिशील असली पाहिजे. काळाबरोबर जीवनाच्या सर्व क्षेत्रातील मान्यतामध्ये परिवर्तन होत जाणे कमप्राप्त असते अन्यथा समाज प्रगती करू शकत नाही. हिंदू समाजात अशी स्थिरता आलेली आहे. या सर्वांमधून मुक्त होणून हिंदू समाजाने आपल्या प्रगतीसाठी समता, स्वातंत्र्य व बंधुभाव या तत्वाचा स्विकार करावा. हिंदूनी सगळ्यासाठी समान सामाजिक संहिता बनविणे आवश्यक आहे. सर्वच क्षेत्रामध्ये समानतेने काम करण्याचे स्वातंत्र्य मिळाले तर हिंदू समाज एकसंघ होणून शक्तीशाली बनेल. इतर लोकांना आपल्या धर्मामध्ये सामावून घेणून अधिक शक्तीशाली बनण्यासाठी हिंदू समाजाचे पुनर्संघटन करणे आवश्यक आहे. हे सर्व हिंदू व अस्पृश्यांच्या हिताचे आहे. हिंदु समाज समर्थ करावयाचा असेल तर चार्तुवर्ष्य आणि असमानता यांचे उच्चाटन करून हिंदु समाजाची रचना एकवर्ग नि समता या देन तत्वांच्या पायावर कंली पाहिजे. अस्पृश्यता निवारण्याचा हा मार्ग हिंदु समाज समर्थ करण्याच्या मार्गापासून भिन्न नाही. म्हणून मी म्हणतो की, हे कार्य जितके स्वहिताचे आहे तितकेचे राष्ट्रहिताचे आहे यात शंका नाही.⁸

हिंदु धर्माचे पुनर्संघटन

हिंदु सामाजिक व्यवस्थेचे मुळ हिंदु धर्मामध्ये आहे. हिंदुच्या सामाजिक पुनर्जनेसाठी धार्मिक पुनर्संघटन आवश्यक आहे. वेद, श्रृती, स्मृतीवर आधारित हिंदु धर्म हा वास्तविक हिंदु धर्म नाही. यामध्ये विवेकवादाला स्थान नाही व अनुमतीसुधा नाही. वेदांना सर्वकालीन सत्य मानल्यामुळे त्याचे उल्लंघन, चिकित्सा करणे पाप समजले जाते. यामध्ये बौद्धिक चिंतन, तत्त्वे, नैतिकता, व उत्तरदायित्व यांचा अभाव असून भेदभावेद व असमानतेला मान्यता आहे. खरा हिंदू धर्म स्थापन करायचा असेल तर शिख, खिंशचन, मुस्लिम यांचा जसा धर्माबाबत एक प्रमाण ग्रंथ आहे तसा हिंदु करिता सुध्दा एक प्रमाण ग्रंथ असावयास हवा पुरोहित वादाला समाप्त केले पाहिजे. शक्य नसेल तर किमान वंश परंपरेनुसार पुजारीपद असता कामा नये. धार्मिक कार्याचे पौराहित्य करण्यासाठी राज्याकडून प्रमाणपत्र देण्यात यावे⁹. पुरोहित हे राज्याच्या कायद्याद्वारे नियंत्रित सेवक असावेत व त्यांची संख्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात असावी. हिंदू धर्माला जगातील अन्य धर्मांप्रमाणे सशक्त व सर्वव्यापी बनविण्यासाठी सर्व स्त्रिपुरुषांना शास्त्राच्या बंधनातून मुक्त करावे.

निष्कर्ष

- जाती व्यवस्थेमुळे व्यक्तीचा दृष्टिकोन संकुचित बनून समाजिवन प्रभावित झाले असल्याचे दिसून येते.
- आजही छुप्या पद्दतीने अस्पृश्यता पाळली जात असून व्यक्तीजीवनामधील प्रगतीच्या संधीचे मार्ग आरक्षणामुळे काही प्रमाणात खुले झाले आहेत.

3 सत्ता संचालन व निर्णय प्रक्रियेमधील सहभागीत्व हित साध्य करण्याचे प्रभावी साधन आहे हे जरी खरे असले तरीही स्वार्थमुळे गटातटात विभाजन झाल्यामुळे सत्तेवर योग्य त्या प्रमाणात प्रभाव पडू शकला नाही.

समारोप

ज्यांना अस्पृश्य मानुन समाजाने दडपून टाकले त्यांच्यामधील न्युनगंड नष्ट करून नविन आत्मभान आणि आत्मविश्वास निर्माण करणे हे डॉ. आंबेडकरांच्या राजकारणाचे व राजकिय तत्वचिंतनाचे मुऱ्य सूत्र होते. रिस्थितीशिलतेला विरोध आणि सृजनात्मक गतिशिलतेचा स्विकार करून वर्तमान समाज जीवनाच्या परिवर्तनाला संघर्षमय पद्धतीने सामोरे जाण्याची प्रेरणा देणारे मानव मुक्तीचे विज्ञानगामी, कांतीकारी असे संपूर्ण व विशुद्ध तत्वज्ञान म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार होत ¹⁰.

स्वतंसाठी आणि राष्ट्रासाठी आपली आयुष्ये किती मोलाची आहेत याची जाणीव दलितांना व्हावी व त्यांनी आत्मसंतुष्ट वृत्तीमधून स्वतःला बाहेर काढावे. आपला सामाजिक स्तर उंचविण्यासाठी शिक्षित व्हावे.हाच दलितांच्या सर्व सामाजिक दुःखावरचा उपाय होय असे डॉ. आंबेडकरांना वाटत होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शिक्षणासोबतच सामाजिक दायित्व आणि नैतिक चारित्र्याला महत्वाचे मानत होते.शक्य त्या सर्व मार्गाने संपुर्ण समाजाची प्रगती होणे त्यांना अपेक्षित होते.¹¹

संदर्भ :-

1 Dr. Ambedkar B.R., Annihilation of Caste, Dr. Ambedkar Writings and Speeches , Vol. 1, Part 1, 1979, P.57.

2 उपेंद्र सिंह , डॉ. भीमराव आंबेडकर का सामाजिक व राजनीतिक चिंतन, बाबा पब्लिकेशन ,जयपुर, 2012 पृ 35 .

3 कीर धनंजय , डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ,पॅप्युलर प्रकाशन ,मुंबई , 2016, पृ 300.

4 डॉ. आगलावे प्रदिप ,समाजशास्त्रज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ,डॉ बाबासाहेब आंबेडकर मिशन प्रकाशन, औरंगाबाद, 2016, पृ. 81.

5 उपेंद्र सिंह पृ 44.

6. डॉ. आंबेडकर बाबासाहेब , धर्मांतर का ?, नाग – नालंदा प्रकाशन, सांगली, 2012, पृ.32.

7. प्रा.गांजरे मा.फ., डॉ. आंबेडकरांची भाषणे, अनु. खंड 1, अशोक प्रकाशन नागपुर , 1986, पृ 56.

8 महाराष्ट्र शासन, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे, खंड 18, भाग 1, पृ 121.

9 डॉ जोरगूलवार भूषण , राष्ट्रभक्त डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर , डॉ बाबासाहेब आंबेडकर मिशन प्रकाशन, औरंगाबाद, 2016, पृ. 216.

10 डॉ.आगलावे प्रदिप , पृ 239.

11 भोळे भास्कर लक्ष्मण,डॉ. आंबेडकरांचा वैचारिक वारसा ,सुगावा प्रकाशन,पुणे ,1998 ,पृ 97.

घटनाकार बाबासाहेब

डॉ.प्रा.अरुणा मोरे

कला व वाणिज्य महाविद्यालय,

दौँड, ता.दौँड, जि.पुणे

मो.नं. ९८५००१४५७३

ऑगस्ट १९४७ ला घटना समितीवर निवडून आल्यानंतर त्यांनी अत्यंत अमूल्य कार्य केले आणि ते म्हणजे स्वतंत्र लोकशाहीप्रधान भारताची घटना लिहिण्याचे! त्या घटनेतील प्रत्येक कलमावर होणा—या टीकेला तोंड देण्याचे! प्रत्येक कलम मान्य करून घेण्याचे !! आणि सर्वांत महत्वाचे कार्य म्हणजे, अनुसूचित जाती —जमातीना अधिकार, न्याय मिळवून देण्याचे!!! अर्थात, दलित समाजाच्या हितसंबंधाचे रक्षण करणे हा बाबासाहेबांचा मूळ उद्देश असला, तरीही २२ डिसेंबर १९५२ रोजी त्यांनी पुण्याच्या वकील मंडळींसमोर Conditions precedent for the successful working of Democracy या विषयावर भाषण करताना हे लक्षात येते, की लोकशाहीचा खरा अर्थ समजून घेऊन नीरक्षीरविवेकबुधीने कोणत्याही गटावर अन्याय होणार नाही याची काळजी बाबासाहेबांच्या कठोर तार्किक बुधीने आणि समतोल साक्षेप मनोवृत्तीने घेतली होती.

बाबासाहेब आपल्या भाषणात म्हणाले की, Democracy is a form and of government whereby revolutionary changes in the economic and social life of the people are brought about without bloodshed.

(लोकांच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनात जिच्या व्वारा रक्तपाताशिवाय मूलग्रामी कांतिकारक बदल घडवून आणता येतात, अशी शासनाची घडण व पद्धती म्हणजे लोकशाही होय.)

घटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर :— ह्याच लोकशाहीच्या संकल्पनेला साक्षी ठेऊन बाबासाहेबांनी घटना तयार केली आणि खरोखर रक्तपाताशिवाय त्यांनी लोकांच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनात कांतिकारक बदल घडवून आणला आणि शासनाची घडी घालून दिली. बाबासाहेबांनी स्वतंत्र भारताची घटना लिहिली त्यात ३९५ कलमे आणि १२ परिशिष्टे होती. घटना समितीवर इतर सदस्य असताना केवळ डॉ. बाबासाहेबांचा घटनेचे शिल्पकार का म्हटले जाते, ते पुढील प्रसंगावरून आपल्या लक्षात येईल घटनेचा मसुदा तयार करण्यासाठी नेमलेले लेखन—समितीचे एक सभासद टी.टी.कृष्णाम्भाचारी ह्यांनी ५ नोव्हेंबर १९४८ रोजी घटनासमितीत एक भाषण केले. त्यात ते म्हणतात की,

‘घटना समितीने सात सभासद निवडले होते. त्यातील एका सभासदाने राजीनामा दिला. ती जागा नंतर भरली गेलीच नाही. एका सभासदाचे निधन झाले. एक सभासद अमेरिकेला गेले ते परत आले नाहीत. एक सभासद संस्थानिक होते ते आपल्या

संस्थानाच्या कामात इतके गुंतलेले असत, की घटनेच्या कामाकडे लक्ष द्यायला त्यांना फुरसतच नव्हती. दोन सभासद दिल्लीपासून दूर गेले आणि आजारी पडले. अशा परिस्थितीत घटनेच्या सर्व जबाबदारी बाबासाहेबाच्या शिरावर आली. म्हणून बाबासाहेबांचे हे कार्य आपल्या सर्व सामान्यांच्या आकलन शक्तीच्या पलीकडचे आहे. भारतासारख्या खंडाप्राय देशाची, विविध जातीधर्म, वर्गभेद असलेल्या विषय भारताची घटना लिहिण्याचे आणि सर्व जाती, धर्म, वर्ग, वर्ण असलेल्या लोकांना समान स्वातंत्र्य, समान न्याय आणि समान हळू देणे ही अगदी अशक्य प्राय घटना होती; पण ही किमया साधली गेली ती केवळ बाबासाहेबांच्या विद्वत्तेमुळे.”

‘२० नोव्हेंबर १९४८ रोजी घटनेचे ११ वे कलम स्वीकृत करण्यात आले आणि भारतातील अस्पृश्यतेचा अस्पृश्यतेचा काळीमा मोठया जयघोषात धुवून टाकण्यात आला.

डॉ. धनंजय कीर म्हणतात, “पूर्वी त्यांना ह्या देशात कुत्यामांजरापेक्षक्षी वाईट रीतीने वागविले जात असे. बाबासाहेबांनी केलेल्या झागडयामुळे त्या (अस्पृश्य) लोकांना इतर समाजाच्या बरोबरीने राजकीय हळू मिळाले. इतकेच नव्हे, तर त्यांच्या ह्या महान झागडयामुळे, मिशनरी आणि मौलवी यांना अस्पृश्य समाज धर्मातर घडवून आणण्यास एक मोकळे रान बनल्यासारखे झाले होते ते बंद झाले. मौलवींच्या व मिशनन्यांच्या बाटवाबाटवी करण्याच्या उद्योगाला जबरदस्त धळू बसला. त्यांचे मनोरथ धुळीला मिळाले. आपल्या राजकीय हेतूसाठी भुकेकंगाल अस्पृश्यांना संघटित करण्याचा कम्युनिस्टांचा डाव उथळला गेला.

म.फुल्यांनी ‘मनुष्यत्वाची प्रतिष्ठा’ या एकाच ध्येयापायी आपले आयुष्य वेचले. हिंदू धर्मावर कडाडून टीका करत बाबासाहेबांनी असंतोषाची मशाल पेटवली. ती मशाल हातात घेऊन बाबासाहेबांनी फुल्यांचे कार्य पूर्णत्वाला नेण्यासाठी अविरत प्रयत्न केले. स्वतःचंदनासारखे झिजले; पण इतरांच्या आयुष्यात सुगंध निर्माण केला. गावकुसाबाहेर उपेक्षित जीवन जगणाऱ्या लाखो बांधवांना त्यांनी वाजतगाजत गावामध्ये हळ्काने प्रवेश दिला. पुरुषाच्या पायाची दासी म्हणून तडफडणाऱ्या स्त्रीला त्यांनी पुरुषांच्या बरोबरीने समान. हळू मिळवून दिले. शुद्रातिशूद्र आणि स्त्रिया पारतंत्र्यात शेवटचे आचके देत असताना त्यांना कायद्याने समान हळू देऊन त्यांच्यामध्ये प्राण फुंकण्याचे महान कार्य बाबासाहेबांनी केले.

त्यांच्या या कायबिद्दल कृतज्ञता व्यक्त करताना न्यायमूर्ती छागलाच म्हणाले की, “आपणास लाभलेले नवीन हळू भोगताना प्रत्येक भारतीय नागरिक आंबेडकरांची कृतज्ञतेन आठवण करील... आंबेडकर हे केवळ दलित समाजाचे नेते नसून सर्व राष्ट्राचे ते एक नेते आहेत. ते आधूनिक मनू बनले आहेत...जगातील एक थोर घटनापंडित म्हणून आंबेडकर आता विख्यात झाले आहेत. राज्यशास्त्रावर अधिकारवाणीनं तेच फक्त बोलू शकतात...

संदर्भसूची :—

१. निळी पहाट :— रा.ग. जाधव, विजय प्रकाशन, नागपुर
२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक आणि आर्थिक विचार :— प्रा.गौतम निकम, लोक साहित्य प्रकाशन, औरंगाबाद.
३. दलित साहित्याचे सौंदर्य शास्त्र :— डॉ. शरणकुमार लिंबाळे, औरंगाबाद प्रकाशन.
४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर :— धनंजय कीर, पॉय्युलर प्रकाशन, मुंबई, आवृत्ती ६ वी, डिसेंबर २००६.
५. महाराष्ट्रातील दलित चळवळीचे स्वरूप, १. डॉ. ज.जी. भोसले, २. डॉ. एम.सी. साळे, ३. डॉ. एन.आर. मोकाटे, सक्सेस पब्लिकेशन, पुणे—३०
६. आंबेडकर :— नलिनी पंडित, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई.
७. हिंदू स्त्रीयांची उन्नती व अवनती :— डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, आनंद प्रकाशन औरंगाबाद.
८. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार :— डॉ. शंकरराव खरात, इंद्रायणी साहित्य प्रकाशन, औरंगाबाद.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्रीविषयक कार्यातील योगदान

डॉ. राजेंद्र ओ. वेलोकार
सहा. प्राध्यापक व गज्यशास्त्र विभागप्रमुख,
एस. एन. मोर कला, वाणिज्य आणि
श्रीमती गोदावरीदेवी सराफ विज्ञान
महाविद्यालय, तुमसर, जि. भंडारा

प्रस्तावना :

हजारो वर्षांपासून भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये पुरुषप्रधान संस्कृती असून स्त्री—पुरुष विषमता मोठ्या प्रमाणात पाळली जात होती. भारतीय समाजव्यवस्था जेवढी प्राचीन आहे तेवढाच प्राचीन महिलांचा शोषण व अत्याचाराचा इतिहास आहे किंवऱ्हून महिलांचे होणारे शोषण हे भारतीय समाजव्यवस्थेला लागलेला कलंक होय असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही आणि हा कलंक मिटविण्यासाठी तसेच स्त्रीयांच्या कल्याणासाठी आणि सुरक्षेसाठी शिवाजी महाराज, फुले दाम्पत्य, राजाराम मोहन रँग्य, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, शाहू महाराज आदि समाजसुधारकांनी भर टाकली असली तरी त्याला कायदारूपी पाठबळ देऊन स्त्री संघर्षाचा लढा उभारण्याचे श्रेय हे भारतीय राजघटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या महामानवाला दिले जाते. बाबासाहेबांनी स्त्रीयांना सामाजिक गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठी केलेले कायदे आजचे स्त्री जीवन सुखी करण्यास कारणीभूत ठरलेले आहे.

बाबासाहेबांनी स्त्रीयांच्या ऐतिहासिक परिस्थितीची सवैधानिक आणि वैज्ञानिक दृष्टकोणातून समिक्षा करून स्त्री कार्याला उर्जा व गती दिली. त्यांच्या मते स्त्रियांना पुरुषाप्रमाणे विकास करण्याचे स्वंतंत्र होते तोपर्यंत भारतीय समाज प्रगतीपथावर होता परंतु जेव्हापासून पुरुषांकडून स्त्रियांवर अन्याय—अत्याचार होऊन स्त्रीयांची उपेक्षा होऊ लागली तेव्हापासून भारतीय समाज अधोगतीला लागला. स्त्रियांचे स्वातंत्र्य व मूल्यांचे पतन होण्यामागे जातीव्यवस्थेची पाण्याण संरचना कारणीभूत आहे हे बाबासाहेबांनी ओळखले होते. मागील अनेक काळापासून स्त्रीया गुलामगिरीचे जीवन जगत असून ‘चुल आणि मुल’ या संकल्पनेपुरते मर्यादीत होत्या. अर्थात पुरुषांची मालकी असलेली एक उपभोग्य वस्तु, मुल—बाळ व घर सांभाळणारी दासी एवढेच स्त्रियांचे अस्तीत्व होते. स्त्रियांना त्यावेळच्या चातुर्यवर्ण व्यवस्थेने अतिशुद्र ठरवून पराकोटीच्या भारतीय समाजामध्ये जातिव्यवस्थेने केलेल्या अन्याय, अत्याचाराची बाबासाहेबांना भयंकर चीड तर होतीच परंतु त्याचबरोबर शोषणाला वळी पडलेल्याविषयी करूणाही तेवढीच होती.

स्त्रियांना पुरुषांबरोबरीच्या समान हक्कासाठी संघर्षरत असणारे बाबासाहेब थेर समाजसुधारक म्हणूनही पुढे येतात. शुरिविरंगा, विद्रोहांना जन्म देणारी स्त्री ही स्वतः सुदृढ आणि सक्षम असली पाहिजे. उदा. चाणक्य, चंद्रगुप्त मोर्य, सप्तांष अशोक, कालीदास, शिवाजी महाराज यासारख्या यशस्वी व्यक्तीमत्वाची निर्मिती ही त्यांच्या मातांनी केली. म्हणून स्त्रीया सक्षम, निरोगी आणि बुद्धीमान असल्या पाहिजे यावर त्यांची ठाम भूमिका होती असे स्त्रियांच्या संदर्भामध्ये स्वतःच्या बुद्धीने प्रखर आणि सक्षम विचार मांडणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अग्निपुरुषच होते. देशामध्ये महिलांवर होणा—या अन्याय—अत्याचाराचे निराकरण करणे गरजेचे असून स्त्रीयांच्या स्वातंत्र्य आणि कल्याणाला प्राधान्य देणे हे शासन, समाज आणि प्रत्येक व्यक्तीच्या

हिताचे असते अशी बाबासाहेबांची धारणा होती. महिलांच्या सामाजिक व्यवहाराचे योग्य नियमन करण्यासाठी विविध संस्था आणि आचारसंहिता, कायदे आवश्यक असतात. म्हणून बाबासाहेबांनी संविधानामध्ये महिलांच्या सुरक्षेसाठी अनेक महत्वपूर्ण कायद्यांचा अंतर्भव केला.

शिका, संभटित क्वा आणि संवर्ध करा या बाबासाहेबांच्या मार्गदर्शनामुळे उपाशीपोटी राहून आई—वडिल, मुलाबरोबर—मुलींनाही शिकवू लागली आणि जाती धर्माच्या, वंशावलीच्या व्यवस्थेमध्ये आम्हाला वंचित ठेवल्याची जाणिव स्त्रीयांमध्ये नितांत होऊन हक्क आणि आरक्षणाची मागणी करण्यासाठी पुढे येऊ लागल्या. स्त्रीया शिक्षणाच्या माध्यमातून जागृती जागृती घडवून आणण्याचे आणि स्त्री वर्गाला माणूस म्हणून जगण्याची समान संधी ख—या अर्थाने बाबासाहेबांच्या सहकार्यामुळे मिळाली. स्त्रियांवर अंधश्रद्धेचा, पुस्टलेल्या चालिरिटीचा असलेला प्रभाव आणि यामुळे स्त्रियांची झालेली दयनिय स्थिती तसेच स्त्रिया करीत असलेली गलिच्छ कामे नष्ट करण्यासाठी बाबासाहेबांनी अत्यंत प्रभावी आणि हृदयाला स्पर्श करणारी भाषणे केली. त्यांच्या या कार्य कर्तुत्वातून एका पित्याप्रमाणे स्त्री उद्घागाची तळमळ दिसून येते.

बहिष्कृत हितकारणी संस्था २० जुलै १९२४ रोजी स्थापन करण्यामागची बाबासाहेबांचे उद्दिष्ट महिलांचे वस्तीगृह, मुलांच्या शाळा, वृत्तपत्रे इ. चालवून सामाजिक, आर्थिक व राजकीय समता प्रस्थापित करणे हा होता. सामाजिक संवर्धनी लढाई लढण्यासाठी मनुष्यबळ महत्वाचे आहे. यासाठी फक्त पुरुषांनी किंवा महिलांनी समोर येऊन चालणार नाही तर स्त्री—पुरुष दोघांनीही एकत्र येऊन सारखा वाटा देणे आवश्यक आहे असे त्याचे मत होते. १९२७ मध्ये त्यांनी अखिल भारतीय बहिष्कृत परिषदेत स्त्री शिक्षण विषयक ठराव माडून शेवटपर्यंत महिलांच्या परिषदा, सभा, सम्मेलने भरवून स्त्री शक्तीला जागृत करणारा स्त्री मुक्तीचा लढा दिला. स्त्रीयांना सन्मान, स्वातंत्र्य प्राप्त करून द्यायचे असेल तर पुरुषांपेशा स्त्रीयांना हिनतेची वागणूक देण्या—या जाचक चालीरीती, अनिष्ट रुढी, जुनाट प्रथा—परंपरा विरुद्ध क्रांतीचा लढा ख—या अर्थाने उभारावा लागेल ही दूरदृष्टी बाबासाहेबांना होती. त्यांनी स्त्री जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रामध्ये नैतिकतेची जोड देऊन स्त्रियांना मानवनिर्मित विषमतेतून संपूर्ण मुक्ती देण्याचा जाहिरानामाच मांडला होता. त्यांच्या मते स्त्रियांच्या विनाशाला मनुस्मृतीरूपी षडयंत्र कारणीभूत आहे म्हणून त्यांनी पुरुषप्रधान संस्कृतीच्या आणि स्त्रियांच्या गुलामगिरीचे समर्थन करणा—या मनुस्मृतीचे दहन केले. राष्ट्र विशिष्ट धर्मियांचे नसून सर्वांचे आहे. स्त्री—पुरुष दोघांच्याही कर्तुत्वाने देशाचे हित साधता येते हे स्पष्ट करून ‘अत्त दीप भव’ उक्तीनुसार कार्य केले. स्त्रीयांना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय समता व सामाजिक न्याय दिल्याशिवाय समाजामध्ये एकता व एकात्मता निर्माण करता येणार नाही असे त्याचे स्पष्ट मत होते. आदर्श राष्ट्राच्या निर्मितीसाठी स्त्रीयांना मुलभूत हक्काची आवश्यकता प्रतिपादीत केली. भारतीय स्त्रीला हजारे वर्षांपासून पुरुष व्यवस्थेने आणि धर्मव्यवस्थेने खालच्या स्तरावर नेऊन ठेवले होते तीला प्रगतीच्या बाटेवर आणण्यासाठी बाबासाहेबांनी स्त्री—पुरुष समानतेचा लढा दिला आणि चारुवर्ण व्यवस्थेने अस्पृश्य ठरविलेल्या भारतीय स्त्रीला माणूस म्हणून जगण्याचे सामर्थ्य मिळवून दिले.

जाती, धर्म, वंश, भाषा इ. मध्ये भेदाभेद न करता स्त्री—पुरुषांना आंतरजातीय विवाह करण्याची मुभा आणि बालविवाह थांबविण्यासाठी २३ मार्च १९२९ मध्ये बेळगाव येथील सामाजिक परिषदेमध्ये अनेक ठराव मांडले. तसेच १९२७ मध्ये महाडचा चवदार तळयाचा सत्याग्रह, १९३० येथील काळाराम मंदीर सत्याग्रहाच्या माध्यमातून स्त्री उन्नतीचे कार्य केले. स्त्री—पुरुषांना समान कामासाठी समान मजूरी हे तत्व

सामाजिक कृतीत उत्तरवण्यासाठी १९३६ मध्ये स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना केली. कामगार मंत्री झाल्यावर स्वी मजूर कामगारांसाठी अनेक जुन्या कायद्यांमध्ये सुधारणा करून नवीन कायदे केले. उदा. खाणी प्रसूती लाभ कायद्यांमध्ये सुधारणा, मजूरी करणा—या स्त्रियांच्या कल्याणाकारी कार्यक्रमासाठी कल्याण फंड स्थापन केला. स्त्रियांना कारखाना कायद्यांच्ये रात्री काम करण्याची बंदी घातली, कामाचे तास कमी करण्यासाठी १९३४ च्या कारखाना कायद्यांमध्ये सुधारणा केली. त्यांच्या अस्तित्वाची काळजी घेण्यासाठी २१ दिवसाची किरकोळ रजा, दुर्घटना झाल्यास योग्य मोबदला, त्यांच्या निवृत्ती वेतनाची तश्तूद यासारखे महत्वपूर्ण कार्य केले.

स्त्रीयांच्या आरोग्य विषयक प्रश्नांना ख—या अर्थात वाचा फोडणारे बाबासाहेबच होते. कायदेमंत्री म्हणून हिंदू स्त्रीयांच्या उन्नतीसाठी योग्य तो कायदा करता येत नाही म्हणुन मंत्रीपदाचा राजीनामा देणारे बाबासाहेब हे जगाच्या इतिहासामध्ये पहिले लोकप्रतिनिधी होते. स्वातंत्र, समता, न्याय आणि बंधूत्व या मुलतत्वावर आधारित संविधानाद्वारेच भारतीय स्त्रीयांचा उद्धार होऊ शकतो हे त्यांनी जाणले होते. जोपर्यंत स्त्रीयांना संपत्तीचा वारसा हक्क मिळणार नाही तोपर्यंत स्त्रीयांची गुलामगिरी संपणार नाही यावर त्यांची स्पष्ट ठाम भूमिका होती. म्हणून वडीलांच्या संपत्तीमध्ये भावप्रमाणे बहिर्णिंचा वाटा, पुढे पतीच्या संपत्तीमध्ये पतीचा ५० टक्के वाटा त्यानंतर मुलाच्या संपत्तीमध्ये वाटा याशिवाय स्त्रीने स्वतः कमावलेल्या संपत्तीवर तिचाच मालकी हक्क अशाप्रकारे भारतीय स्त्रीला पुरुषांपेक्षाही धनवान करण्याचे महान कार्य बाबासाहेबांनी उभारलेल्या मानवतावादी क्रांतीलढायामुळे घडून आले.

भारतीय स्त्री ही पारिवारीक तसेच सामाजिक गुलामगिरीतून मुक्त झाल्याशिवाय ती आकाशामध्ये उंच भगरी घेऊ शकणार नाही हे सत्य ओळखून भारतीय स्त्रियांच्या परिवर्तनासाठी संसदेमध्ये हिंदू कोड बिल, स्त्रीयाच्या संदर्भामध्ये विधवा विवाहास प्रोत्साहन, पुरुर्विवाहास, आंतरजातिय विवाहाहाला प्राधान्य, बालविवाह व बहुपतीत्वाला पायबंद घालणे तसेच हुंडा बंदी कायदा इत्यादी कार्य करण्यास सरकारला भाग पाडले. आज स्त्रीच्या पाठीशी भक्कम कवच उभे करून यांच्यामध्ये जाणिवजागृती निर्माण करण्याचे सुधारणावादी कार्य बाबासाहेबांनी केले. स्त्रियांच्या संबंधीचे त्यांचे विचार आणि कार्ये हे बुद्धीप्रामाण्यावादी आणि समान न्यायाला जुळुन असेच होते. समाजातील स्त्रीयांच्या प्रगतीवरून त्या समाजाच्या प्रगतीचे मोजमाप करता येते. महिलांनी कसे राहावे, कसे वागावे आणि काय करावे व काय करू नये यासंबंधीचे मुलगामी विचार बाबासाहेबांनी मांडले.

स्त्रियांचे आर्थिक स्वावलंबन नष्ट करून आर्थिक शोषण करणा—या शोषकांवर तीव्र टिका केली आणि स्त्रियांच्या हिताची कायदे केली. स्त्रीयांच्या कौटुंबिक, सामाजिक व आर्थिक हक्काची काळजी घेऊन त्यांना संपत्तीचा, पोटगीचा, घटस्पोटाचा आणि दत्तक घेण्याच्या अधिकाराला प्राधान्य देऊन स्त्रियांना समाजामध्ये ताढ मानेने जगण्याचे सामर्थ बहाल केले. प्रसूतीपूर्व काळामध्ये स्त्रीयांच्या विश्रांती व सोयी देण्यामध्ये गण्याचे हित आहे. स्त्रियांनी होत असणारी सामाजिक विटंबना, त्याच्या आरोग्यविषयक प्रश्न, स्त्री दास्य, स्त्रीयाने कामाच्या ठिकाणी मिळणारी दुर्यम वागणूक, तीला स्त्री म्हणून दिले जाणारे कमी वेतन, स्त्रीच्या दास्याचे आणि तीच्या अवनतीचे मुळ भारतीय रुढी, परंपरेमध्ये आणि जातीव्यवस्थेमध्ये आहे. हे शोधून काढण्याचे आणि त्याची सैद्धान्तिक मांडणी करण्याचे कार्ये बाबासाहेबांनी केले. आज महिलांना स्वतःचा नवरा निवडण्याचे, नव—याबरोबर पटत नसल्यास त्याच्यापासून घटस्पोट घेण्याचे त्यानंतर पोटी मिळविण्याचे

स्वतंत्र्य, स्वतःच्या मर्जीविरुद्ध व परवानगीशिवाय दुसरी बायको करण्यास नकार देण्याचा अधिकार, शिक्षण, नोक—या आणि व्यवसाय यामध्ये समान अधिकार, परिवारकडून होणारे अन्याय, अत्याचार दूर करण्यासाठी विशेष कायद्याची तरतुद, आपले विचार स्वतंत्रपणे व्यक्त करण्याचे अधिकार इत्यादी स्वतंत्र्याचा उपभोग भारतीय स्त्री ही बाबासाहेबांच्या अथक प्रयत्नामुळे घेत आहे असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही.

स्त्रियांना समाजामध्ये स्वाभीमान आणि स्वविश्वासाने जगण्याचे सामर्थ निर्माण केले. बाबासाहेबांनी केवळ अस्पृश्य स्त्रीयांच्या उन्नती काऱ्ये केले नाही तर भारतातील समस्त स्त्रीयामध्ये परिवर्तनरूपी बदल घडवून आणण्यासाठी विज्ञानिष्ठ प्रवोधनाची जोड दिली. अशा प्रकारे स्त्रियांवरील सर्व प्रकारचा अन्याय नष्ट करून संपूर्ण स्त्री जातीच्या सुखाची आणि कल्याणाची आयुष्यभर अपेक्षा ठेवली. म्हणूनच स्त्रीयाचे खरे उद्धारदाते आणि कैवारी म्हणून बाबासाहेब भारताच्या इतिहासामध्ये अजरामर राहतील यात मुळीच शंका नाही.

संदर्भ सूची :

१. भोळे भा. ल., पिंपळापुरे अॅण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, आधुनिक भारतातील गजकीय विचार, आ. २००३.
२. धोऱडे अश्वनी, स्त्री वादी समिक्षा स्वरूप आणि उपयोजन, दिलीप राज प्रकाशन प्रा. लि., पुणे, आ. २००९.
३. गा. न. स्मेश पंजाबराव, भारतीय विकासातील विविध आयाम—समग्र चिंतन, वत्स—विनायक प्रकाशन, पुणे—नागपूर, आ. २०१५.
४. सकाळ, दिक्षा विशेषांक २०१२ व २०१५
५. दै. पुण्यनगरी, १३ मार्च २०१६.
६. लोकराज्य, एप्रिल २०१६.
७. शिक्षण संक्रमण एप्रिल २०१६.
८. Akshardeep, Vol. IV. Issue : XIII, June 2016.

भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर
यांच्या विचारांची आजही भारताला गरज..!

प्रा.प्रविण डिगांबर बोंद्रे

श्री शिवाजी कला , वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,अकोट
जि.अकोला(राज्य.महाराष्ट्र)

ई.मेल. pravin bondre44@gmail.com

Mo- 7038994212

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जन्म मध्यप्रदेशातील महु या ठिकाणी 14 एप्रिल 1891 रोजी झाला. आज डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची 126 वी जयंती आहे. आपण थोर पुरुषांची जयंती साजरी करतो कारण की, त्यांचे विचार हैं फक्त आपला स्वतःचाच विकास घडवित नसतात तर ते समाजाचा,देशाचा एवढेच नाही तर विश्वाचा सुदृढा विकास घडविण्यासाठी मौलिक असतात. त्यात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची जयंती साजरी करणे म्हणजे जनजागृती करणे एवढेच नसुन सर्व विश्वाला लोकशाही, स्वांत्र, समानता,बंधुभाव,एकोपा व राष्ट्रभक्तीचा मुलमुत्त सदेश देणे होय. किंवा मौलिक विचारांची मुल्ये रुजविणे होय. आपण सर्व भारतीयांना अभिमान आहे की, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कर्तुत्वामुळे आपल्या देशाची आगळी – वेगळी ओळख आहे. ते केवळ त्यांच्या विधवत्ता व त्यांनी लिहिलेल्या संविधानामुळे

डॉ.बाबासाहेब यांनी गरिबीतुन शिक्षण घेतले. त्यांच्या हुशारीवर प्रभावित होवुन त्यांना अनेक शिष्यवृत्त्या प्राप्त झाल्या. त्यांनी आपले उच्च शिक्षण इंग्लिश व अमेरिकेत पुरुण केले. आज समाजशास्त्र,राज्यशास्त्र, इतिहास, मानसशास्त्र कायदेशास्त्र, अर्थशास्त्र, इत्यादी विषयांचा अभ्यास हा आंबेडकरांच्या अभ्यासाशिवाय पुरुण होउ शकत नाही. इतके व्यापक तत्वज्ञानी व्यक्ती जगात बोटावर मोजण्या इतकेच सापडतात. स्वतःच्या शिक्षणाचा उपयोग त्यांनी समाजासाठी केला. पुरुण समाज एकसंघ करून त्यांना शिक्षणाचा मार्ग दाखविला. जातीप्रथेवरील त्यांचे लिखान अभ्यासपुरुण असुन ते प्रवाहाच्या विरुद्ध जाणारे आहे. त्यांनी संपुर्ण ग्रंथसंपदा ही जाणुन बुजुन लपविलेल्या इतिहासावर प्रकाश टाकुन प्रवलित समाज व्यवस्था उभी करणारे घंडयंत्रावर प्रकाश टाकणारी आहे.

“अनहिलेशन ऑफ कास्ट रिक्लॉल्युशन अन्न काउंटर रिक्लॉल्युशन व हु वियर शुद्राज” या ग्रंथातुन त्यांनी खरा व बहुजणांचा इतिहास उघड केला. बुद्ध अॅन्ड हिंज धम्मा या ग्रंथातुन त्यांनी बुद्ध धम्म नव्याने जगासमोर मांडला. थॅट्स्ट ॲन पाकीस्तान मधुन त्यांनी राजकिय व सामाजीक विचार मांडले “प्रॉब्लेम ॲफ रूपीज” यासारख्या ग्रंथुन अर्थशास्त्रीय विचार मांडले. बाबासाहेबांची समग्र ग्रंथ संपदा अभ्यासपुरुण व विकित्सक आहे.

बाल वयातच आंबेडकरांना जातीव्यवस्थेचे चटके बसले. वर्गात प्रवेश न मिळण्यापासुन तर शिक्षकांच्या अपमानास्पद वागणुकी पर्यंत सर्व प्रकाराचा त्रास सहन करून त्यांनी शिक्षण पुरुण केले. बुद्धीमत्ता ही कुठल्याही जातीची मक्तेदारी नाही. हे त्यांनी सिद्ध केले. त्यांचे शिक्षण सर्व समाजासाठी मार्गदर्शक व प्रेरणादायी बनले.

बाबासाहेबांनी त्यांच्या शापथेप्रमाणे बुद्ध धम्मात प्रवेश केला त्याच्यासोबत भेदभावांच्या भिंती मोडुन त्यांच्यासह लाखो अनुयायांनी बुद्ध धम्मात प्रवेश केला. भारताच्या मातीत रुजलेला, समानतेची शिकवण देणारा व वैज्ञानिक दृष्टीकोन सांगणारा बौद्ध धम्म देऊन अनेक दलितांना जगण्याची नविन दिशा त्यांनी दिली. ‘शिका,संघटित व्हा, संघर्ष करा, शंभर दिवस शेळी म्हणुन जगण्यापेक्षा एक दिवस वाघ बनुन जगा, अन्याय करण्यापेक्षा अन्याय सहन करणारा मोठा गुन्हेगार असतो. असे अनेक मौल्यवान तत्वाज्ञानी विचार त्यांनी पुढील पिढीला सांगुन ठेवले आहेत. बाबासाहेबांचे कार्य व इतिहास सर्वांना परिचीत आहे.

या प्रस्तुत लेखात थोडक्यात त्यांच्या भुतकाळातील घटनांचा परामर्श घेतलेल्या आहे. जे लोक आपला इतिहास विसरतात ते लोक इतिहास तयार करू शकत नाहीत. असे बाबासाहेब म्हणत.

बाबासाहेबांनी सांगितले होते की, कोणत्याही समाजांची प्रगती ही त्या समाजातील स्थिरांच्या प्रगतीवरून मोजली जाते. आज स्थिरा सर्वच क्षेत्रात प्रगती करून सक्षम बनल्या आहेत. ज्यांनी संविधान वाचले, अन्यासले त्याना माहीत आहे की, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी महिलांना सक्षम होण्यासाठी फार मोठा संघर्ष संसदेत केला आहे. ते महिलांना न्याय, आर्थिक समृद्धी संपत्तीत त्यांचा हक्क देऊन हिंदु कोड बिलाक्दरे सक्षम करू इच्छित होते. परंतु तेव्हा सुदृढा या हिंदु कोड बिलाला विरोध झाला व महिलांच्या हक्कांला व प्रगतीला आळा बसला. नंतर याच हिंदु कोड बिलांचे 18 कायदे महिलांसाठी करण्यात आले याचीच फलश्रूती आज महिला स्वाभिमानाने व ताठ मानेने जगत आहेत. ही दुसरी तिसरी कोनाची देन नसुन डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची देण आहे.

डॉ.बाबासाहेबांच्या अथक परिश्रमामुळे स्थिरांमध्ये सर्वांगीण जनजागृती झाली आहे. तिला संपुर्ण आकाश कवेत घेऊन वावरण्याचे स्वयं पहावयास त्यांनी शिकविले, नव्या आदर्शांची जाण देऊन प्रत्येक भारतीय स्त्रीची असिता फुलविली आहे. म्हणुनच आज तिच्या प्रत्येक पाऊल वाटेवर यशाच्या फुलाची बरसात होत आहे. हे स्थिरांनी विसरू नये. त्यांनी प्रज्वलीत केलेला जागृतीचा अन्नी अंखड तेवेत ठेवावा. सर्व भारतीय स्त्रियांना त्यांनी दास्य मुक्त केले. स्त्री उद्धारकांचे कट्टर पाईक बुनुन त्यांनी स्त्रियांना समानता मिळवुन दिली हे डॉ.बाबासाहेबांचे उपकार विसरता कामा नये. भारतीय संविधान हे महिलांच्या सुरक्षेचे कवच आहे. स्थिरांच्या एका हाती कायदयाचे व एका हाती चळवळीचे शस्त्र देवुन निर्भडपणे लढा देण्यास शिकविणारा हा महिलांचा कैवरी महापुरुषच होता. स्थिरांच्या बाबतीत केल्या जाण्या—या भेदभवाला आळा बसुन त्या अधिक सक्षम बनतील हा विश्वास डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना होता.

तलवार एक धारी तर भिम दुधारी होता.

एकटाच भिम माझा लाखांना भारी होता....

सा—या पुठा—याना भिमांचा धाक होता,

कारण भिमराव माझा बापाचा बाप होता.

1942 ते 1946 या काळात कौट्रिय पाटबंधारे मंत्री असतांना देशातील मोठ्या नदया जोडण्याचा विचार पुढे आणला होता. दामोदर.महानदी,कोसा नदी, गंगा आणि ब्रह्मपुत्रा नदीवरील धरणे आणि विजनिर्मिती प्रकल्प हाती घेतले होते. देशात जल साक्षरता आणि उर्जा साक्षरता निर्माण करण्यासाठी ते प्रयत्नरत होते. आज राज्यात भीषण दुष्काळ आहे. पिण्याच्या पाण्याची टंचाई,विज व पाण्यासाठी वनवन करावी लागत आहे. सगळ्या जाती धर्मांच्या लोकांना बाबासाहेबांचा हा काळाच्या पुढचे पाहणारा विचार आजही चकीत करून जातो.

कदाचीत नदया जोडल्या असत्या तर अशी आजच्या सारखी भयावह परिस्थिती निर्माण झाली नसती काल एक मानव दुस—या मानवाला पाण्यापासुन वंचित करीत होता. आज पाण्यानेच आपला पुरवठा मर्यादित करून मानवाला जणू अशृष्ट टरविले की काय अशी परिस्थिती निर्माण झाली आहे.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी राष्ट्रीय करणाला प्राधान्यत्व दिले होते. शिक्षणाचे राष्ट्रीकरण करण्यात यावे असे त्यांना वाटत होत. कारण की, शिक्षण हे जरी सरकाराच्या मालकीचे असले की, त्यांचा फायदा ग्रामीण भागातील गोरगरीबार्पयत पोहचेल. देशातील जनता ही सुशिक्षित होईल. त्यामुळे त्यांना रोजगार मिळेल. परंतु हल्लीच्या काळात आपण काय बघतो आहे. तर प्रत्येक क्षेत्राचे हे खाजगीकरण करण्यात आलेले आहे. त्यामुळे भज्जाचाराला खुप मोठे दालन देणगीच्या रूपात प्रवेशासाठी व शिक्षकांच्या नियुक्तीसाठी खुले झाले आहे. व राजरासेपणे बडया लोकांना शाळा, महाविधालयाचे परवाने देऊन ते सर्वसामान्य जनतेची देणगीच्या नावाखाली लुट करत आहेत. ज्यांच्याकडे तुटपुंजी शेती होती तो ह्या देणगी देण्याच्या नावाखाली शेती विकुन भुमीहिन शेतकरी, शेतमजुर झाला आहे. प्रत्येक क्षेत्र हे खाजगीकरणाकडे वळविल्यामुळे मोठ्या ठेकेदाराला ठेका देऊन व त्याला समृद्ध करून बाकी सामान्य जनतेला कंत्राटी

पद्धतीने नियुक्त्या करून त्यांची पिलवणुक करण्यात येत आहे. त्यामुळे रोजगाराच्या मोठ्या प्रमाणत जी तरुणांना संधी उपलब्ध होत होती. ती संपुष्टात येउन त्यांचा दुष्परिणाम हा देशाच्या भरभरातीस खिळ बसून अर्थव्यवस्थेवर सुदधा झाला आहे.

संविधानाव्दारे गरिबांचे उच्चाटन व शेतक—यांच्या जीवन सुधारण्यासाठी जोरकस प्रयत्न व्हायला पाहीजे. शेतक—यांना जास्तीत जास्त सवलती देउन ख—या अर्थात देशकृषी प्रधान करण्याची गरज आहे. परंतु उदयोजकाना भरघोस सुट देउन श्रीमतीना अधिक श्रीमंत व गरिबांना अधिक गरीब करण्याचा प्रयत्न तरी जाणीपूर्वक केल्या जात नाहीना यांची तंजाकडुन खातरजमा केली पाहीजे.

1918 साली बाबासाहेबांनी शेती व “स्माल होल्डिंग इन इंडिया” हा शोध निबंध लिहीला होता. त्यात त्यांनी जास्त संतीमुळे होणारे तुकडे आणि त्यामुळे जभे राहणारे प्रश्न यावर चर्चा केली. तुकडे बंदीचा मार्ग सांगुन त्यांनी शेतीवर वाढणारा बोजा कमी करण्यासाठी शेतक—यांनी आपली मुले शेतीवर अवलंबुन न ठेवता त्यांना व्यापार, उदयोग, शिक्षण क्षेत्रात घातले पाहीजे. असा सल्ला दिला होता. असे झाले नाही तर शेतकरी संकटात सापडेल आणि त्याला जगणे कठीण होईल असा ईशारा त्यांनी जवळपास शंभरवर्षापूर्वीच दिला होता.

1938 साली बाबासाहेबांनी कुटूंब नियोजनाचा आग्रह धरला होता. त्यासाठी कायदा करावा म्हणून विधीमंडळात विधेयक आणले पण ते तकालीन नेत्यांच्या अडाणीपणामुळे पास झाले नाही. आज वाढती लोकसंख्या ही आपल्या समोरची एक गंभीर समस्या आहे. त्यातुनच बेकारी, गरीबी, निसाकरता, बेघरपणा हे प्रश्न उदयास आले आहेत.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी युवकांना संदेश देताना म्हटले आहे की, “Be Educated Be Organised and Agitated” म्हणजे शिका, संघटित व्हा, आणि संघर्ष करा. हा युवकांसाठी एक महान संदेश आहे.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना एल.एल.डी ही पदवी प्रधान करतांना कोलंबिया विद्यापिठाने म्हटले ते असे की, मानव मुक्तीच्या लढयाचा महान योद्धा डॉ.आंबेडकर यांना ही पदवी देउन विद्यापिठ धन्य होत आहे. तसेच कोलंबिया विद्यापिठाने डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना A REMARKABLE INDIAN या शब्दात गौरविले आहे. तसेच विद्यापिठाने एक अहवाल तयार केला की त्या कॉलेजमध्ये शिकून गेलेल्या दोनशे वर्षाच्या इतिहासात सर्वात विद्वान कोन? त्यांनी जाहीर केले होते की, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे विश्वरत्न विद्वान आहेत. कोलंबिया विद्यापिठाच्या मैदानात डॉ.बाबासाहेब यांचा ब्रॅन्च धातुचा पुतळा आहे. व त्याखाली लिहीले आहे, SYMBOL OF KNOWLEDGE अशा या विश्व रत्नांचे कर्तत्व हे मोजता न येण्यासारखे आहे. तरीही त्याच्याकरिता ह्या ओळी आहेत. :-

जो गुजर गये वो भिम थे !

जो कुछ कर गये वो भिम थे !

जो अमर हो गये वो भिम थे !

हमने तो सिर्फ इतिहास पडा है!

लेकिन इस इतिहास को बनाने वाले भिम थे !

कोलंबिया विद्यापिठाने सांगितले की, सुर्य ज्या प्रमाणे सा—यानांचे प्रकाश देतो त्यांची सर कोणालाही कधीच येणार नाही त्याचप्रमाणे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे अनंत उपकार या भारत देशावर आहेत. पण काही जण त्यांना केवळ दलितांचे नेते व भारतीय संविधानाचे निर्माते म्हणूनच त्यांना चाकोरीत बंदिस्त करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जन्म हा चातुर्वर्ण व्यवस्थेच्याही बाहेर फेकत्या गेलेल्या अतिशुद्र वर्गात झाला होता पण, हिन, आणि अतिशय किळसवाण्या जातीत जन्माला येउन देखील या महामानवाने भारतासह संपूर्ण जगाला आपल्या तेजस्वी विचाराने व कायांने झापाटुन टाकले आहे.

आधुनिक भारताच्या सर्वांगीण विकासासाठी ज्या नेत्यांचे महत्वपूर्ण योगदान आहे. त्यात बाबासाहेबांचे नाव अग्रस्थानी आहे. स्त्री—पुरुष समानता जाती निर्मूलन, संसाधनाचे फेरवाटप सर्वांना शिक्षण, धर्म चिकित्सा ही मुलभूत

विषय पत्रिका घेऊन त्यांनी लढे उभारले. संवैधानिक हक्क, समाज प्रबोधन, संघटन, संघर्ष याव्हारे राजसत्ता, अर्थसत्ता, धर्मसत्ता, प्रशासन, न्याय व्यवस्था, न्यायसत्ता, सांस्कृतिक सत्ता या सर्वांमध्ये अल्पसंख्याकांना प्रतिनिधित्व मिळाले पाहीजे. यासाठी ते आयुष्यमर लढले. स्वतः आयुष्यमर लेखन, वाचन चितन आणि झाननिर्मितीच्या कार्यात बाबासाहेब समर्पित राहीले त्यांनी सर्व वंचित, दुबळे पिढीत यांना अस्तित्व, उर्जा, अस्मिता आणि प्रकाश दिला बाबासाहेब म्हणत की प्रत्येक जात हे एक वेगळे राष्ट्र आहे. आज आपण एकीकडे महासत्ता होण्याचे स्वप्न पाहतो तर दुसरीकडे जाती धर्माच्या कारणामुळे आपसात लढतो. जाती – धर्माच्या नावावरील विषमता व क्वेष घालावयाचा असेल आणि आज भारताला मजबूत एकसंघ राष्ट्र बनवायचे असेल तर बाबासाहेबांचे विचार हाच एकमेव पर्याय आहे.

बाबासाहेब आणि इतर पैलु

सोनाली सिध्दार्थ हिरे

म. रा. वि. वि. कं. मर्या,

येवला ग्रा. उपविभाग

मालेगाव ग्रा. मंडळ

शिक्षण, संघटन, संघर्ष आणि धर्मचक्र प्रवर्तन यांच्या साहायाने हजारो वर्षे अस्पृश्यतेच्या व गुलामगिरीच्या खाईत लोटल्या गेलेल्या लाखो दलित पिडितांचे पुनरुत्थान करणारे महामानव विश्वरत्न डॉ बाबासाहेब आंबेडकर!

कोणतीही एखादी मोठी व्यक्ती सार्वजनिक जीवन कोणत्याही कारणाने सोडून गेली तर त्या व्यक्तीचे केवळ विचार मागे राहतात आणि हे विचार देखील त्या त्या ठराविक काळापुरतेचे मर्यादित राहु शकतात. पण, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार, कार्य मात्र त्याला अपवाद आहे. त्यांनी समता, बंधुता, लोकशाही, स्वातंत्र्य, जागतिक अर्थकारण व राजकारण यांविषयी मांडलेले विचार आजही सर्पक ठरतात. त्यांचे कार्य आजही तेवढेच परिणामकारक व स्फुर्तीदायी ठरते.

सन 1913 साली ते जेव्हा बडोदयाच्या महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी दिलेल्या शिष्यवृत्तीच्या आधारे अमेरिकेला गेले. परदेशात असतांना त्यांना कोलंबिया विद्यापीठाची पीएच. डी. ची पदवी बहाल केली. पुढे त्यांनी लंडन येथे विद्यापिठात ‘दि प्रॉब्लेम ऑफ रुपी’ हा प्रबंध सादर केला आणि डी. एस्सी. ही पदवी मिळवली.

भारतात आल्यावर सामाजिक विषमता दुर करण्याच्या हेतुने अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या समाजाची कैफियत समाजासमोर मांडण्यासाठी, त्यांनी मुकनायक 1920, बहिष्कृत भारत 1927, जनता 1930, आणि प्रबुद्ध भारत 1956 अशी वृत्तपत्रे चालविली. त्यांनी दि अनठचेबल्स, शुद्र पुर्वी काण होते, बुद्धा अँड हिज धम्म असे ग्रंथ लिहिले. याशिवाय थॉट्स, ॲफ पाकिस्तान हा जागतिक राजकारणावरील ग्रंथ देखिल लिहीला. रिडल्स इन हिंदुइझम, महाराष्ट्र ॲज अ लिंगिस्टिक स्टेट, भारतातील जाती या ग्रथांचीही त्यांनी निर्मिती केली.

राज्य घटनेचे शिल्पकार, अस्पृश्योदारक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सन 1947 मध्ये त्यांचा स्वतंत्र भारताचे कायदामंत्री म्हणुन पंडीत नेहरूच्या मंत्रिमंडळात प्रवेश झाला व त्याच वर्षी भारतीय राज्यघटनेच्या मसुदा समितीच्या अध्यक्षपदी व घटना समितीचे सभासद म्हणुन निवड झाली. राज्य घटनेच्या निर्मितीमध्ये दिलेल्या योगदानाबद्दल भारतीय जनता डॉ. आंबेडकराना कदापिही विसरणार नाही. आजच्या काळात गुंतागुंतीच्या राजकीय परिस्थितीतही घटना मार्गदर्शक ठरते. आणि म्हणुन म्हणतात

कुराण कहता है मुसलमान बनो

बायबल कहता है इसाई बनो

भगवतगिता कहता है हिंदु बनो

लेकीन मेरे बाबासाहेब का

संविधान कहता है मनुष्य बनो

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना भारतीय कृषी व्यवस्थेची देखील चांगली जाण होती. सामुहिक शेतीचे ते पुरस्कर्ते होते. भारतासारख्या कृषीप्रधान देशात पाणी आणि वीज यांचा समानरीत्या पुरवठा झाला, तर भारत एक समृद्ध देश होण्यास वेळ लागाणार नाही असे त्यांचे मत होते. आज भारतात जी नदीजोड प्रकल्पाविषयी चर्चा चालु आहे, त्या नदिजोड प्रकल्पाची एक योजनादेखील त्यांनी फार आधीच मांडली होती.

सन 1942 मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जेव्हा विद्युत विभागाची धुरा हाती घेतली त्यावेळी संपुर्ण भारतभर विद्युत क्षेत्राची कुठलीही पायाभूत माहीती उपलब्ध नव्हती तसेच कोणतेही ध्येयधोरणेही अस्तित्वात नव्हते. अशा परिस्थितीत विद्युत क्षेत्राची घडी बसविण्याची अत्यंत कठिण जबाबदारी डॉ. आंबेडकरांवर होती. स्वातंत्र्यापूर्वी सन 1880 च्या सुमारास भारतामध्ये वीज आली. सुरुवातीच्या काळात विजेच्या नियोजनासंबंधिची संस्था अथवा पॉलिसी अस्तित्वात नव्हती. सन 1918 मध्ये ज्यावेळी औदयोगिक आयोगाचा अहवाल प्रसिद्ध झाला त्यावेळेपासुन विजेसंबंधी रस घेऊ लागली. औदयोगिक आयोगाने त्यावेळी सरकारांना भारतात हायद्विग्राफीक सर्वे करण्याची सुचना केली. त्यानुसार 1919 ते 1922 दरम्यान पाण्यापासुन वीज तयार करण्याचे तीन अहवाल प्रसिद्ध झाले. हे सर्वे व अहवाल कुचकामी ठरले व केंद्राला केवळ बघ्याची भुमिका घ्यावी लागली.

भारत सरकाने 1941 मध्ये विद्युत आयोगाची स्थापना केली. 1942 मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी विद्युत विभागाची धुरा हाती घेतली. तेव्हा कुठलीही पायाभूत माहिती उपलब्ध नव्हती. विद्युत क्षेत्रातील प्रगतीच्या दिशेने पडलेले पहिले पाउल म्हणजे 1943 मधील डॉ. आंबेडकर अध्यक्ष असलेल्या पॉलिसी कमिटीची स्थापना होय. या कमिटीचे मुख्य ध्येय हे विजनिर्मिती, पारेषण व वितरण यामधील असलेल्या अचिणीचा अभ्यास करणे, दोष दुर करणे, योग्य ते मार्गदर्शन करणे. इ. होते. सखोल अभ्यासानंतर विद्युत पॉलीसी व पॉलीसी कमिटी च्या माध्यमातून बाबासाहेबांनी अनेक विषय हाताळले. भारतीय विद्युत कायदा 1910 नुसार भारतात विविध व्यावसायिकांकडे काही शहरांमध्ये विज निर्माती व वितरणाचे परवाने होते. विज सर्वापर्यंत पोहोचवी व ती परवडणा—या किमतीत असावी ही डॉ. आंबेडकरांची धारणा होती. नवीन विद्युत पॉवर पॉलिसीचा आणखी एक पैलु म्हणजे केंद्रिय तांत्रिक शक्ती बोर्डाची स्थापना. केंद्रीय तांत्रिक संघटन व्हावे व त्यांनी भारतीय विद्युत क्षेत्रातील वेगवेगळ्या गोर्टींचा अभ्यास करावा, सर्वे करावा, योजना बनवाव्या आणि सरकारला तांत्रिक सल्ला दयावा. जेणे करून वीज क्षेत्रातील भरीव प्रगती साधत येईल. असे या थोर महामानवाचे विचार होते.

हम जब चलते हैं तो देखनेवालोंका दिल मचल जाता है

हम जब ठहरते हैं तो तुफान भी ठहर जाता है

हमे बदलनेकी कोशिश मत करना हर दिन

वयोंकी हम जब बदलते हैं तो

पुरा इतिहास बदल जाता है.

वरील ओळींप्रमाणे सन 1927 ला महाडच्या चवदार तळ्यावर अस्पृश्यांना देखील पाणी भरता यावे यासाठी सत्याग्रह केला. ते स्वतः जरी हिंदु देवदेवतांना मानत नसले तरी त्यांनी 1930 ला नाशिक येथे काळाराम मंदीर प्रवेशाचा सत्याग्रह सुरु केला. ते सत्याग्रह केवळ त्या तळ्यापुरते किंवा मंदिरापुरते नव्हते तर तो लढा सन्मानाने जगण्याच्या हक्कांसाठी होता. तो लढा अस्पृश्यांमधील आत्मविश्वास वाढवण्यासाठी व मानवी हक्कांसाठी होता. ऐवढेच नव्हे तर वर्णव्यवस्थेचे सर्वथन करणा—या मनुस्मृतीचे जाहिर दहनही केले. 1917 ते

1935 या कालावधीत त्यांनी अस्पृश्यता नष्ट करण्याचा व धर्म सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु आपण कुठेरी कमी पडत आहे हे लक्षात येताच सन 1935 मध्ये त्यांनी येवला या गावी मी हिंदु म्हणुन जन्माला आलो तरी हिंदु म्हणुन मरणार नाही अशी घोषणा केली. आणि त्याच अनुंगाने सन 1956 मध्ये सुमारे पाच लाख अस्पृश्य बांधवांसह दि. 14.10.1956 रोजी बौद्ध धर्माची दिक्षा घेउन डॉ. अंबेडकरांनी धर्म परिवर्तनाची घोषणा प्रत्यक्षात आणली. हिंदु समाजातील स्त्रियांना सामाजिक प्रतिष्ठा, संपत्तीतील हक्क घटस्फोट इ. स्वातंत्र मिळवे म्हणुन हिंदु कोड विल संसदेत मांडतात आणि ते नामंजुर झाले म्हणुन आपल्या मंत्रिपदाचा राजीनामाही देतात. सन 1930 च्या गोलमेज परिषदेच्या वेळी त्यांनी ब्रिटिशांना भारत सोडावा असा सल्ला दिला होता. आपल्या पी. एच. डी. च्या प्रबंधातुनही त्यांनी ब्रिटिशांनी भारताच्या चालवलेल्या आर्थिक शोषणाचे विश्लेषण केले होते. सन 1956 साली जेव्हा त्यांनी धर्मातर करायचे ठरविले तेव्हा सखोल अभ्यास व चिंतन करून त्यांनी अहिंसा, सत्य, मानवता यांना प्राधान्य देणारा बौद्ध धर्म निवडला. धर्म परिवर्तनाच्या या कृतीतुनही त्यांचे देशप्रेम लक्षात येते.

आज आपण रिझर्व बँकेची कल्पना करतो. देश स्वतंत्र होण्यापुर्वी बाबासाहेब अंबेडकरांनी आपल्या शोधानिबंधात भारतात रिझर्व बँकेची कल्पना केली होती. आज आपण संघीय क्षेत्राबद्दल बोलतो, वित्त आयोग इतके पैसे कोण दईल, कोणते राज्य कोणत्या कमाने चालेलत्र हे विचार बाबासाहेब अंबेडकरांनी देश स्वतंत्र होण्यापुर्वी मांडले होते.

रिजर्व बँक हि एक केंद्रीय बँकिग संस्था आहे. जी भारतीय चलन विषयक नियमावली योजना ठरवते. भारतीय वित्त व्यवस्थेवर नियंत्रण तसेच महत्त्वाचे निर्णय घेते.

रिजर्व बँक 1 एप्रिल 1935 साली ब्रिटिश राजवटीत स्थापन झाली. 1935 साली स्थापन झालेल्या रिजर्व बँक ऑफ इंडिया च्या संकल्पनेत बाबासाहेबांच्या पुस्तकावर आधारित असलेल्या हिल्टन कमिशनच्या रिपोर्ट चा आधार घेण्यात आला. भारतीय रिजर्व बँक च्या स्थापनेत जरी बाबासाहेब नसले तरी संकल्पना आणि रुपरेषा बाबासाहेबांनी दिलेली आहे हे विकिपिडीया या सोशल साईट ने दिले आहे परंतु बँकेच्या अधिकृत वेबसाईट वर ही माहिती कुठेही नाही ही शोकांतिका आहे.

भारताच्या किर्तीवंत सुपुत्रांमध्ये डॉ बाबासाहेब अंबेडकर यांचे नाव आग्रस्थानी आहे. भारत देशाच्या इतिहासातील पहीले सर्व श्रेष्ठ अर्थशास्त्रज्ञ हे डॉ बाबासाहेब अंबेडकर होते. त्यांनी कोलंबिया विद्यापीठाची अर्थशास्त्रातील पीएच.डी. 1917, लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमीक्स मधुन डॉक्टर ऑफ सायन्सची पदवी तसेच लंडन मधील ग्रेज इन्वी बार अंट लॉ 1923 अशा अतिउच्च पदव्या मिणिविणे ही अद्वितीय बाबत आहे.

सन 1942 ते 1946 या काळात डॉ बाबासाहेब अंबेडकरांनी कामगार विषयक धोरणात अमुलाग्र सुधारणा घडवून आणल्या. त्याम सेवायोजन कार्यालयाची स्थापना ही महत्त्वपूर्ण घटना होती. बाबासाहेबांनी पाटबंधारे, उर्जा आणि इतर सार्वजनिक बांधकामे ही खातीही सोभाळती. देशाचे पाटबंधारे धोरण निश्चित करण्यात त्यांनी महत्त्वाची भुमिका बजावली. दामोदर वळीली प्रकल्पाचा यात प्राधान्याने समावेश करावा लागेल.

कायदामंत्री या नात्याने डॉ बाबासाहेब यांनी हिंदु कोड विल संमत करण्यासाठी मोठा संघर्ष केला. महिलांचे अधिकार विशेषत: विवाह आणि पितृसंपत्ती विषयक अधिकार सुरक्षित करणारी ही मोठी सामाजिक सुधारणा होती. हे विधेयक संमत होउ शकले नाही. म्हणुन सप्टेंबर 1951 मध्ये त्यांनी राजीनामा दिला. बहुजन हिताय बहुजन सुखाय या त्यांनी दिलेल्या मंत्रातुनच त्यांचे आर्थिक विचार दिसुन आले. शोषक आणि शोषित

हा त्यांच्या विचारांचा केंद्रबिंदु आहे. त्यांनी मागासवर्गायांसाठी नामनिर्देशन तत्त्वावर जागा आरक्षित ठेवण्यासंबंधिची मागणी केली. त्यात भुदल, नौदल व पोलीस खात्यात मागासवर्गायांची भरती करण्याची मागणी केली होती. सभेमार्फत अस्पृश्यांच्या कल्याणासाठी शाळा, वसतिगृहे व ग्रंथालये सुरु करण्यात आली.

एवढेच नव्हे तर बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नावाने अनेक पुरस्कारही दिले जातात.

1. डॉ बाबासाहेब आंबेडकर राष्ट्रीय पुरस्कार
 2. समाजरत्न पुरस्कार
 3. डॉ बाबासाहेब आंबेडकर समाज भुषण पुरस्कार
 4. डॉ बाबासाहेब आंबेडकर समाज भुषण पुरस्कार— महाराष्ट्र सरकारव्वारे
- असे अनेक पुरस्कार देण्यात येतात.

‘पिकते तेथे विकत नाही’ आपल्या जवळ असलेल्या माणसाचे गुण आपण जाणु शकत नाही. दुरच्या माणसाला त्याची पारख होते. म्हणुन 1 जुन 1952 रोजी अमेरिकेच्या कोलंबिया विद्यापीठाने डॉ ऑफ लॉ ही पदवी देऊन गैरव केला.

बाबासाहेब आंबेडकरांना खुप गोट्टीना तोंड दयावे लागले. पैश्यांच्या अडचणीतन मार्ग काढावे लागले. त्यासाठी त्यांनी उन्हातान्हाची परवा न करता अतोनात कष्ट केले. त्यामध्ये सहाजिकच त्यांची प्रकृती ढासळत गेली. आणि रक्तदाब, मधुमेह या आजारांनी त्यांचे शरिर थकले.

दलित समाजासाठी अविरत कार्य करणारा अणि शिका, संघटित व्हा, संघर्ष करा व शासनकर्ती जमात व्हा असा मुलमंत्र देणारा हा महान मानव धर्माचा उपासक आपल्या कर्तुत्वाच्या स्वती मागे ठेवुन दि. 6 डिसेंबर 1956 रोजी या विश्वाला सोडुन गेला. मरणोत्तर त्यांना भारतरत्न हा किताब भारत सरकारने बहाल केला. अश्या या थोर पुरुषाला आमच्या सर्वांचे कोटी कोटी विनम्र अभिवादन |||

नमन त्या पराक्रमाला
नमन त्या देशप्रेमाला
नमन त्या सागराला
नमन त्या ज्ञानदेवतेला
नमन त्या महापुरुषाला
नमन अशा आपल्या
बाबासाहेबांना.

स्वतः सुधारल्याशिवाय इतरांना कसे सुधारणार – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

प्रा . मनोहर आं. गुड्हे
चिंतामणी महाविद्यालय पोम्हूर्णा, जि. चंद्रपूर
फोन न. 94218122892

प्रत्येक विद्यार्थ्याने शिकून आपल्या अंगी असना–या गुणाचा विकास साधता आला पाहिजे त्यासाठी ध्येय निश्चित असायला पाहिजे. डॉ बाबासाहेब विद्यार्थ्याना मार्गदर्शन करतांना म्हणतात तुम्ही शिकले पाहिजे आणि सरकारी नोक–या मिळविष्ण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला पाहिजे. मला असा अनूभव आला आहे की सरकारी नोकरीत हल्ली एका जातीची मक्तेदारी होऊन बसली आहे. कलेक्टर ऑफिसात किंवा इतर प्रत्येक ऑफिसात एकाच जातीची माणसे आहेत. पुष्कल लोक सांगतात की तुम्ही नोकरी साठी का भांडता ? लायकी असली की नोकरी मिळते. त्यात जातीचा कसला प्रश्न . परंतु आपल्या सामाजिक परिस्थितीचा विचार केल्यास नोकरी केल्यावर काय फायदा आहे असे विचारने मुर्ख पणाचे आहे. कारण या देशात जातीभेदाचे फार मोठे थैमण आहे. आज ज्याच्याजवळ पैसा आहे त्याच्याच हाती खरी सत्ता आहे. तो तिचा सदभावनेने उपयोग करून न घेता आपल्याच पोळीवर तूप ओढून घेतो. नोकरीमुळे पगार हातात येतो. ज्या समाजाला सरकारी नोक–या नाहित तो समाज अधिकाराच्या जागेवर नाही. त्याची उर्जातावस्था होणार नाही. ब्राह्मण समाज सरकारी नोकरीत गुंतलेला आहे. त्यामुळे त्यात सामर्थ्य आहे. व तो आपले वर्चस्व गाजवू शकतो. म्हणून तुम्ही सरकारी नोक–या मिळविष्ण्याचा पिच्छा पूरविल्यामुळे समाजाची उन्नती होईल याचा तुम्ही कसोसीने प्रयत्न करा.

शिकलेल्या माणसात काही दोष असतात. शिकल्यावर नोकरीच्या मागे धावने हा काही दोष नव्हे. व ते अवगुण तूमच्या अंगात शिरणार नाही याची तुम्ही खबरदारी घ्या. पहिली गोष्ट शिक्षण पूरे झाल्यावर माणूस स्वार्थी बनतो. मनूष्य स्वार्थी असने हा स्वाभाविकच आहे. परंतु शिकलेला मणूष्य स्वतःचे हित पाहतो, समाजाचे पाहत नाही तो आपल्या बायका पोरांचीच व स्वतःच्या हिताचीच काळजी घेतो याविषयी मैङ्गिनी म्हणतो लोकात पारतंत्र पसरले, माणसे शिकली तरी त्याच्याकर्तव्यापेक्षा हक्काची जाणिव होते. आपले कर्तव्य कोणते याची भावना जागृत होत नाही. हा एक शिकलेल्या माणसाचा दोष आहे. मला असे वाटते की शिकलेल्या मनुष्यास पदवी मिळाली आणि त्याला नोकरी मिळाली की त्याचा विद्यार्जनाचा मार्ग सुटतो. विद्येचे महत्व खुंटले जाते. मी प्रवास करीत असतांना मजजवळ चार पुस्तके व वर्तमान पत्रे असतात. परंतु प्रवासात जी शिकलेली माणसे दिसतात त्यांच्याजवळ पुस्तके वर्तमान पत्रां ऐवजी सीगारेडच्या पेट्या मात्र दिसतात. मनूष्य बी.ए.झाला एम. ए. झाला म्हणजे त्याने सर्व ज्ञान संपादन केले ही चुकीची भावना आहे. अगस्ती. ऋषीने ज्याप्रमाणे समुद्र प्राशन केला त्या प्रमाणे शिकून एखादी पदवी मिळाली म्हणजे आपन सर्व विद्या हस्तगत केली असे शिकलेल्या लोकांना वाटते. बडोरे संस्थानात एक गृहस्त होता. तो बी. ए. झाला होता. महाराजांनी त्याची नैमण्यक एका खेडेगावात केली होती. त्यावेळी बळोदे संस्थानाचा कारभार गुजराती भाषेतून चालत होती. इंग्रजी मधून चालत नसे. तो मनूष्य फार आळसी होता. कधी चुकुनही टाईम्स वाचत नसे.याचा परिणाम असा झाला की त्याला काही वर्षांनंतर ए बी सी ची सुधा ओळख राहिली नाही. म्हणून विद्येचा व्यासंग नेहमी केला पाहिजे. ज्याप्रमाणे

माणूस एकदा दारू प्यावयास लागल्यावर तो ती जन्मभर पीत राहतो. त्याच प्रमाणे विद्यार्जनाच्या बाबतीत झाले पाहिजे. विद्येची खरी गोडी कुणाला लागली. बायको पोरापेक्षा ज्याचे विद्येवर जास्त प्रेम आहे त्यालाच विद्येची गोडी लागली असे मी म्हणेल. माझ्या घरावर जरी सावकारीची जस्ती आली व माझ्या पुस्तकाला जर त्यांनी हात लावला तर त्यांना मी त्यांना जागच्या जागी गोळी घालून ठार करेल. मी पाहतो की आज शिकलेल्या मुलात सौदर्याची गोडी दिसते. लग्नात मुलगी सुदर आहे का? ती आपणास पसंत आहे काय? वैर गोटी पाहतो पण तोच हवक मुर्लीना द्या. ब—याच सुदर स्त्रिया कुरुलप माणसाच्या स्वाधिन झालेल्या आहेत. या देशाचा मला कंटाळा आलेला आहे परंतु मला माझ्या कर्तव्याची जाणीव आहे म्हणून मला इथे राहणे भाग पडले. या देशातील धर्म, सामाजिक रचना, सुधारणा व सांस्कृतिक याचा मला फार कंटाळा आलेला आहे. I am at war with civilization येथील कोट्याधिश मारवाडयांच्या घरात काय दिसेल त्यांच्या घरात स्टॅच्यू, फर्निचर, पैटींग व पुस्तके यापैकी एकही वस्तु दिसनार नाही. हिच गोष्ट ब्राम्हणांची एकाद्या ब्राम्हण कारकूनास पगार झाल्यावर तो आपल्या बायकोस एखादी सोन्याची पुतळी करण्याच्या गडबडीत असतो कारण सोने संकट समयी उपयोगी पडते. जगात फक्त जगने हेच ध्येय असेल तर पशु आणि माणूस यात फरक काय. मणूष्य संपत्तीची साठवण करू शकतो. पशु ला ते करता येत नाही. नुसती कॉलर टाईट करून आणि टॉय बांधून सौदर्य वाढत नाही. आतापर्यंत 10, 11 वेळा विलायतेत गेलो. माझ्याबरोबर बरेच लोक विलायतेत आले होते. त्यांना आता मी पाहतो त्यांना वर्ण, धर्म, जात पातच मान्य आहे. त्यांच्यावर काही एक परिणाम झालेला आढळत नाही. काय त्याचा हिंदू धर्मातील सर्व घाण त्यांना मान्य आहे. तुम्ही घानित पडलेले रत्न आहात. अत्यंत घाणेरडया पाण्यात अत्तराचा थेंब पडावा त्याच प्रमाणे तुमची रस्ती आहे. तुमच्या आईबांगांना शिक्षण नाही दृअठराविश्वे दारिद्र्ये तेव्हा हा मैल साफ करणे हे तुमचे कर्तव्य आहे. बायबल मी वाचले आहे. मीठच जर अल्पी झाले तर बाकी पदार्थास चव कशी येणार. कोणतेही कार्य करण्याकरीता आपल्या अंगचे गुण स्थिरावते पाहिजे. आणि ते स्थिरावण्याकरीता एक पिढीतरी लोटली पाहिजे. म्हणून स्वतः सुधारल्या शिवाय तुम्ही दूस—यांना काय शिकवणार. सुधारणेचे मुळ वंशांरंपरगत रुजले गेले पाहिजे. या गुणांचा जर अभाव असेल तर आटोकाट प्रयत्नाने ते मिळविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

तूमच्यापैकी बहूतक अविधाहीत असतील तर किंयेकांचे लग्न झालेले असतील पण लग्नानंतर तूही काय करणार आहात? याबाबतीत तूम्हावर फार मोठी जबाबदारी आहे. मी तूमच्या वडीलांचे उदाहरण न घेता माझ्याच वडीलाचे उदाहरण घेतो. त्यांना एकून 14 मूळे झाली. त्यापैकी मी चौदावे रत्न. परंतु मी एलफिस्टन कॉलेजमध्ये शिकत असतांना माझी काय दशा होती. माझ्या पायात वहाना नव्हत्या माझ्या अंगात माजरपाटचे शर्ट आणि वडीलांचे फाटके कोट होते. तुम्ही एलफिस्टन कॉलेजात गेले म्हणजे तीथे तुम्हाला मुल्लर साहेबाची तस्वीर दिसेल. त्यांनी मला दोन वर्ष शर्ट पूरविले. मी विचार करीत असे. माझ्या वडीलाला चारच मूळे असती तर माझी किती चंगळ असती. माझ्या या दुःखाला माझे वडीलच कारणीभूत होते. एकदा मी कॉलेजात जात असतांना रेल्वेची पास विसरलो. आणि त्याच दिवसी पासची तपासणी होती. तिकिट घेणा—या मास्तरांनी मला अडविले. तेव्हा माझ्याजवळ दिडकी सुधा नव्हती. तेव्हा चर्चगेटच्या स्टेशनवर चार वाजेपर्यंत बसून राहिलो होतो. नंतर माझ्या वर्गातील विद्यार्थी कैकीनी तीथे आला. त्यांनी माझी सर्व हकीकित एकली व चार आणे भरून माझी सुटका केली. तेव्हा या बाबतीही मी माझ्याच वडीलांना दोष देतो. आता तुमच्या वरही अशी जबाबदारी आहे त्याचप्रमाणे स्त्रियांवर पण आहे. मी बोलतो ते केवळ पुरुषासाठीच नव्हे. स्त्रियांनी

सुधा त्याची जबाबदारी ओळखीली पाहिजे. याचा तुम्ही विचार केला पाहिजे. तूम्ही नोकरीवर जाल तुमच्यापैकी काही कारकून होतील आणि चवदा-चवदा पोरे झाली तर त्या चौदा पोरांचे काय होणार याची जबाबदारी समाजावर टाकणार याचा तूम्ही चांगला विचार करा. मला पाच मुले झाली त्यापैकी चार मेली त्याबंद्यल मला आनंद वाटतो कारण ती मूले जगली असती तर त्याचे शिक्षण खाने पिने याचा बोजा माझ्यावर पडला असता. व ते मला फार त्रासाचे झाले असते. मला एकच मुलगा आहे. माझ्यावर त्याची फार जबाबदारी आहे. त्याच्या एक शतांश जबाबदारी आपल्या मुलाबद्यल दाखविली तर फारच उत्तम. ही समाजाच्या कल्यानाची गोष्ट आहे. तुम्हाला पाच सहा मूले झाली तर त्यांना शिक्षण कसे देणार त्याची काळजी कशी घेणार मला वाटते ही चढती भाजणीच्या ऐवजी उतरती भाजणी आहे तेव्हा स्त्री पुरुषाचे पुश्य प्रमाणे जीवन घालविने माणूसकीला सोडून आहे. या गोष्टीचा आपण अवश्य विचार करावा.

संदर्भ ग्रंथ

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची गाजलेली भाषणे – रमेश रघुवंशी
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – शंकरराव खरात
3. फुले शाह आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार – धनराज उहाट

बाबासाहेबाची पत्रकारीता – ‘नवविचारांच्या अविष्काराचा नवप्रवाह’

प्रा. राजेश एस. डॉगरे

संशोधक

मार्गदर्शक

डॉ. प्रकाश एन. सोमलकर

प्राचार्य

गुरुकुल कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, नांदा

ता. कोरपना, जि. चंदपुर

गोषवारा :-

बाबासाहेब आंबेडकर हे पत्रकारीतेच्या क्षेत्रात कार्य करीत असतांना खांच्या अर्थाने समाज वर्धत आणि तळागळापर्यंत पोहचले कारण त्यांच्या लेखनाला ध्येय निष्ठेचा ताठ कणा होता. समाज विघातक कल्पनांचे उच्चाटन समाजहितकार संकल्पनांचे सर्जन या दुहेरी पातळीवर त्यांचे लेखन आकाराला आले. अस्पृश्य वर्गाची कैफीयत सादर करतांना त्यांचे लेखन कधी भाव-कोमल व व्याकुल होते, तर कधी अस्पृश्य वर्गांना आजम्ब गुलाम करणाऱ्या प्रस्थापीतांवर हल्ला बढवितांना तेजावाप्रमाणे जहाल रूप धारण करते. तर कधी समाज प्रबोधनाकरीता ते संुर्ण सामर्थ्यांनी विचार संघर्षाच्या रणांगणात उतरतात व समाजवादी नवमुल्यांची निर्माती करतात अशा विविध घटना त्यांच्या लेखनात असल्यामुळे त्यांचे लेखन विलक्षण वर्चनीय व मनवीय रूप धारण करते.

एकंदरीत बाबासाहेबांचे वृत्तीपत्रीय योगदान हे कांतीकारी स्वरूपाचे आहे. म्हणुनच वृत्तपत्राच्या माध्यमातुन आकारास आलेले बाबासाहेब मराठी समाज जिवनामध्ये अत्यंत मोलाचे ठरतात. त्यांच्या या लेखनाने वैचारीकतेचा कल्प गाठला असुन महाराष्ट्रीय समाजजिवनाकरोबर भारतीय समाजजिवन देखील मुख्यासुन हलबुन सोडले. भारतीय विचारांना त्यांनी विधायक दिशा बहाल केली. म्हणुनच बाबासाहेबांचे समाजजिवन हे मुळात मानव मुक्तीचे चिंतन आहे.

बिजशब्द :- अस्पृश्य समाज, संघर्ष, कांती, जागृती, पत्रकारीता

प्रस्तावना :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीय घटनेचे शिल्पकार म्हणुन विशेषत्वाने नावारूपाला आले. किंबद्भुना हिच त्यांची खरी ओळख झाली. परंतु हा शिल्पकार एकाएकी घडलेला नव्हता. तर जन्मतळे काही विशेष गुण त्यांनी धारण केले होते. या गुणांचे अनेक पैलु देखील आहेत व हे पैलु इतके दैदिप्यमान आहेत की, त्यामुळे अखिल भारताला एक विशिष्ट असे तेजोभान प्राप्त झाले. त्यांच्या विचारांनी अखिल महाराष्ट्रात एक प्रबोधनपर्व उभे ठाकले व हे प्रबोधन अखिल भारतवर्षात अनुकंपीत झाले. त्यामुळे त्यांच्या या तेजोवलयाचा अविष्कार त्यांचे लेखन व चिंतनातुनही सहजरित्या प्रकट होते. त्यांचे भाषेवरील प्रभुत्व हे त्यांच्या लेखनाला अधिक प्रगतीचा करून गेले. इंग्रजी भाषा ही त्यांच्या लेखनाविष्काराला अधिक पोषक ठरली. त्यामुळे संज्ञेने मराठी लेखन मर्यादीत असले तरी गुणात्मक दृष्टीकोनातुन हे अत्यंत मौलिक स्वरूपाचे असुन अक्षर वाढःमयात ते सहज स्थान घेणारे असेच आहे. त्यामुळे त्यांनी मराठीमधुनच वृत्तपत्रे लेखन करण्याचे ठरविले आणि सर्वप्रथम त्यांनी 31 जानेवारी 1920 ला ‘मुक्नायक’ या वृत्तपत्राला जन्म दिला. तळागळातील दलील वर्गमध्ये जनजागृती आणण्यासाठी वृत्तपत्राचेरीज अन्य प्रभावी साधन कोणतेही नाही याची त्यांना प्रकरणे जाणीव झाली आणि दलित शोषीतांच्या भावभावानांना वाचा फोडण्याच्या प्रयत्नातुनच ‘मुक्नायक’ चा जन्म झाला असे म्हणता येते. केवळ जन्म देऊन भागत नाही तर त्याला वाढविणे आणि घडविणे हेही तितकेचे महत्वाचे असते. त्यासाठी गरज असते ती पैशांची, इथे बाबासाहेब थिटे पडले. परंतु छत्रपती शाहू महाराजांच्या

आर्थिक मदतीमुळे ‘मुकनायक’ने मुर्त रूप धारण केले आणि बाबासाहेबांच्या पत्रकारीतेचा श्री गणेशा झाला.

पत्रकारीतेतील वाटवाल :-

‘मुकनायक’ ने मुर्त रूप धारण केल्यानंतर जेव्हा ते सर्वांगाने अर्थपूर्ण झाले. तेव्हा त्याच्या पहिल्या अंकात त्यांनी वृत्तपत्रनिर्मीती संबंधात आपली भुमीका निःसंदीग्धपणे मांडली. यात ते म्हणतात की बहिष्कृत लोकांवर होते असलेल्या आणि पुढेही होण्याच्या अन्यायावर उपाययोजना करून भविष्यातील त्यांच्या उन्नतीचे मार्ग कसे मोकळे होतील, याकरीता वृत्तपत्रासारखे चांगले व्यासपीठ नाही. सध्या सुरु असलेल्या वृत्तपत्रांमधून बहिष्कृतांच्या प्रश्नांचा सांगोपाण उहापोहे होण्यास जागाही मिळत नाही, त्यामुळे याकरीता एक स्वतंत्र वृत्तपत्र पाहिजे हे कोणीही नाकारणार नाही, यातुनव बाबासाहेबांच्या वृत्तपत्र निर्मातीची प्रेरणा व्यक्त होते. वृत्तपत्रांची भुमीकाही सर्वांच्याच कल्याणाची असावी अशी सार्थ अपेक्षा बाबासाहेबांनी विशद केली आहे.

‘मुकनायक’ मध्युन बाबासाहेबांनी अनेक लेखांद्वारे प्रबोधन व जागृती करण्याचा प्रयत्न केला व ही जागृती करीत असतांना त्यांच्या लेखनातुन निर्भीडपणा प्रतिपादीत होतो. बाबासाहेबांना दालित वर्गाची समाजीक जागृती करायची होती. पण त्यासोबतच राजकीय जागृती देखील त्यांना हवी होती. त्यांच्या विविध लेखांमधून या सर्वांचे प्रकटन उत्कर्षपणे साकार झालेले आहे.

‘मुकनायक’ मध्युन बाबासाहेबांनी सुरु केलेला वृत्तपत्र लेखनाचा प्रवास पुढे 3 एप्रिल 1927 मध्ये ‘बहिष्कृत भारत’ या वृत्तपत्रांचा उदय झाल्यानंतर विशाल रूप धारण केले हे ‘बहिष्कृत भारत’ म्हणजे ऑंबेडकरी चळवळीचे सर्वांगीने ‘मुख्यपत्र’ होय. म्हणुनच बाबासाहेबांच्या विचारांची दाढकता यातुन खाच्या अर्थाने अभिव्यक्त होते. म्हणुनच ‘बहिष्कृत भारत’ यातील लेखनाला विधायक स्वरूपाची तत्वशृद्धता आहे. यातुन बाबासाहेबांची नव्या संघर्षसि सिध्द होऊ पाहणारी मनोवस्था येथे प्रभावीपणे व्यक्त होते. यातुनच त्यांनी भारतातील तमाम अन्यायग्रस्तांना तसेच इत्र, शुदाती-शुद्रांना निकराच्या संघर्षाचा संदेश दिला. ‘बहिष्कृत भारत’ मधील अग्रलेख असो की स्फुटलेख असो हे सर्व परिवर्तनाच्या विचाराने झापाटलेले आहे. ‘महाड येथील धर्मसंगर’ व ‘वरिष्ठ हिंदुची जबाबदारी’ तसेच ‘महाड येथील धर्मसंगर’ व अस्मृश्य वगाची कर्तव्य’ अशा लेखांमधून बाबासाहेबांनी महाराष्ट्रात निर्माण झालेल्या धर्मसंग्रामाचा अन्वयार्थ अभिव्यक्त केला. तसेच इतर काही लेख जसे ‘दुःखात सुख’, ‘आमचे टिकाकार’, ‘हिंदुचे धर्मशास्त्र’ अशा काही महत्वपूर्ण लेखांमधून त्यांनी संघर्षवादी आशयतत्व वाचकांपर्यंत पोहविले. एकुणव बहिष्कृत भारत’ मधील बाबासाहेबांचे लेखन हे विलक्षण अर्थवाहक तर आहेय शिवाय वर्षांवर्वर्षे तब्बगळत पिचत पडलेल्या जनतेला जागृत करण्याची अत्युच्च क्षमता त्यातील प्रत्येक लेखामधून अभिव्यक्त होते. त्यामुळे हे सर्व लेख म्हणजे बाबासाहेबांच्या जागृत मनाचा जाज्वल्य अविष्कार म्हणावा लागेल.

त्यानंतर त्यांनी ‘जनता’ आणि ‘प्रबुद्ध भारत’ या वृत्तपत्रांना सुखवात केली, यामधून त्यांनी प्रभावीपणे नव-विचारांची मांडणी केली. ही मांडणी आधुनिक महाराष्ट्राची नव्याने जडण-घडण करणारी सिध्द झाली.

समाज परिवर्तनाशी संबंधित असणारा कोणताही विषय बाबासाहेबांच्या लेखनीला वर्ज्य नाही, जे-जे समाजहितकारक व समाजोपयोगी आहे, ते-ते विषय बाबासाहेब समर्थपणे हातालायचे.

निष्कर्ष :-

बाबासाहेबांनी समाज प्रबोधनाचे आणि जागृतीचे महत्वपूर्ण साधन म्हणुन वृत्तपत्राकडे पाहिले व ‘मुकनायक’, ‘बहिष्कृत भारत’, ‘जनता’ आणि ‘प्रबुद्ध भारत’ अशा चार वृत्तपत्रांना त्यांनी जम्म दिला. यातुन त्यांनी जागृतीचे कार्य केले. या वृत्तपत्रांमधील त्यांचे लेखन हे समाज जिवनाच्या सर्व बाजुना

सांक्षेपपुर्व स्पर्श करणारे आहे. मानवी जिवनाशी संबंधीत असणाऱ्या सर्व घटनांचा, प्रसंगाचा समुद्र असा सुक्षम मागोवा त्यांनी घेतलेला आहे. त्यामुळेच ते अस्पृश्य वर्गाना खितपत घेवणाऱ्या विविध प्रथा परंपराचा विचार करू शकले व बहिष्कृत समाजाता जागृत करण्यासाठी वृत्तपत्राच्या माध्यमातुन शब्दावे वडवानल निर्माण करून त्या आधारे अणीप्रमाणे दाहक असे कांतीकारी विचार अविष्कृत करतात.

संदर्भ :-

- 1) बाबासाहेबांच्या वृत्तपत्रीय लिखानातील विविध लेखामध्युन
- 2) मराठी विश्वकोष
- 3) श्री. व्य. केतकर महाराष्ट्रीय ज्ञानकोष भाग-20
- 4) महात्मा फुले, समग्र गाड़मय, आवृत्ती 5 वी 1991
- 5) चौधरी, पेरीयार ई. टिळ., रामार्थानी-जिवन व विचार पृष्ठ - 12

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि हिंदू कोड विल

प्रा.डॉ. कुचेकर एच. एस.
तु. कृ. कोलेकर कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय,
नेसरी, ता. गढविंगलज जि. कोल्हापूर-४१६५०४
मो. नं. 9922346844

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीय भूमीतील एक महान व्यक्तीमत्त्व आहे. मानवी जीवनाच्या प्रत्यांगाला स्पर्श करणारे त्यांचे विचार हे निवळ शब्दातील नव्हते तर त्याला कृतीची जोड ही होती. भारतीय समाज जीवनाताच आपल्या बौद्धीक क्षमतेने ढवळून काढणाऱ्या या महापुरुषाने भारतीय महिलांच्या उद्घाराचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले आहे. जगाच्या पाठीवर लोकसंख्येचा अर्धभाग म्हणजे स्त्री. स्त्रीशिवाय मानवी जीवनास पूर्णत नाही. स्त्री ही क्षणाची पत्ती आणि अनंत काळाची माता असते असे अभिमानाने म्हटले जाते. प्रत्येक यशस्वी पुरुषाच्या पाठीमागे असते ती एक स्त्री. अशा प्रकारच्या वल्यानाही सर्वसामान्यपणे समाजातील पुरुष वर्गाकडू ऐकावयास मिळते. असे असतानाही भारतीय समाज जीवनात स्त्रीचा दर्जा काय? तिचे स्थान काय? पुरुषाने अर्धांग म्हणून स्थिकारलेल्या या आपल्या अर्धांगावर तो का अन्याय-अत्याचार करतो. या अर्ध्या भागाला का अज्ञानाच्या खाईत ढकलून दिले होते? यामागे कोणत्या संस्काराचा, कोणत्या रुढीचा व कोणत्या मानवी कायद्यांचा प्रभाव होता? की पुरुषी मानसिकतेच्या दूर्बलतेचाच प्रभाव आहे. असे अनेकविध प्रश्न गतकाळापासूनच चितनशील माणसांना भेडसावत आलेले आहेत. म्हणूनच मानवी समाजाचा अर्धभाग असणाऱ्या परंतु गुलामगिरीचे जीवन कंठत असणाऱ्या स्त्रीला तिच्या दयनिय-शोचनिय अवस्थेतून बाहेर काढण्याचे काम ज्या महापुरुषांनी केले त्यांच्यातील अग्रस्थानी असणारे नाव म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होय. प्रस्तूत लेखात हिंदू कोड विल या विषयावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.

हिंदू कोड विलाची पार्श्वभूमी-

ब्रिटीश काळातील कायदे हे तत्कालिन न्यायाधिशांनी न्यायदानाच्या प्रक्रियेतून निर्माण केलेल्या पुस्तकांचे सार आहे. तत्कालिन धार्मिक गोष्टीत फार हस्तक्षेप न करता हे कायदे बनविण्यात आले. १९२१ पर्यंत कायद्याचे स्वरूप हे Piecemeal Codification होते. जे ब्रिटिशांनी धैयकितक कायदे किंवा हिंदूचे खाजगी कायदे म्हणून पारित केले होते. १९४० सालचा हिंदू पर्सनल लॉ (Hindu Personal Law) हे त्याचेच फलित होय. मॉटेग्यू चेस्सफर्ड सुधारणानंतर केंद्रास निवडून आलेल्या कायदेमंडळांनी बालविवाहाला प्रतिबंध करणारा कायदा व स्त्रियांना संपत्ती वारसाचा अधिकार देणारा कायदा कायदेमंडळांने मंजूर केला. या कायद्याखाली खटले जेव्हा न्यायालयात झाले तेव्हा निरनिराब्या प्रांतातील न्यायाधिशांनी जे निकाल दिले त्यात खूप ताफावत होती. त्यामधून बराच गोंधळ निर्माण झाला तो नाहिसा करण्यासाठी हिंदूच्या कायद्याचे संहितीकरण करण्याची गरज भासू लागली आणि हिंदू कोड विलाची कल्पना पुढे आली असे नलिनी पंडित स्पष्ट करतात.

हिंदू कोड विलाची निर्मिती करण्यापूर्वी “वसाहितिक काळात हिंदू कायदा आणि मुस्लीम कायदा पाळण्यात येत होता. गव्हर्नर जनरल लॉर्ड वेस्टिंगने हिंदू या मुस्लीम कायद्याचे संहितीकरण करून ज्यांचे त्यांनाच लागू करण्याच्या इराद्याने दहा विद्वान हिंदू पंडितांच्या सहाय्याने इ. स. १७०५ मध्ये प्रथम हिंदू कायद्याची संहिता संस्कृत भाषेत करून घेतली. डॉ. आंबेडकर यांनी २१ ऑगस्ट १९४८ मध्ये हिंदू कोड विल मांडण्याअगोदर स्त्रियांच्या हक्कासाठी विविध प्रकारचे १४ कायदे संपत्ती झाले होते.

१. सतीप्रतिबंधक कायदा-१८२८ २. हिंदू विधवा पुर्विधाहोत्तेजक कायदा-१८५६ ३. धर्मातिरितांचा पूर्वीचा विवाह रद्द करणारा कायदा-१८६६ ४. भारतीय तलाक कायदा-१८६६ ५. खिस्ती विवाह कायदा-१८७२ ६. विवाह नारी संपत्ती संरक्षण कायदा-१८७४ ७. लीगल प्रॅकटीशनर अॅक्ट १९२३ ८. बालिका विवाह प्रतिबंधक

कायदा-१९२६ ९. हिंदू उत्तराधिकार अधिनियम कायदा-१९२६ १०. पारसी विवाह आणि तलाक कायदा-१९३६ ११. हिंदू नारी संपत्ती अधिकार कायदा-१९३७ १२. प्रसुती अवस्थेत मिळावयाचे हक्क या संबंधीचा कायदा-१९४३ १३. हिंदू विजोड विवाह प्रतिबंधक कायदा-१९४६ १४. हिंदू विवाह वैधता कायदा-१९४९

या विविध कायद्यात एकवाक्यता असावी म्हणून मध्यवर्ती सरकारने कलकत्ता हायकोर्टचे न्यायाधिश सर बेनेगल नरसिंगराव यांच्या अध्यक्षतेखाली २५ जानेवारी १९४९ रोजी समिती नेमली. या समितीने ५ महिन्यात सरकारपुढे आपला अहवाल सादर केला. सरकारने पुढे बेनेगल निरसिंगराव यांच्याच अध्यक्षतेखाली एक सिलेक्ट कमिटी नेमली. त्यांनी अंतिम अहवाल २१ फेब्रुवारी १९४७ रोजी सरकारला सादर केला. यावर चर्चा झाली पण सनातनी मंडळीनी याला विरोध केला. पुढे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कायदामंत्री झाल्यानंतर त्यांनी सर्व हिंदू कोड बिलाचा अभ्यास करून खास हिंदू महिलांसाठी हिंदू कोड बिल १२ ऑगस्ट १९४८ मध्ये तयार केले. हे बिल ९ भागात १३९ कलमात आणि ७ परिशिष्टात विभागले होते. हे हिंदू कोड बिल हिंदू धर्मातील अनिष्ट रुढी, परंपरांना विरोध करणारे व स्त्रीयांना योग्य तो अधिकार प्राप्त करून देणारे होते. हे बिल सरकारातरके २४ फेब्रुवारी १९४७ रोजी बाबासाहेबांनी मांडले. या बिलाच्या संदर्भात मुलाखत देताना त्यांनी म्हटले, "हिंदू कोड बिलामध्ये नयीन असे काही नाही. स्मृती व प्राचीन हिंदू कायदा यामध्ये स्त्रीयांना असलेले हक्क त्यांना परत मिळवून देण्याचा हा प्रयत्न आहे. हिंदू कोड बिल मुख्यत्वेकरून हिंदू स्त्रीयांच्या परिस्थितीत प्रगतीपर बदल घडवून आण्याच्या दृष्टीने तयार केले आहे. त्याला जो विरोध आहे तो फक्त कट्टर सनातन्यांच्याच आहे. बहुसंख्य हिंदू वृतीने सनातनी आहेत. पण त्यांच्या मर्जीनुसार चालावयाचे म्हटले तर देशाची प्रगती मुळीच्या होणार नाही."

देशाची प्रगती करण्यासाठी स्त्री आणि पुरुष दोघेही सक्षम विचारी समान आहेत. सनातन्यांच्या मर्जीने जर वागले तर पुन्हा स्त्रीयांना चार भिंतीत गाडतील व पुरुषप्रधान वृत्तीचाच जयघोष करतील. संसाराच्या गाडीला दोन्ही चाके समान असतील तर तो गाडा चालेल. तसेच देशातही स्त्री आणि पुरुष दोघेही वैचारिक, आर्थिक, राजकीयदृष्ट्या सक्षम असतील तरच देश प्रगतीपथावर जाईल. हिंदू कुटूंबाच्या मालकीच्या स्थावर जंगाम मालमतेची व्यवस्था व वाटप पद्धती कशी असावी या संबंधीच्या दोन पद्धती आहेत. १) दायभाग व २) मिताक्षरा

'जीमून वाहन' यांनी जो नियम तयार केले ते दायभाग म्हणून प्रसिद्ध आहेत. तर विज्ञानेश्वर यांनी तयार केलेले नियम 'मिताक्षरा' या नावाने प्रसिद्ध आहेत. या दोन पद्धती भारताच्या विविध प्रांतात चालू होत्या. दायभाग या पद्धतीनुसार मुलाला वारसा हक्क फक्त वडिलांच्या मुत्यूनंतर मिळू शकतो. पोटगी हा स्त्रीयांचा अधिकार आहे व ही पोटगी स्त्रीयांच्या पदरात पडू नये म्हणून धर्ममांतडांनी स्त्रीयांना सती जाण्याचा उपाय सांगितला. दायभाग ही पद्धती बंगालमध्ये असल्याने सतीची प्रथा भोठ्या प्रमाणात बंगालमध्ये होती. मिताक्षरा ही पद्धती बंगाल वगळता संपूर्ण भारतभर प्रचलित होती. या पद्धतीचे एकत्र कुटूंबसंख्या आणि वारसा हक्क पुत्रपौत्रादी वंशज आणि संपिंड यांना मिळतो. वडिलांच्या हयातीत ही मुलास हा हक्क मिळायचा मात्र स्त्रियांना हा हक्क नाकारला होता. बाबासाहेबांनी हिंदू कोड बिलाच्या माध्यमातून स्त्रियांचा संपत्ती बाबतचा नाकारलेला हक्क प्राप्त करून दिला होता.

हिंदू कोड बिलामागची बाबासाहेबांची भूमिका-

प्राचीन इतिहासाची पाने चाळली असता असे लक्षात येते की, उत्तर वैदिक काळापासून भारतीय स्त्रीयांच्या जीवनाला अधोगती प्राप्त झाली आणि पुढे आधुनिक काळाचा उदय होईर्येत त्याच्या जीवनाची दुर्दशा झाली. मनुसारख्या व्यक्तीने अशा दूर्दशेत भर घातली. मनुने स्त्रियांना कोणतेच अधिकार दिले नाहीत. त्यांच्या मर्ते, "पित्याने कौमार्यात स्त्रीचे रक्षण करणे, नवव्याने तारुण्यात आणि वार्धक्यात पुत्राने

रक्षण करावे. स्त्रियांना स्वातंत्र्याचा अधिकार नाही.”^३ नवन्याच्या इच्छेशिवाय स्त्रीने कोणतेही व्रत, यजन, उपवास करु नये. तिने आपल्या पतीची आज्ञा पाळावी आणि पाळली तरच ती स्वर्गात जाईल, नाहीतर नरकात जाईल. ज्या पतीबरोबर पवित्र मंत्रांनी तिचे लग्न झाले असेल त्याच्याशी नेहमी एकनिष्ठ राहण्यातच तिच्या सुखाचा उगम आहे. असा काहिसा आदर्श मनुने स्त्रियांबदल सांगितला होता. अर्थातच स्त्रीयांच्या जीवनावर हा अन्याय होता.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना हे नको होते. स्त्री आणि पुरुष हे एकाच समाजाचे दोन घटक असल्यामुळे ते समान आहेत असे त्यांचे म्हणणे होते. म्हणूनच त्यांनी महाडच्या सत्याग्रहाच्या वेळी प्रतिपादन केले की, “स्त्री व पुरुष यांनी मिळून समाजाच्या संसाराच्या अडचणी सोडवल्या पाहिजेत. पुरुषांनीच जर काम अंगावर धेतले तर ते पार पाडण्यास त्यांना फार अवधी लागेल. तेच काम स्त्रीयांनी जर अंगावर धेतले तर त्यांना त्या कामात लवकर यश प्राप्त होईल.”^४ एवढेच नव्हे तर हिंदू कोड बिलाच्यासंबंधी आपली भूमिका स्पष्ट करताना बाबासाहेब म्हणतात की, “समाजातील वर्गा-वर्गातील असमानता तशीच अस्पर्शीत राहू देवून आर्थिक समस्यांशी निगडीत कायदे संमत करित जाणे म्हणजे आमच्या संविधानाची चेष्टा करणे होय आणि शेणाच्या ढिगांच्यावर राजप्रासादावर बांधण्यासारखे होय. हिंदू संहितेला मी हे महत्त्व देतो.”^५ स्त्रीयाप्रती केल्या जाणाऱ्या भेदभावाला आळा बसावा व त्या अधिक सक्षम व्हाव्यात तसेच स्त्रियांना कायद्याने हक्क, दर्जा व प्रतिष्ठा प्राप्त व्हावी म्हणून हिंदू कोड बिल हे एक त्यांचे धेय होते, कारण ते इ. स. १९४७ सालापासून सतत ४ वर्ष १ महिना २६ दिवस फार मोठे कष्ट घेवून तयार केले होते.यावरून बाबासाहेबांची स्त्रियांच्या जीवनाबदलची विचारसरणी दिसून येते. एवढेच नव्हे तर सन १९४२ साली नागपूरला घेण्यात आलेल्या महिलांच्या परिषदेत त्यांनी म्हटले होते की, “स्त्री वर्गात जागृती झाली तर समाजाची फार मोठी प्रगती होईल.”^६ या पार्श्वभूमीवर बाबासाहेबांनी सनातन धर्मप्रवृत्ती बाजूला सारांन स्त्री जीवाला कायद्याच्या चौकटीत बसवावे आणि त्याद्वारे त्यांची उन्नती साधावी ही भूमिका आपल्या नजरेसमोर ठेवून हिंदू कोड बिलाची मांडणी केली.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील बी. एन. राव यांच्या सिलेक्ट कमिटीने अनुकूल-प्रतिकूल अशा सगळ्या मतेमतांतरांचा सारासार विचार करून तयार केलेले हे बिल ११ एप्रिल १९४७ रोजी जोगेंद्रनाथ मंडळ यांनी लोकसभेपुढे विचारार्थ मांडले. परंतु ते पूर्ण होवू शकते नाही. कारण संपूर्ण भारताला एक सूत्रात गोवणारा एकच एक हिंदू कायदा तयार होण्याची गरज होती. त्यामुळे स्वतंत्र भारताचे पहिले कायदामंत्री डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या अध्यक्षतेखाली एक पुन्हा सिलेक्ट कमिटी नेमून तिने राव यांचे हिंदू कोड बिल फेरतपासणीसाठी हातात घ्यावे असे घरविले गेले होते. यानुसार ९ एप्रिल १९४८ रोजी बाबासाहेबांच्या अध्यक्षतेखाली २० सदस्यांची कमिटी नेमली. यात स्त्रियांच्याही समावेश केला होता. ते सदस्य श्री. अल्लादी कृष्णस्वामी अय्यर, डॉ. बक्षी टेकचंद, श्री. एम. अनंतसयानम् अयंगार, श्रीमती रेणुका रॉय, डॉ. पि. के. सेन, बाबू रामनारायण सिंग, श्री. किशोरीमोहन त्रिपाठी, श्रीमती अमृता स्वामीनाथन, पंडित बाळकृष्ण शर्मा, श्री. खुर्शिदलाल, श्री. ब्रजेश्वरप्रसाद, श्री. बी. शिवाराव, श्री. बलदेवस्वरूप, श्री. के. सी. केशवराव आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना पुढील अधिवेशनाच्या पहिल्या आठवडयाच्या शेवटच्या दिवसापर्यंत अहवाल सादर करण्याचा निर्देश देण्यात आला. तसेच इतर समितीच्या समेसाठी कमीत-कमी पाच सदस्यांची उपस्थिती आवश्यक मानली होती.^७

बाबासाहेबांच्या सिलेक्ट कमिटीमध्ये मांडलेले बिल कमिटीने काटेकोरपणे तपासून त्यात घरेच फेरबदल केले. कारण राव कमिटीचे बिल केवळ वारसा व विवाह यासंबंधीत मर्यादीत होते. संपूर्ण हिंदू कायद्यासाठी वारसा व विवाह यासोबतच दत्तकविधान, उत्तराधिकार, घटस्फोट, पोटगी इत्यादी गोष्टींचा विचार

करावा लागणार होता. असा सर्वसमावेशक कायदा करण्यासाठी राव कमिटीच्या हिंदू कोड बिलाची पुर्णवांधणी आवश्यक होती. इथेच बी. एन. राव कमिटीचे हिंदू कोड बिल आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कमिटीचे हिंदू कोड बिल यात मुलभूत फरक आहे. संपूर्ण हिंदू कोड बनविण्याच्या बाबतीत क्रांतीकारक पावले उचलण्याचे शौर्य राव कमिटीला दाखवता आले नव्हते. परंतु ते धैर्य डॉ. बाबासाहेबांच्या अध्यक्षतेखाली काम करणाऱ्या कमिटीने दाखविले होते. "या बिलाचा मुळ हेतू High Courts आणि Privy Council यांच्या विविध निर्णयामध्ये विश्वरुलेल्या हिंदू लॉ संदर्भात नियमांना एकत्रित साधणे हा होता. जेपेकरुन सर्वसामान्य माणसाची होणारी द्विधास्थिती थांबवून समान कायदा लागू होईल."⁹ अशाप्रकारे बाबासाहेबांचा बिलामधील उद्देश स्पष्ट होता.

बिलातील महत्वपूर्ण तरतुदी-

हिंदू कोड बिलाचे विवाह, घटस्फोट, पोटगी, वारसा, दत्तकविधान असे पाच भागात विभाजन करण्यात आले होते. त्याचे स्पष्टीकरण पुढील प्रमाणे-

१. **विवाह-** या बिलाने दोन प्रकारचे विवाह स्पष्ट केले. अ) विधीपूर्वक विवाह आणि नोंदणी पद्धतीने विवाह. या विवाहासाठी वाराचे वय १८ वर्षाहून अधिक असेल आणि वधुचे वय १४ वर्षाहून अधिक असेल असे निश्चित केले. "यात प्रथमच सगोत्र व आंतरजातीय विवाहांना मान्यता देण्यात आली आणि पहिली पत्नी जीवंत असताना दुसरी करण्यास प्रतिबंध होता. लग्न बेकायदेशीर असण्याची नवी कल्पना त्यात बद्द झाली होती." ¹⁰

२. **घटस्फोट-** पती हाच आपला परमेश्वर आहे असे मानणाऱ्या भारतीय स्त्रीया आहेत. मग तो कसाही असो. त्याने कसेही वागविले तरी स्त्रीया आपल्या नव्याला सोडत नाहीत. आपल्या जुन्या शास्त्राला धरून राहतात. नव्याला मात्र कसलीही मुभा आहे. म्हणून "ज्या स्त्रीया आपल्या नव्याबरोबर संसार करणे वरे वाटणार नाही तिला घटस्फोट घेण्याची मुभा या बिलाने दिली."¹¹

३. **वारसा-** हिंदू कोड बिलात स्त्री धनाच्या तरतुदी केल्या. नवरा मरण पावल्यानंतर त्याच्या इस्टेटीची मालकी त्याच्या पत्नीला मिळत नव्हती. या बिलाने हे बंधन काढून टाकले. "नव्याच्या मालमतेची पूर्ण मालकी त्याच्या पत्नीलाच मिळाली पाहिजे. तसेच एखादी स्त्री मरण पावल्यास तिच्या मुलीला मालमतेची मालकी मिळाली पाहिजेत."¹² असे या बिलात स्पष्टपणे सांगण्यात आले.

४. **पोटगी-** पोटगीसंबंधी विचार केला तर मरण पावणाऱ्या व्यक्तीवर जी माणसं अवलंबून असतील त्या सर्व माणसांना मरणाऱ्याची मालमत्ता ज्या माणसाला मिळेल त्याने पोटी द्यावी असे सांगण्यात आले. या बिलात आण्याची एक कलम असे होते की, "पत्नी पतीपासून वेगळी राहत असेल तर तिला नव्याकडून पोटगी मिळेल. जुन्या कायद्याप्रमाणे स्त्री पतीच्या घरात राहत नसेल तर तिला हा अधिकार नव्हता."¹³

५. **दत्तक-** या बिलाने दत्तक प्रश्नाबदल दोन कायदे केले १) दत्तक घेण्याची इच्छा असेल तर तो घेण्यासाठी पतीने पत्नीची परवानगी घेतली पाहिजे २) विधवेला दत्तक घ्यायचे असेल तर नव्याने तशी नोंदणी करून किंवा मृत्यूपत्र करून तिला तशी परवानगी घ्यावी.

वरिलप्रमाणे तरतुदीचा मसुदा तयार झाल्यावर हिंदू कोड बिल लोकसभेसमोर मांडण्याची संमती पंतप्रधान पंडित नेहरू व इतर पुढारयांनी त्यांना दिली. पं. नेहरू यांनी या बिलाबाबत सुरवातीला अशी भुमिका घेतली की काहि झाले तरी हिंदू कोड बिल आम्ही मंजुर करणारच. परंतु त्यांची ही भुमिका शेवटपर्यंत कायम राहिली नाही. कारण हिंदू कोड बिलाचे मुख्य विरोधक त्या वेळेचे राष्ट्रपती डॉ. राजेंद्र प्रसाद हे होते. संसदेत या बिलावर चर्चा चालू असताना राष्ट्रपतीनी पं. नेहरूना पत्र लिहिले होते त्यात ते म्हणतात, हिंदू कोड बिल का पास करू नये या संबंधीचे माझे आक्षेप मुलभूत स्वरूपाचे आहे. सध्याच्या संसदेला मुलभूत स्वरूपाचे

सुधारणावादी बिल मंजुर करण्याचा हक्क नाही. ते पास केल्यावर त्याची गुणवत्ता पारखून त्याला संमती देण्याचा हक्क माझ्याकडे आहे. इतका कठोर विरोध राष्ट्रपतींनी नोंदविला हे पाहून पं. नेहरु क्षुब्ध झाले.

हिंदू कोड बिलावर प्रतिक्रिया-

हिंदू कोड बिलाचे काही लोकांनी समर्थन केले तर काहींनी विरोध केला. महामहोपाध्याय पं. बा. काणे यांनी या बिलाचे समर्थन करताना म्हटले की, “हिंदू कायद्याचे संहितीकरण करण्याची आवश्यकता प्रतिपादन केली.”¹² तसेच या बिलाचे समर्थन पं. हदयनाथ कुळारु एन. व्ही. गाडगीळ यांनी केले. १९५१ साली एन. व्ही. गाडगीळ यांनी सभागृहात भाषण करताना स्पष्ट उद्गार काढले की, “ज्या जुन्या चालीरिती आहेत त्या टाकून दिल्याच पाहिजेत, जुन्या चालीरितीत बदल करु नये असा हट्ट धरणे म्हणजे हास्यास्पद आहे. मी ब्राह्मण जातीत जन्मलो परंतु ब्राह्मणांची कर्तव्य मी करित नाही. म्हणून मी माझे जान्हवे तोडून टाकले आहे.”¹³ त्यांच्या या विधानावरुन त्यांनी या हिंदू कोड बिलाचे समर्थन केले आहे. हिंदू कोड बिलावर पं. नेहरुंची प्रतिक्रिया- पं. नेहरुंनी सुरुवातीला या बिलाला पाठिंबा दिला होता. हे बिल लोकसभेत पास करून घेण्याविषयी त्यांनी मोठी उत्सुकता दाखविली. सरकारच्या इभ्रतीचा हा प्रश्न केला एवढेच नव्हे तर “जर हिंदू कोड बिल पास झाले नाही तर राजीनामा देईन.”¹⁴ असेही त्यांनी जाहीर केले. पण पुढे ते या आपल्या मतावर ठाम राहिले नाहीत. पं. नेहरु हे प्रारंभी हिंदू कोड बिलाचे समर्थन करत होते. तेव्हा पं. नेहरुंना डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांनी पटवून दिले की, “पुढील निवडणूक (१९५२) जिकायची असेल तर कॅग्रेस पक्ष अभेद्य राहिला पाहिजे. म्हणून हे हिंदू कोड बिल पास करून घेण्याचा हेका सोडला पाहिजे.”¹⁵ सनातनी मनुवाद्यांनी या बिलाला आंबेडकर समृद्धी असे नाव दिले. त्यांचे एक नेते स्वामी करपाती एके टिकापाणी म्हणाले की, “डॉ. आंबेडकरांनी तयार केलेले हिंदू कोड बिल हे हिंदू धर्माच्या शास्त्राचा अवमान करणारे आहे.”¹⁶ असा हा विरोध अनेकांनी केला होता. श्यामप्रसाद मुखर्जींनी तर बाबासाहेबांचा हा उताविळपणा होय असे म्हटले आहे. सरदार हुक्मसिंग यांनी असे सूचित केले की, “हे हिंदू कोड बिल शिखांना लागू करु नये.”¹⁷

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या परिने या बिलाविषयी भरपूर समजावून सांगितले आहे. बिलाच्या टिकाकारांना उत्तर देताना एका मुलाखतीत बाबासाहेब म्हणतात, “हे बिल हिंदूच्या धार्मिक पावित्र्याचे विटंबन करित आहे आणि एकत्रित कुटुंब पद्वतीत विघाड करीत आहे. असे ज्यांना वाटते तो त्यांचा भ्रम आहे. काही विशिष्ट स्थितीत हिंदू स्त्रियांना घटस्फोटाचा हक्क समृद्धीनी दिला आहे. नव्या बिलात तो हक्क स्त्रियांना परत मिळवून दिला आहे. स्त्रियांना वारसा हक्क दिला आहे. हिंदू कोड बिलात पुरुषांवर एकपल्नीत्याचे बंधन घातले आहे. स्त्रियांच्या दर्जात सुधारणा करण्याचा हा प्रयत्न आहे.”¹⁸ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, कोणत्याही देशाची प्रगती झाली हे कशावरुन ओळखावे तर त्या देशातील स्त्रिया किती सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक धार्मिक क्षेत्रात पुढारलेल्या आहेत. त्यावरुन त्या देशाची प्रगती समजते. हिंदू कोड बिलात जे घटस्फोट, संपत्तीचा अधिकार पुरुषांना एकपल्नीत्याचे बंधन या गोष्टी अगोदरच हिंदू धर्म शास्त्राने मान्य केल्या आहेत. त्याच हिंदू कोड बिलात मांडलेल्या आहेत.

हिंदू कोड बिलास विरोध-

हिंदू कोड बिल संसदेत मांडले पण ते पास झाले नाही. कारण काही लोकांनी स्वार्थापोटी विरोध केला तर काहींनी पुरुष वर्चस्वाला धक्का लागू नये म्हणून विरोध केला. बिल पास झाले नाही म्हणून बाबासाहेबांनी २७ सप्टेंबर १९५१ रोजी कायदेमंत्री पदाचा राजीनामा दिला. तेव्हा त्यांनी जे भाषण केले ते असे, “स्त्रीयांच्या सर्वस्वी हिताचे हे बिल मंजुर करण्यासाठी स्त्रीयांनी काहीच हालचाली केल्या नाहीत. हे खेदपूर्वक सांगावे लागते. मी पुरुष असूनदेखील स्त्रीयांच्यासाठी व त्यांच्या हक्कासाठी मांडले पण स्त्रीयांनी का उत्सुकता

दाखविली नाही हे समजत नाही. या बिलाला पाठिंगा देण्याची गोष्ट तर बाजुलाच राहिली पण काही स्त्रीयांनी माझ्याकडे येवून ते बिल चांगले नाही असे सांगण्याचा प्रयत्न केला. मी दिल्लीत असताना तर काही प्रमुख स्त्रियांचे शिष्टमंडळचा माझ्याकडे आले. त्यांना मी ते हिंदू कोड बिल वाचले का? म्हणून विचारले तेव्हा तर त्यांनी ते वाचले नाही असे सांगितले. न वाचता का विरोध करता? असे त्यातील प्रमुख स्त्रीयांस विचाराले, तेव्हा ते म्हणाल्या “माझ्या नवव्याने मला सांगितले की, तू बिलाला विरोध कर नाही तर, मी दुसरी बायको करेन.” म्हणून सवत पत्करण्यापेक्षा बिलालाच विरोध करणे मला भाग आहे. पण स्त्रीयांची ही मानसिकता, दुर्बलता आहे. त्यांच्या या दुर्बलतेसुळेच या बिलाचा घात झाला. स्त्रीयांच्या पायात ताकद असती तर बिल कधीच बारगळ्याले नसते. पार्लमेंटमध्ये निवून आलेल्या स्त्रीयांनीदेखील या बिलाबाबत काही जागरुकता दाखविली नाही. एखाद्या स्त्रीने दुधात विरजन घालून ठेवावे आणि तीला ते विरजन शेवटी नासलेले दिसावे अशी स्थिती माझ्या हिंदू कोड बिलाची झाली.

बाबासाहेबांनी फार मोठ्या कष्टांनी स्त्री स्वातंत्र्याचा जाहिरनामा तयार केला होता. हा जाहिरनामा प्रसिद्ध होताच चोहोबाजुंनी विरोध होऊ लागला. या बिलात बहुपल्नीत्वार घातलेली बंदी, घटस्फोटाचा स्त्रीयांना दिलेला अधिकार, मुलाच्या बरोबरीने मुलीला मालमत्तेचा दिलेला वारसा हक्क, विधवेला तिच्या मालमत्तेवर संपूर्ण हक्क या सर्व स्त्री समानतेच्या हक्कावर टिका होऊ लागली. हिंदू कोड बिलाचा जातपंचायतीमार्फत होणारा काडीपोल वगळला तरी भारताच्या काही भागात हिंदू कायद्याप्रमाणे विवाह करण्याच्यांनाही घटस्फोटाची परवानगी होती. हा घटस्फोटाचा हक्क दिल्याने कुटुंब पद्धतीचा नाश होईल असा युक्तीवाद विरोधकांकडून करण्यात आला. मुलाच्या बरोबरीने मुलीला वारसा हक्क देण्यास व्यापारी वर्गातील अनेकांचा विरोध होता. तसेच कायदेमंत्री असपृश्य समाजातील असल्याने ते हे हेतूपूर्वक करित आहेत असाही आरोप झाला. हा विरोध मोडीत काढण्यासाठी बाबासाहेबांनी विरोधकांना दि. २० सप्टेंबर १९५१ रोजी उत्तर दिले ते असे, “आज सुधारणेच्या युगात स्त्रीयांना समान हक्क द्यायला तुम्ही विरोध का करता? स्त्रीयांना इस्टेटीत वाटा देण्यास मनुनेही नकार दिला नाही मग तुम्ही का देता?”⁹⁹ असा सवाल त्यांनी विरोधकांना केला. संसदेमध्ये या बिलाच्या बाजूने फक्त एकटे बाबासाहेब लढत होते. संसदेच्या अधिवेशनाचे सत्र संपले तेव्हा हिंदू कोड बिलातील फक्त चार कलमे मंजूर झाली. त्यामुळे दुर्खी झालेल्या बाबासाहेबांनी आपल्या कायदेमंत्री पदाचा राजीनामा दिला. एवढा मोठा त्याग त्यांनी स्त्री स्वातंत्र्याच्या हक्कासाठी केला. असा नेता जगात होणे नाही.

थोडक्यात काळांतराने हिंदू कोड बिलाचे विविध चार भाग करून पं. नेहरूनी संसद करून घेतले. यात- १) हिंदू विवाह कायदा १९५५ २) हिंदू वारसा हक्क कायदा १९५६ ३) हिंदू अज्ञान व पालकत्व कायदा १९५६ ४) हिंदू दत्तक व पोटगी कायदा १९५६ या चार कायद्यामुळे भारतातील स्त्रीयांच्या जीवनामध्ये फार मोठी क्रांती होऊन पुरुषांच्या बरोबरीचे हक्क स्त्रीयांनाही मिळाले. हिंदू स्त्रीयावर होत असलेला अन्याय या कायद्याने दुर झाला. हा विजय डॉ. बाबासाहेबांनी मंडलेल्या हिंदू कोड बिलाचाच आहे. आज भारतीय स्त्रीयांचा विविध क्षेत्रात जो सन्मान होत आहे, त्या ज्या-ज्या क्षेत्रात कार्यरत आहेत तेथे त्यांना जो मोकळा श्वास घेता येतो आहे त्यामध्ये बाबासाहेबांचे फार मोठे मोलाचे योगदान आहे हे विसरता येत नाही. परंतु आज या बिलाच्या माध्यमातून बाबासाहेबांनी केलेल्या कार्याची म्हणावी तशी दखल घेतलेली दिसत नाही. असे दूर्दृवाने म्हणावे लागते. तरीही स्त्रीयांच्या हिताच्या दृष्टीने बाबासाहेबांनी अलौकीक कार्य केले आहे. या कार्यासाठी भारतातील स्त्रीवर्ग त्यांचा आजन्म त्रणी राहील. हे त्रण शब्दाद्वारे व्यक्त करताना वॅ. सुनिती पुगलीया म्हणतात, “डॉ. बाबासाहेबांनी हिंदू कोड बिलाचा आग्रहच धरला. दलित समाजाचा नेता हिंदू स्त्रीयांच्या हक्कासाठीही निर्धाराने उभा राहिला. भारतीय स्त्री स्वातंत्र्याचा इतिहास जेव्हा लिहिला जाईल तेव्हा डॉ. बाबासाहेबांचे नाव सुवर्णक्षरांत लिहिले जाईल.” म्हणून स्त्रीयांच्या उत्थानात डॉ. बाबासाहेबांचे कर्तृत्व लोकोत्तर आहे.

निष्कर्ष-

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी हिंदू कोड विलाच्या माध्यमातून स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापित केली.
२. हिंदू कोड विलाच्या माध्यमातून स्त्रीयांवर अन्याय करणारे कायदे नष्ट करून देशातील स्त्रीयांचा सामाजिक दर्जा उंचवण्याचा प्रयत्न केला.
३. बाबासाहेबांनी अफाट कष्टातून तयार केलेल्या बिलाचे पं. नेहरुंनी चार भाग करून संसदेत मंजूर करून घेतले.
४. आजच्या स्त्री जीवनात हिंदू कोड विलाचे महत्त्व दिसून येत.
५. आज भारतीय महिला जे हक्क, स्वातंत्र्य, समानता उपभोगत आहेत ते केवळ बाबासाहेबांच्या हिंदू कोड विलामुळे.
६. हिंदू कोड विलाला स्त्रीयांनीही विरोध करणे हे नवल वाटण्यासारखेच आहे.
७. बाबासाहेबांनी परिवर्तनासाठी टाकलेले महत्वाचे पाऊल म्हणजे हिंदू कोड बिल होय.

संदर्भ ग्रंथ

- १) करारे दुष्यंत, महामानवाचा महाग्रंथ, यशोदिप पब्लिकेशन, पुणे, पृ. ३५६
- २) पं. नलिनी, आंबेडकर, ग्रंथाली प्रकाशन, दादर, मुंबई, १९९६, पृ. २००
- ३) म्हैसकर मनिषा (संपा.) लोकराज्य, माहिती व महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन, अंक ८ वा, ऑकटो. २००६, पृ. ९०८
- ४) खैरमोडे चां. भ, डॉ. आंबेडकर आणि हिंदू कोड बिल, सुगावा प्रकाशन पुणे, २००२, पृ. ९७
- ५) लोंडे बवन, गायकवाड सुधाकर (संपा.) आंबेडकरी विचारधारा, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, २०१२, पृ. ४३६
- ६) Ref. Network, Hindu Code Bill
- ७) Ref. Network Hindu Code Bill
- ८) पंडित नलिनी, पूर्वोक्त, पृ. २०२
- ९) जाधव नरेंद्र, (अनु. संपा.) बोल महामानवाचे, खंड पहिला, ग्रंथाली प्रकाशन मुंबई, २०१२, पृ. ३२०
- १०) जाधव नरेंद्र, पूर्वोक्त, पृ. ३२०
- ११) पंडित नलिनी, पूर्वोक्त, पृ. २०३
- १२) कुवेर वा. ना., डॉ. आंबेडकर, विचारमंथन, लोकवाड.मयगृह प्रा. लि. मुंबई १९८२, पृ. ६६
- १३) सिंगारे अनिल, इतिहासकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, निर्मल प्रकाशन, नांदेड, पृ. ८१
- १४) खैरमोडे चां. भ. डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर, अस्पृश्याचा उद्घारक, सुगावा प्रकाशन, पुणे, पृ. ४३
- १५) खैरमोडे चां. भ. पूर्वोक्त, पृ. ४२
- १६) सिंगारे अनिल, पूर्वोक्त, पृ. ७९
- १७) फडके भालचंद्र, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, पृ. २३०
- १८) फडके, पूर्वोक्त, पृ. २४०
- १९) म्हैसकर मनिषा, पूर्वोक्त, पृ. ११५

Dr.B.R.AMBEDKAR ROLE IN WOMEN EMPOWERMENT: 20TH CRUSADER

G.Sakthivel
Ph.D., Research Scholar
Department Of Political Science
Madurai Kamaraj University
Madurai

Abstract

Dr.B.R. Ambedkar is a profound scholar, thinker, writer, Leader a brilliant intellectual, an eminent lawyer, a constitutional expert. He is the great social reformer a champion of the downtrodden masses. Great social economical and political reformer. He formed the constitutions the independent Democratic India; He gives the so many privileged to be the women's relate issues the India.In our society there are many illustrious on the society, no all the constitutional remedies to be given women's and downtrodden peoples and weaker sections peoples. The best to protect women's and protect the rights and developed these women's. He is the great constitutional safeguard and avoids the orthodox principles of women's caste and society. In the Ancient Medieval society the holy book of Manu Shastra written by manu. In this books to be controlled all the sessions and women's were suppressed. So B.R. Ambedkar among the 'manu smriti'. Dr. B.R. Ambedkar is considering a hero of millions of oppressed order backward castes or lower castes and Dalits. He was India's 20th century crusader against the caste system. So is life period sacrifice in our India.

Key words : social reformers, Women's related issues, constitutional remedies, burning manusmriti,orthodox principal, constitutional safeguard.

Objectives, Methods and Materials:

The present paper is an endeavour highlights Dr.B.R. Ambedkar's view on women rights and problems in pre and post Independent India and the relevance of his ideas in present political social and scenario of India. Secondary data have been collected from internet, newspapers and published papers and books.

Analysis and Discussions:

In the Vedic period women enjoyed all the necessary rights which are common for a human being. He women had access to all branches of learning on the Vedic period, the women educations and religious leader and lead so many Religious monks were increase in the period people. The women rule real that and advisor able of that of the family and kinship level and modern society they use enjoyer all the powers and functions.

Status of Woman on Later Vedic period:

In the later Vedic period has been down. The women were used the sexual discrimination. The socioeconomic and political status of the women was decreasing

day by day. In the period many orthodox principles followers and controlled fully the society.

There were created as slaves. They had no choice to given the freedom. In the orthodox society, the man is high power and women's lived only the home level. They have not any rights to be given educational rights. All the rights denied in women's.

According manu, in his book, ‘manysmiriti’ the women were helped by men. The men is real head and women obey all the duties likewise State.

But Dr.B.R. Ambedkar analyse the society and orthodox principles and to be given the important events womens.

Burning of the Manusmiriti:

The burning of the manusmiriti took place at mahad on December 20t h , 1927. The functions were a part of the campaign for establishing the right to downtrodden peoples.

The manusmiriti, that contains the Hindu codes. The insulting to persons of low castes. It

deprived them of the rights of human beings and crushed their personality. The manusmiriti embodies the spirit of inequality. It keeps the untouchables outside or the Hindu fold because it did not acknowledge the fifth varna. The manusmiriti controlled all

the principles of society. The burning of manusmiriti, in the year of 1927 is an event, which was same significance and importance in the of India.

Dr.B.R. Ambedkar works on Women's Right in the Constitutional Rights:

Dr.B.R. Ambedkar to the great constitutional makers, and to safeguard the health of women's. He has given so many constitutional rights given below as follows:

Article 14	Equal rights and opportunities in political, economic and social spheres.
Article 15	Prohibits discrimination on the grand of sex.
Article 15 (3)	Enables affirmative discrimination in favour of women's
Article 39	Equal means of livelihood and equal pay for equal work.
Article 51 (A) (C)	Fundamental duties to renounce practices derogatory to the dignity of women.
Article 243 D (3), 243 T (3) & 243 R (4)	Provides for allocation of seats in the Panchayat Raj systems

Reservation Policy (Local Body Elections):

In the year 1993 Ashok Metha Committee to refereed and to be given the equal rights and participating election powers. 33% to be given SC/ST women's given the rights and participated the Local body elections.

Dr. B.R. Ambedkar and Hindu Code Bill:

The Hindu Code Bill was later split in the bills and the same were put on the state book by Parliament.

- The Hindu Marriage Act, 1955
- The Hindu Succession Act, 1956
- The Hindu Minority and Guardianship Act, 1956
- The Hindu Adoption and Maintenance Act, 1953
- All the Hindu Code Bill formulated by Dr.B.R.Ambedkar
- Women Labour Welfare Fund.
- Women’s Labour Protection Act.
- Metering Benefits for Women Labour Bill.
- Divorce Act.
- Restoration of Ban on women working underground of mines etc.
- No marriage before use of 18 years.
- Widow can adopt a child.
- Equal pay for equal work irrespective of the section.
- Widow remarriage, allow the society.

Metering Benefit Act, 1961:

Human condition of works and for metering relief, separate rest room, and over privileges to be given the factory act level. Separate Latrine and accommodation for women

- 6 weeks leave to be given delivery or miscarriage.
- 6 weeks leave after decline or miscarriage leave.

The father protect a women during childhood sweet,

The husband during youth bright, the sons during old age feeble, so a woman does not have freedom’s right.... Manusmirit.

Conclusion

Dr.B.R.Ambedkar is great vital role in depressed class people, Back work class peoples and women’s he gives be so many act, that act helped from brought women in society. The women’s empower and developed, economically, socially, positively the women’s. Dr.B.R.Ambedkar to be given important factories Act”. “All equal before Laws”. So he called the 20 th century of India.

References Book

1. A.Kumar, Women’s Movement, 2006, Anom Publication Pvt. Ltd., New Delhi.
2. K. Uma Devi, Violence against Women, 2005, Human Rights Perspective, Serials publication, New Delhi

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि 'दलित' संकल्पना

प्रा डॉ. दिलीप बारसांडे

सहाय्यक अधिव्याख्याता (वरिष्ठ श्रेणी)

फुले-आंबेडकर कालेज ऑफ सोशल वर्क, गडचिरोली

भ्रमणाचनी : १४२२१५२६१७, १९२२३८७७२४ ई मेल : dkbarsaade@gmail.com

प्रस्तावना :

दलित शब्द हा अपमाणापद, तुच्छतादर्शक, हीनतादर्शक शब्द आहे. हा शब्द उच्चजप्तीय हिंदूनी आपल्यापर लक्ष्यला आहे. या शब्दाला बाबासाहेबांच्या विरोध होता यामुळे बाबासाहेबांनी आपल्या लेखनात, भाषणात, दलित शब्द कधीही वापरला नाही. दलित हा शब्द घेऊन कोणतीही संघटना स्थापन केली नाही. असे अनेकांचे म्हणणे आहे .सामाजिक व आर्थिक दृष्ट्या कमकुवत आणि कनिष्ठ पण्ठीवर जीवन जगणाऱ्या समाज समूहाला दलित म्हणून संबोधण्यात येऊ नये यापर गेली अनेक दशके वाढ सुरु आहे तर नीच-हलक्या जप्तीची दलित विषमताजप्ती ओळख मिटविण्यासाठी बौद्ध धर्मात धर्मात्मरशीवाण्य तरणोपाय नाही असे बौद्ध धर्मवादी गटांचे म्हणणे आहे. या पर्याप्तीवर प्रस्तुत शोधनिबंधामूळे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे 'दलित' या शब्दाब्धित काय मत आहे याची उकल करण्याऱ्या प्रयत्न केला आहे.

'दलित' या शब्दाच्या अर्थ व व्याप्ती :

'दलित' या शब्दाची व्याख्या व्याप्ती व त्याच्या अर्थ अनेक विचारवंतांमधी आपल्या परीने सांगितले आहे. दृढी. टी. राजशेखर यांमधी त्यांच्या "दलित व्हॉइस", पत्रिकेच्या जून १९८३ च्या अंकात "व्हॉट इज दलित अँड दलितइझम" या शीर्षकांतर्गत लिहिलेल्या निवंधण दलित शब्दाच्या अर्थ संगतामधून ऑक्सफर्ड संस्कृत - इंग्रजी शब्दकोषाच्या दाखल देऊन स्पष्ट केले कि, सदर शब्दकोषाच्या पृष्ठ क्रमांक ४७९ वर "दलित" हा शब्द "दल" या संस्कृत शब्दामूळे उत्पन्न झालेला असून, "दल" म्हणजे भरडलेला पुचलेला पुचिलेला चिरडला गेलेला असा अर्थ आहे. पुढे ते म्हणतात "दरिद्र्या" हा शब्द देखील "दलित" या शब्दाच्ये प्राणातिक रूप आहे. 'दैनिक जनतेचा महामात्रक चे संपादक व आंबेडकरी विचारवंत सुनील खोद्राणा यांमधी दलित या शब्दाची व्युत्पत्ती, अर्थवोध, स्वीकारार्हता जणातिक माझ्यता वापर यासंदर्भामुळे संपूर्ण स्थिती स्पष्ट करणारा" बौद्ध की दलित हा नुसताच्य वितंडवाद" हा लेख लिहून यासंदर्भामुळे गैरसमज आणि निरर्थक भाग्यनामक आवेष याचे निराकरण करण्याच्या प्रयत्न केला आहे. दलित हा शब्द जप्ती अथवा धर्माच्या निर्दर्शक नसून व्यक्तीच्या किंवा समूहाच्या सामाजिक आणि आर्थिक अवनत स्थितीचा व अवस्थेचा निर्दर्शक आहे हे या लेखामूळे स्पष्ट केले आहे. तसेच हा शब्द अनुसूचित जप्तीचा समाजार्थक शब्द म्हणून वापरता येणार नाही. परंतु व्यक्तीच्या किंवा समूहाच्या सामाजिक आणि आर्थिक अवनत स्थितीचा निर्देश करण्यासाठी कोणतेही न्यायाम्बाय त्यापर बंदी घासू शकत नाही हे सुद्धा या लेखामूळे त्यांमधी स्पष्ट केले आहे.

व्ही. टी. राजशेखर यांजी दलित व दलितवाद्य यांग्रेजत केलेले हे विधान अतिशय मार्मिक आहे. ते म्हणतात “The word ‘Dalit’ symbolizes mood of explosive commodities and connotes and denotes their protest. Dalitism or Dalit philosophy is developed to pave the way for liberal tradition against castism and untouchability”. ते पुढे म्हणतात कट्टर हिंदुव्याद्याघर दलित विचारधाराए एकमेव जास्तीम उपाय आहे. भाषतात खर्या अर्थाते स्वतंत्र विचारसरणीचे व लोकशास्त्रीयाकृती राष्ट्र बनवाण्याचे असेल तर दलितवाद्यांमध्ये अंगीकार अपरिहर्य आहे.

जेम्स मेस्सी या विचारवंतांच्या “डफ्फन थोडेन द स्ट्रगल आफ इंडियन्स दलित फार आयडॅटिटी, सालिडरिटी अँड लिव्रेशन” या पुस्तकात म्हटले आहे कि “ Dalit, is the term which down trodden people have given to themselves. This help to account for the popularity of the term among dalit people of different protest movement in India. Dalit thus not mere descriptive name or title, but an expression of hope for recovery of their past identity.” १९७३ ला दलित पँथरने काढलेल्या जाहीरनाम्यात म्हटले आहे ”अनुसूचित जाती, जमाती, महिला कष्टकरी, भूमिहीन, गरीब शेतमजूर आदी ज्यांचे ज्यांचे समाजिक , आर्थिक आणि राजकीय व धार्मिकतेच्या नाप्राघर शोषण झाले ते सर्व दलित आहेत.

अस्मिताद्वारा डॉ. गंगाधर पांडितांचे म्हणतात “दलित” म्हणजे असे व्यक्ती जे देव, पुनर्जन्म, आत्मा व पवित्र पुस्तकांतील भेदभेदाघर विश्वास ठेवत नाहीत तसेच ते स्वर्ग आणि नरकाच्या संकल्पना माजीत नाही. याचे कारण म्हणजे यांचीमुळेच आपण गुलाम झालो यांची त्यांचा कल्पना आली आहे. ते पुढे म्हणतात “दलित” हा शब्द जास्तीवाचक नसून तो परिवर्तन व क्रांतीचे प्रतीक आहे. भाई करणसिंग नाथा यांजी लिहिलेल्या “महाज्ञकोष” या पंजांजी शब्दकोषात संगितल्यामुसार दलित म्हणजे निम्न जातीचा असा समुदाय जो नेहमी उच्च जातीच्या समुदायांकडून पाण्यदळी तुडविला जास्तो.

बांगासाहेब आणि दलित शब्दाच्या वापर :

बांगासाहेबांनी दलित शब्द आपल्या लेखनात, भाषणात कधीही वापरला नाही तसेच दलित नांगांने कोणतीही संघटना स्थापन केली नाही असा प्रचार जे कुणी करतात त्यांच्यासाठी या अपप्रचाराचे निरक्षरण करणे आवश्यक आहे. डॉ. बांगासाहेब आंबेडकरांजी आपल्या सक्रिय सर्वजनिक लढ्यांची सुरुवात करण्यासाठी २० जुलै १९२४ रोजी ‘बहिष्कृत हितकारिणी सभा’ या नांगांची संघटना स्थापन केली. ही संघटना संस्था नोंदणी अधिनियम १८६० च्या काश्याद्वये नोंदणीकृत करण्यास आली. या संघटनेच्या लिखित घटनेत संघटनेची द्येय व उद्दिष्ट यांचांची बहिष्कृत हितकारिणी सभा डिप्रेस्ट क्लासेस म्हणजेच दलितांच्या हितांसाठी कोणते उपक्रम हासी घेईल हे नमूद केले आहे. या पांगांही उद्दिष्ट स डिप्रेस्ट क्लासेस म्हणजेच ‘दलित’ हा

शब्द वाप्ररण्यास आला आहे. यामुळे राष्ट्र साध्यमन कमिशनला दिलेल्या निवेदनास आणि कमिशनपुढे दिलेल्या सक्षीमध्ये डिप्रेस्ड क्लासेस म्हणजेच दलित हा शब्द वाप्रवार वाप्ररला आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची बहिष्कृत भाष्ट या वृत्तपत्रास म्हटले आहे “Dlithood is kind of life condition, which characterized the exploitation, suppression and marginalization of dalit by the social, economical, cultural and political domination of upper caste Brahminical order”. बाबासाहेब पुढे म्हणतास “गरीब म्हणाजे दलित नव्हे. गरीब मनुष्य हा आर्थिक दृष्ट्या वंचित असू शकतो मात्र तो सामाजिक व सांस्कृतिक दृष्ट्यासौ वंचित असेलच असे नाही. दलितांच्या वाप्रयासां आलेली सामाजिक व सांस्कृतिक अवहेलना सर्व गरीबांची साक्खी असेलच असे नाही.”

1930 रोजी नणापूर येथे भाष्टीय दलित कॅण्डेस परिषद घेण्यास आली होती. या परिषदेचे अध्यक्ष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होते. अखिल भाष्टीय दलित कॅण्डेस परिषदेच्या लिखित अध्यक्षीय भाषणास डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची 1) दलित वर्गांसाठी संरक्षण तरतुदी 2) दलित वर्ग आणि साध्यमन कमिशन 3) दलित वर्ग आणि स्वराज्य 4) दलित वर्ग आणि असहकार 5) दलित वर्गांचे संघटन 6) दलित वर्गांसाठी उन्नती या मथळ्यांसाठी दलित वर्गांच्या सर्व समस्यांची व भाषी लढ्याच्या योजनेची सविस्तर चर्चा केली आहे. सामाहिक ' जनता ' पत्राच्या 24 नोव्हेंबर 1930 रोजी प्रसिद्ध झाक्सील्या पहिल्या अंकास मणाप्सवर्गीय व पददलित जनतेच्या आर्थिक राजकीय वगैरे प्रश्नांच्या विचार करण्यासाठी हे पत्र प्रसिद्ध करण्यास येत असल्याचे नमूद केले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर नोव्हेंबर 1931 मध्ये इंग्लंडमध्ये गोलमेज परिषदेला हजर होते. या काळास लंडन येथील वाप्ततव्यास भाष्टांसील राजेरजवाडे व संस्थानिक यांमा उद्देशून दलितांच्या उन्नतीसाठी आर्थिक मदत देण्याचाहेत एक अपील प्रसिद्ध केले. या अपिलास जून 1925 मध्ये डिप्रेस्ड क्लासेस इन्स्टिट्यूट नायांची संस्था आपण स्थापन केल्याचे त्यांची नमूद केले आहे. ही संस्था दलित वर्गांच्या सदस्यांची दलितांच्या सामाजिक आणि राजकीय दर्जा उंचवाणी व दलित वर्गांचे आर्थिक कल्याण करता याचे यांसाठी स्थापन करण्यास आल्याचे नमूद केले आहे.

दलित स्थितिवाप्तक शब्द, तो धर्मिक नव्हे :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची गोलमेज परिषदेतही अस्पृश्य जापी या हिंदू धर्माप्राप्तून वेगळ्या आहेत व भाष्टीय राजकाऱणास त्यांच्या हिंदू व्यतिरिक्त एक स्वतंत्र अल्पसंख्यक समाजघटक म्हणून विचार करणे आवश्यक आहे हे ब्रिटिश नेत्यांमा पटवून दिले. यामुळेच जापीय निवाह्यास अस्पृश्यांमा स्वतंत्र सामाजिक समूहांच्या दर्जा देऊन त्यांच्यांसाठी स्वतंत्र मतदाखसंघ देण्यास आले. डिप्रेस्ड क्लासेस किंवा अस्पृश्य जापी हिंदू धर्मांच्या भाणा असणे व या जापींचा हिंदू धर्मांशी संबंध असणे या दोन भिन्न बाबी आहेत हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची

सायमन कमिशनपुढे दिलेल्या साक्षीमध्ये आणि पहिल्या गोलमेज परिषदेमध्ये दिलेल्या भाषणामध्ये स्पष्ट केले आहे.

बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 1945 साळी प्रसिद्ध केलेल्या व्हॉट कॅग्रेस एंड गंधी हच्च डन टू द अनटचेबल्स' या ग्रंथातील पकरण आठमध्ये "The Real Issue : Aren't The Untouchables a Separate Element? या शिरकांतर्गत अस्पृश्य हे हिंदू धर्माप्रसूत पूर्णत वेगळे आहेत, हे अनेक उदाहरणानिशी पटवून दिले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सायमन कमिशनला दिलेल्या निवेदनामध्ये त्यांनी डिप्रेस्ट क्लासेस किंवा अस्पृश्य जास्ती या हिंदू धर्माप्रसूत पूर्णत: वेगळ्या आहेत हे स्पष्टपणे सांगितले त्यांनी डिप्रेस्ट क्लासेस किंवा दलित वर्ग हिंदू धर्माच्या भाषा नक्षीत ही भूमिका घेऊनच अस्पृश्य जास्तीच्या राजकीय, सामाजिक व आर्थिक उन्नतीचा लढा उभारला.

"दलितस्थान" या शब्दामध्ये बाबासाहेबांनी विरोध केला नाही :

पुणे कराऱ्या रद्द करा या मणाणीसाठी शेड्युल्ड काप्स्ट्स फेडरेशनद्वारा देशभर सत्याग्रह सुरु केला होता या सत्याग्रहांना जेव्हा पोलीस अटक करीत होते त्यांचेली त्यांना त्यांचे नाय-गाय व राष्ट्रांच्या पत्ता विचारला जाई. नणापूर येथील सत्याग्रहांनी या काळजास पोलिसांमध्ये आपले नाय - "जय भीम, " जास " - शेकाफे आणि " राष्ट्रांचे ठिकाण - " दलितस्थान " अशी माहिती देण्यामध्ये सुरुवात केली. यास " दलितस्थान " असा जो उल्लेख करण्यास आला त्यामध्ये बाबासाहेबांनी विरोध केला नाही हे वास्तव आहे. जर बाबासाहेबांचा किंवा त्यांच्यांच्या शेकाफे नेत्यांच्या दलित शब्दामध्ये विरोध असता तर हा शब्द वापरण्यास बाबासाहेबांनी सत्याग्रहांना विरोध केला असता माझ बाबासाहेबांनी तसा कोणताही आदेश दिला नाही हे लक्षात घेऊन विहिजे. बाबासाहेबांनी आलं इंडिया शेड्युल्ड काप्स्ट्सचे मराठी भाषांमध्ये दलितवर्ग फेडरेशन असे केल्याचे फेडरेशनच्या 1951 साली प्रसिद्ध केलेल्या जाहीरनाऱ्याघररून दिसून येते. याच जाहीरनाऱ्यास डॉ. बाबासाहेबांमध्ये उद्देशून दलितांचे एकमेव पुढांची असे संबोधन वापरण्यास आले आहे. जनता सप्ताहिकामध्ये सर्वत्र आलं इंडिया शेड्युल्ड काप्स्ट्सचे मराठी भाषांमध्ये भाषातीय दलितवर्ग फेडरेशन असेच केले आहे. प्रबुद्ध भाषतामही आलं इंडिया शेड्युल्ड काप्स्ट्स फेडरेशनचे मराठी भाषांमध्ये अखिल भाषातीय दलितवर्ग फेडरेशन असेच केले आहे. जर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा दलित या शब्दामध्ये विरोध असता तर त्यांनी आपल्या हयासीत स्वतःच्या सहीने प्रसिद्ध केलेल्या शे. का फेडरेशनच्या 1951 साली प्रसिद्ध केलेल्या जाहीरनाऱ्यास किंवा प्रबुद्ध भाषतामध्ये दलित हा शब्द वापरला नसता किंवा वापरण्यास मनाई केली असती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बौद्ध धर्म स्वीकारामध्यंतर बौद्धांनी यापुढे स्वतःची सामाजिक आणि राजकीय अवनत स्थिती दर्शविण्यासाठी दलित शब्द वापरू नये असा कोणताही आदेश किंवा उपदेश धर्मांतरामध्यंतर केलेल्या भाषणामध्ये दिलेला नाही हे उल्लेखनीय आहे.

सापांश :

"दलित" हा शब्द अस्पृश्य जातींची हिंदू धर्मासील नेमकी अवस्था दर्शविणाऱ्हा आहे. या शब्दाचे काही फायदे आहेत. या शब्दामुळे सामाजिक व शैक्षणिक माणासलेपण व हिंदू धर्मप्रसूनचे वेगळेपण या दोन्ही गोष्टी स्पष्ट होतास. तसेच जे अस्पृश्य नक्षीत पण दलित वर्गास आहेत त्यांची नाशजी व गोंधळ दूर होतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांमी अस्पृश्यांचा 'दलित वर्ग' ऐवजी दुसरया कोणत्यासरी उचित नाशासे संबोधण्याशात एका निवेदनांशिवाय अन्य कोठेही आग्रह धरल्याचे किंवा दलित शब्दासा विरोध केल्याचे दिसत नाही. हे निवेदन दिल्यांतरही त्यांनी पुढे अनेक वेळा दलित हा शब्द आपल्या भाषणासून व लेखनास वाचांवार वापरला आहे. यामुळे जोपर्यंत अस्पृश्य जातींना उद्देशून एक उचित नाशभिधास सापडत नक्षीत तो पर्यंत त्यांमा दलित वर्ग या स्थितिदर्शक शब्दाद्वारा संबोधने योग्य असल्याचे बाबासाहेबांचे मत होते हे समजून घेणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची :

- १) सुनील खोब्राणडे : "बौद्ध की दलित हा नुसतात्प्र वितंडवाद", दैनिक जनतेचा महाजात्प्रक
- २) व्ही. टी. राजशेखर : "व्हॉट इज दलित अँड दलितइझम", दलित व्हॉइस, जून १९८३
- ३) सुनील खोब्राणडे : "दलित शब्द व बाबासाहेबांचा दृष्टिकोन", दैनिक जनतेचा महाजात्प्रक
- ४) भाई करणसिंग नाथा : महाजनकोश , भाषा विभाग , पतियाळा पंजाब
- ५) एलिनोर झेलिएट : फ्राम अनटचेबल टू दलित , द आंबेडकर मोव्हमेन्ट , मनोहर प्रकाशन, नवी दिल्ली
- ६) कांधा इतैया : व्हाय आय एम नॉट अ हिंदू , १९९६
- ७) जेम्स मेस्सी : डाफन थ्रोडेन द स्ट्रगल आफ इंडियन्स दलित फार आयडेटिटी, सप्लिडरिटी अँड लिब्रेशन, जिनेव्हा प्रकाशन, १९९७
- ८) बाबासाहेबांचे लिखाण व त्यांची भाषणे - खंड २
- ९) बाबासाहेबांचे लिखाण व त्यांची भाषणे - खंड ११
- १०) बाबासाहेबांचे लिखाण व त्यांची भाषणे - खंड १७

असामान्य व्यतिमत्त्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे

प्रा.संजय उत्तमराव उगेमुरो
चिंतामणी कला महाविद्यालय पौभूर्णा
sanjayugemuge80@gmail.com

सरांश :- भारतातील असामान्य व्यतिमत्त्व म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणून सर्वत्र विख्यात आहे. कारण ज्यानी आपल्या ज्ञानानी सपूर्ण भारत भारावून सोडले ते नवतरुण युवकांचे प्ररागास्त्रोत बनले. प्रश्न विचाराणा-याची त्यांनी तोडे बंद केली त्यांना त्याच्याच धर्मग्रंथातील दाखले देवून त्याना त्रस्त करून सोडले समाजातील यज्ञयाग कियाकर्म देवधर्म हे सगळे थोटांग आहे. अशी सिंहगर्जना करणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होय. आपल्या लेखनीच्या साहाय्याने हिंदू धर्मातील धर्मर्मातडाना उभे फाडले. त्याच्या पोटापाण्याची व्यवस्था मोडकीस आणली. म्हणून तथाकथीत धर्मर्मातडाची आग झाली. त्यानी आंबेडकरांवर आगपाखड करायला सुरवात केली. सपूर्ण हिंदू समाज आंबेडकरांच्या विरुद्ध उभा झाला होता. परंतु डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यानी तत्वासोबत कोणतीच तडजोड केली नाही. आणि शेवटपर्यंत ते बाह्यवादावर टिका टिप्पणी करीत राहीले.

बिज संज्ञा :- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या व्यक्ती महत्वाचे विविध पैलू उलगडून दाखविने.

डॉ. बाबासाहेबानी सुरवातीपासून जातीधर्मातील भेदभावाचे घटके सहन केले होते. त्यामुळे त्याची तब्बपाळगाची आग मस्तकांत गेली. आणि सन 1935 च्या येवला परीषेदेत सिंहगर्जना केली. की ज्या धर्मामध्ये माझा जन्म झाला त्या धर्मामध्ये मरणार नाही. जो “पिंचड पडलेला समाज आहे. त्याच्या उद्धार केल्याशिवाय राहणार नाही. नाहीतर स्वतःच्या डोक्यामध्ये गोळी घालून ठार हाईल.” अशी घोषणा बाबासाहेबानी केली. त्याच प्रतिज्ञेवर त्यानी मार्गक्रमन करायला सुरवात केली. हिंदूधर्मातील सनातनी पुरोहित लोकांनवर कठोर प्रहार करायला सुरवात केली.

ते म्हणतात “जाळा ते अध्यात्म भाडवली ऐका! चुलीमध्ये फेका कर्मयोग!”

ज्या हिंदू धर्मातील लोकांनी पोट भरण्यासाठी व्यवसाय उभा केला तो पैसा कमविण्याकरीता त्यानी कर्मयोगावर टिका टिप्पणी करूण कर्मयोग चुलीमध्ये फेका म्हणून सागितले कारण ज्या धर्मामध्ये काही जातीतील लोकांना माणूस म्हणून जगू देत नाही. त्यांना प्राण्यापेक्षाही हिन लेखले जाते. ज्या टिकांनी प्राण्यांना पाणी पिण्यास मजाव केला जात नाही. डुकरांना लोळण घेऊन आंघोळ केलेली चालते. मात्र शुद्धानी आंघोळ केलेली, पाणी पिलेली चालत नाही. चालीरीतीवर बाबासाहेबांनी कठोर प्रहार केला. आणि त्याच्याशी झागडून शुद्धांना न्याय मिळवून दिला तथाकथित समाजाविरुद्ध सपूर्ण मानवाला न्याय हवक मिळवून देण्याकरीता शेवटच्या श्वासापर्यंत बाबासाहेब लढले. तब्बगाळातील मानवाला. समान न्याय मिळावा म्हणून काळाराम मैंदिराच्या सत्याग्रह केला. हे मंदिर कायमचे सगळ्या लोकासाठी खुले झाले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यानी हा सत्याग्रह आपल्या लोकांना पुजापाठ करता यावा यासाठी केला नसून समानतेसाठी हा लढा दिला होता.

आपल्या लोकाना यज्ञयाग कर्मकांड याच्यातून बाहेर काढण्याठी त्यानी 21 वर्ष अनेक धर्म ग्रथांच्या कठोर अभ्यास केला. आणि 1956 ला आल्या लाखो अनुयायासमवेत बौद्ध धर्माची दिक्षा नागपूर येथे घेतली. ही धम्म काती हिंदू धर्माविरुद्ध केलेली काती होती. आणि यानंतर कोणत्याही प्रकारचे कर्मकांड पुजापाठ देवधर्म मानण्याची आवशकता नाही. बौद्ध धर्मामध्ये कोणत्याही प्रकारचे कर्मकांड पुजापाठ देवधर्म न करता तुम्हाला मोक्ष प्राप्त करता येत. शकते बौद्ध धर्माच्या ज्या 22 प्रतिज्ञा आहे त्या अप्रतिम आहे. त्यामुळे आज हा समाज पुढारलेला सुधारलेल्या दिसतो आज प्रत्येक क्षेत्रात या समाजाने प्रंगती साध्य केलेली दिसून येते. याचे सपूर्ण श्रेय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना जाते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या व्यतिमत्त्वाचे विविध पैलू

1) निर्भिंड व्यतिमत्व :- 1931 ला दुसरी गोलमेज प्राप्तव्य इंग्लंड झाली तेव्हा आपल्या समाजाचे निर्भिंडपणे नेतृत्व केले. आणि स्वतंत्र मतदार संघाची मागणी केली. परतु महात्मा गांधी काहीही न बोलता इंग्लंडहुन वापस येवून स्वतंत्र मतदार संघाच्या मागणीच्या विरुद्ध उपोषणाला प्रारंभ केला परंतु आंबेडकर कोणत्याही नेत्याच्या दबाला घावरले नाही आणि निर्भिंडपणे आपल्या मागणीवर कायम राहीले. शेवटी देशहीत लक्षात घेवून नच आपली मागणी मागे घेतली. 1927 महाडच्या सत्याग्रह राहो की, 1930 काळाराम नाशिक सत्याग्रह राहो ईत्यादी ठिकांपी अतिशय सक्षम ,निर्भिंडपणे यशस्वी नेतृत्व केले.

2) दांडगे व्यासगी :- डॉ बाबासाहेब आंबेडकर हे आजन्म विद्यार्थी होते.ते विद्यार्थ्यांचे प्रेरणा स्त्रोत आहे त्यानी इंलंडमध्ये असतांना आठ वर्षांच्या अभ्यास दोन वर्षांत केला .त्यासाठी 24 तासा पैकी त्यानी 21 तास सतत अभ्यास करून आपले लक्ष पुर्ण केले अगदी शेवट पर्यंत ते 18 तास सतत अभ्यास करीत असायचे ते विद्यार्थ्यांना म्हणायचे की,आजचा विद्यार्थी व्यासगी दिसत नाही. पदविधर झाले म्हणजे अभिमानात जातात आपण खुप शिकलो म्हणून अहंकारांने समाजात वावरतात ते विद्यार्थ्यांना संदेश देतात की,आयुषभर अभ्यास केला तरी ज्ञानसागराच्या गुडग्याभर पाण्यापर्यंत आपण पोहचू शकत नाही. निर्थक अभिमान बाळगू नये .नम्रपणे झानार्जन करीत राहावे हेच विद्यार्थ्यांचे लक्ष्य असावे. त्याच्या स्वतःच्या ग्रंथालयात 50 हजार पेक्षा जास्त ग्रंथ संपदा होती.यावरून ते दांडगे व्यासंगी होतं हे सिंद्ध होते.

3) दृढ निश्चयी :-आपल्या तत्वाला त्यानी कधीच मुरड घातली नाही. त्याची पत्ती रमाबाई आजारी पडल्या असता त्याची शेवटची ईच्छा पंढरीला जायची होती विठलाच्या दर्शनाची लालसा त्याच्या मनात निर्माण झाली .परतु आंबेडकर देवादिकाच्या विरुद्ध होते.. आंबेडकर आपल्या समाजासमोर आदर्श होते. “बोले तसा चाले त्याची वंदवी पाउले ” या मणी प्रमाणे आपल्या पत्तीची शेवटची ईच्छासुद्धा पुर्ण केली नाही. आपल्या दृढ निश्चयावर डॉ बाबासाहेब आंबेडकर ठाम राहीले.

4) अमोघ वक्ता/वक्तृत्व :- डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जो कोणी भाषण ऐकत होते. ते नवरूण युवक पेटून उठत असे ते म्हणत की “गुलामांना गुलामगिरीची आठवण करूण द्या म्हणजे ते बंड करूण उठेल ” झोपी गेलेला समाज जागा केला त्यानी अनेक ठिकांपी भाषणे देऊन तळागाळातील माणसांना जागृत केले त्याच्यावर होत असलेल्या अन्यायाची त्याच्यामध्ये जागृती केली. आपला समाज सुजाण बनविला. त्याच्या अमोघ वक्तृत्वामुळे शुद्रातिशुद्र समाजाने आपला नेता म्हणून त्याच्या स्विकार केला.

5) कायदेतज्ज्ञ :- डॉ बाबासाहेब आंबेडकर एक कायदातज्ज्ञ म्हणून प्रसिद्ध होते. आपल्या बांधवांना न्याय हक्क मिळवून देण्याकरीता त्यानी कायद्याचे शिक्षण घेतले. आणि या कायद्याच्या आधारावरच त्याना कायदामंत्री हे पदही मिळाले आणि त्याच आधारावर त्यानी भारतीय संविधानाची निर्मिती केली. डॉ बाबासाहेब आंबेडकर भारतीय घटनेचे शित्यकार म्हणून ओळखले जाते. त्याच ज्ञानाच्या आधारावर भारतामध्ये स्वातंत्र,समता ,न्याय बधूता हे तत्व प्रस्थपित केली.

6) अर्थतज्ज्ञ :-डॉ बाबासाहेब आंबेडकर एक कायदातज्ज्ञ व अर्थतज्ज्ञ म्हणून प्रसिद्ध आहे. त्यानी प्रॅत्येक ॲफ रूपीज हा ग्रंथ लिहून एक नवा पायडा भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये घातला .त्याच्या हया ग्रंथाच्या आधारावर भारतीय अर्थव्यवस्था उभी आहे. या ग्रंथाची प्रशंसा पाश्चात अर्थतज्ज्ञानी केली डॉ बाबासाहेबांचे तत्वज्ञान संपूर्ण अंगीकारले तर भारतीय अर्थव्यवस्थेची भरभराट झाल्याशिवाय राहणार नाही.

7) संविधान निर्माते :-सात लोकांचीकमेटी नेमली होती त्यातुन काही सदस्य आजारी पडले तर काही सदस्य परदेशी दौरावर गेली होती.त्यामुळे मसुदा समीतीचे अध्यक्ष या नात्याने त्यानी सपूर्ण जबाबदारी आपल्या खांदयावर उचलून 2 वर्ष 11 महिने 18 दिवसात भारतीय संविधान पूर्ण करेले. आणि जगातिल सर्वात मोठे संविधान भारताला मिळवून देण्यामध्ये डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचे मोलाचे योगदान आहे.

- 8) बहुजनाचे नेते :-डॉ बाबासाहेब आंबेडकर हे बहुजन समाजाचे नेते म्हणून ओळखले जाते. बहुजनांना न्याय हक्क मिळवून देण्यामध्ये डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचे मोलाचे योगदान आहे. त्यासाठी त्यानी सत्याग्रहाचे शस्त्र उपसून आपल्या दिनदुधल्या समाजाला न्याय हक्क किंवून देण्यामध्ये कोणतीच कसर सोडली नाही.
- 9) सत्याग्रही :-अप्रश्न समाजाला जनावरापेक्षाही निच्च जीवन लगावे लागत होते. त्यामुळे आपल्या समाजवांदवाना समान न्याय हक्क मिळावा म्हणून महादत्त्या चयदार तळयाच्या सत्याग्रह, काळाराम मंदिराचा सत्याग्रह, मनुसृती दहन, ईत्यादी घटना त्यांनी सत्याग्रहाच्या माध्यमातुन केल्या. म्हणून डॉ बाबासाहेबांना सत्याग्रही म्हणूनही संबोधातात.
- 10) उत्तम संसदपटू :-डॉ बाबासाहेब आंबेडकर हे उत्तम संसदपटू म्हणून ओळखले जाते प्रश्न विचाराना—यांची त्यांनी बोलती बंद केली. तसेच संसदेमध्ये प्रश्नाची उत्तरेही संडेतोड देऊन अनेक लोकांच्या तोडावर कायमची पटी बाधली. सनातनी लोकांना संसदेतून प्रश्नांची उत्तरे देऊन धारेवर पकडले तसेच ते संसदे मध्ये उत्तम वक्ता म्हणूनही प्रसिद्ध होते. हिंदू कोड बिल याला संसदेमध्ये विरोध व्हायला लागला तेव्हा मागचा पुढच्या त्यांनी अजिबात विचार न करता आपल्या कायदामंत्री पदाचा राजीनामा दिला. त्यांनी तत्वाशी कधीच तडजोड केली नाही. पदाचाही मोह कधीच पकडला नाही.
- 11) झंझावाती वादळ/धगधगती आग :- डॉ बाबासाहेब आंबेडकर हे झंझावात वादळ होते. तसेच आग ओकणा—या सुर्यसारखे धगधगती आग होते. सनातनी धर्ममार्तड यांना त्याच्या धर्मग्रंथाची दाखले देऊन त्याची तोडे बंद केली. त्यामुळे तथाकथीत बाह्यांना कोणतेही प्रश्न विचारण्याची हिंमत होत नव्हती. जो कोणी या वादामध्ये गेला तो व्यक्ती भाजून निघाल्याशिवाय राहीला नाही. म्हणून डॉ बाबासाहेबांना आग ओकणारा सुर्य ही बिरुदावली लावण्यात आली होती.
- समारोप :-** डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपले संपूर्ण आयुष्य अस्पृश्याचे प्रश्न सोडविण्याकरीता खर्ची घालविले. त्यांनी घरादाराचा मोह न पकडता संसारावर निखारे ठेऊन आजन्म आपल्या समाजाची निशुल्क सेवा केली. त्यासाठी त्यांनी आपल्या जिवाची कोणतीच पर्व केली नाही. अनेकदा त्याच्या जिवावर हिंदू लोक उठले होते. तरीही मरणाला कधीच घाबरले नाही. ज्याप्रमाणे सुर्य अविरत कार्य प्रामाणिपणे करीत राहतो त्याप्रमाणे आंबेडकर आपल्या समाजाचे प्रश्न सोडविण्यासाठी आपल्या विरुद्ध लोकाची तोडे बंद करण्याकरीता त्यांनी बहिष्कृत भारत, मुकनायक, समता, ईत्यादी वृत्तपत्रे काढून प्रश्नाची उत्तरे दिली. आणि आपल्या समाजाला जागृत केले. आपल्या समाजाला लढाऊ शिक्षण दिले. तुमचे प्रश्न सोडविण्याकरीता कोणी देव येणार नाही. तुमचे प्रश्न तुम्हाला सोडवायचे आहे. अशाप्रकारचे लढाऊ प्रशिक्षण देऊन आपल्या समाज बांधवांना सुधारून सोडले. अशाप्रकारे डॉ बाबासाहेबाच्या विविध व्यतिमत्वाच्या पैलुचा या ठिकाणी उलगडा करण्याच्या प्रयत्न त करण्यात आला.
- संदर्भ सुची :-**
- 1) माझी आत्मकथा –अनुवाद:-राजेंद्र विठ्ठल रघुवंशी, रघुवंशी प्रकाशन, पुणे, 1993
 - 2) हिंदू धर्माचे तत्वज्ञान – अनुवाद-गौतम शिंदे, मनोविकास प्रकाशन, मुंबई 1998
 - 3) दलितांचे शिक्षण –अनुवाद-देवीदास घोडेस्वार, संपादक: प्रदीप गायकवाड, क्षितीज पब्लिकेशन, नागपूर, 2004.
 - 4) 14 ऑक्टोबर 1956 रोजी बाबासाहेबांनी दिलेले भाषण
 - 5) उघडण्या डोळ्यांच्या बुद्ध आणि डॉ. आंबेडकर –यशवंत मनोहर
 - 7) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची – गाजलेली भाषणे
 - 8) डॉ. आंबेडकराचा हिंदूर्धमावर – घानाघाती हल्ला.
 - 9) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा –जनतेला उपदेश
 - 10) डॉ. आंबेडकर बाबासाहेब – बुद्ध आणि त्यांचा धर्म
 - 11) किर धनंजय – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार

प्रा. डॉ. शिवाजी नामदेव झांझुरणे

अर्थशास्त्र विभाग,

कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सातारा

Email:- shivajizanzurne@gmail.com

प्रस्तावना (Introduction)

विसाया शतकातील प्रसिद्ध व्यक्तीमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव अत्यंत आदराने घ्याव लागेल. कारण तत्कालीन समाज व्यवस्था चातुर्वर्ण पद्धतीनुसार आधारित होती. त्यामुळे आर्थिक नीतीची अंमलबजावणी देखील चातुर्वर्ण पद्धतीनुसार होत होती. मुठभर श्रीमंतांकडे सर्वच काही तर बुसंसंख्य जनतेकडे काहीच नाही अशी समाजाची विषम व भीषण परिस्थिती होती. सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक क्षेत्रामध्ये जशी विषमता होती तरीच आर्थिक क्षेत्रामध्येही विषमता होती. अशा या विषम व्यवस्थेमुळे चांगल्या विचारवंताची सक्त गरज होती. अशातच भारताच्या क्षितीजावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा उदय झाला (जन्म 14 एप्रिल 1891) व त्यांनी आपल्या अफाट बुद्धीदमत्तेने येथील जुनाट विषमताग्रस्त व कालाबाह्य व्यवस्थेला ठोकर मारून भारताला नवीन दिशा तर दिलीच पण त्याचबरोबर सर्व क्षेत्रात समता, स्थातंत्र्य, बंधुता व न्याय यावर आधारित व्यवस्थादेखील प्रदान केली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एक विचारवंत तर होतेच परंतु ते एक चांगले अर्थतज्ज्ञ देखील होते हे जगाने मान्य केले आहे. त्यांच्या महापरीवर्तनदिनी त्यांना आदरांजली देताना न्युयार्क टाइम्सने असे म्हटले की, ‘बुद्धिमत्तेमुळे मनुष्य विषम परिस्थितीमध्येही कसे आव्हान देऊ शकतो’ याचे मुर्तीमंत उदाहरण म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होत. त्यांनी जी महान कार्य केली त्याची फळे पहावयास ते अधिक काळ जगू शकले नाहीत (मृत्यु 6 डिसेंबर 1956) त्यांच्या अनेक महान कार्यापीकी काही कार्यांना फळे यावयास अधिक वेळ लागेल मात्र मिळाणारी फळे ही अधिक गोड असणार आहेत. लंडन टाइम्स देखील आपल्या संपादकीय मध्ये लिहतो की, “आंबेडकरांच्या कार्याचा व त्यांचा बहुमान राखण्यातच भारताचे शहाणपण आहे.” एवढेच नव्हे तर सन 1998 सालचे नोंदवल पारितोषिक विजेते अर्थतज्ज्ञ डॉ. अमर्त्य सेन हे 5 मे 2007 च्या भाषणात बाबासाहेबांबददल गौरवोदगार काढताना म्हणतात की, “Ambedkar is my father in Economics”. He is true celebrated Champion of the under privileged. He deserves more than what he has achieved today. However, he was highly controversial figure in his home country though is was not the reality. His contribution in the field of economics is marvelous and will be remembering forever

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतातील दारिद्र्य, बेरोजगारी, सामाजिक विषमता, जातीव्यवस्थेचे अर्थशास्त्र, ईस्ट इंडिया कंपनी, रुपयाचा प्रश्न, उदगम आणि उपाय, भारतातील आर्थिक प्रश्नांवर जे विचार मांडले ते आजही देशाच्या विविध समस्या सोडविण्यासाठी उपयुक्त आहेत. एकूणच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारताच्या राज्य कारभारामध्ये सुव्यवस्था रहावी व देशाच्या आर्थिक व सामाजिक परिस्थितीत सुधारणा व्हावी या तळमळीतून त्यांनी अनेक आर्थिक विचार मांडलेले आहेत. ते त्यांनी लिहलेली पुस्तके, वेळोवेळी भाषणे, वर्तमानपत्रे इत्यादीमध्ये विखुरलेले दिसून येतात. त्यांच्या प्रमुख विचारांचाच आपण या ठिकाणी आढावा घेणार आहोत.

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी (“डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार”) प्रामुख्याने पुस्तके, ग्रंथ, लेख यासारख्या वित्तीयक साधणांचा आधार घेण्यात आलेला असून ‘वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा’ वापर करण्यात आला आहे.

*डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे प्रमुख आर्थिक विचार

1. शेतीविषयक विचार (Thought on Agricultural)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शेती व शेतक-यांविषयी नितांत तळमळ होती. शेती हा ग्रामीण जीवनाचाच नाही तर संपूर्ण अर्धव्यवस्थेचा कणा आहे. हे त्यांना माहीत होते. शेतक-यांचे अज्ञान, भांडवलाचा अभाव, जमीनीचा मोठा आकार, शेतमाल विक्रीतील अडचणी इत्यादीची त्यांना कल्पना होती. तसेच शेतीच्या दुराव्यवस्थेमुळे शेतक-यांमध्ये दारिद्र्य आहे, शेतीची उत्पादकता कमी असल्यामुळे उत्पन्न कमी आहे हे त्यांनी जाणले व शेतक-यांना या दारिद्र्यातून बाहेर काढण्यासाठी सन 1918 मध्ये ‘**Small Holdings in India and their Remedies**’ या नावाचा लेख लिहिला. त्यामध्ये ते म्हणतात की, ‘लहान धारण क्षेत्रे ही भारतीय शेतीला भेडसावणारी एक गंभीर समस्या असून वारसा हक्क हे जमिनीच्या विभाजनाचे प्रमुख कारण नाही तर शेतीवर असणारा लोकसख्येच्या अतिरिक्त ताण हेच प्रमुख कारण आहे.’ त्यामुळे भारतीय शेतीचा प्रश्न सोडविण्यासाठी औदयोगिकरण हा एकच प्रभावी व खात्रीशीर उपाय आहे असे त्यांचे मत होते.

तसेच आंबेडकरांच्या मते कुळ कायदे व जमिनीच्या एकत्रीकरणाने भुमिहिनांचे प्रश्न सुटाणार नाहीत तर पडीक जमीन लागवडीखाली आणल्याने भूमिहिनांचा प्रश्न सुटू शकेल. जमीनदारीचे उच्चाटन झाल्यानंतर शेतक-याला जमिनीची वैयक्तिक मालकी न देता सरकारन जमिनीचे मालक घ्यावे. म्हणजेच सामुहिक शेतीवर त्यांनी भर दिला. त्याचबरोबर विखुरलेल्या व धारणक्षेत्राच्या लहान आकारामानाच्या समस्येवर उपाय म्हणून त्यांना सहकारी शेतीही येण्य वाटत होती. एका विशिष्ट आकाराची सहकारी शेती अस्तित्वात आणल्यास छोट्या शेतक-यास विनाशापासून वाचविता येईल असे त्यांचे मत होते.

2. जलसिंचनविषयक विचार (Thought on Irrigation)

‘जेथे पाणी तेथे प्रगती’ हे सुत्र डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी चांगले ओळखले होते. त्यामुळे सन 1942 ते 1946 दरम्यान केंद्रीय मंत्रिमंडळात त्यांच्याकडे श्रम, सिंचन व वीज हे खाते असताना त्यांनी केंद्रसरकारच्या जल व वीज धोरणांचा पाया घातला. दुस-या महायुद्धानंतरच्या नियोजन काळात (1942 – 1946) केंद्र सरकारने जल व वीज संसाधनाच्या विकासासाठी देश पातळीवर धोरण आखण्याचे ठरविले. परंतु हे दोन्ही विषय विभागीय सरकारच्या अखत्यारित असल्यामुळे त्यांची मनधरणी करणे महत्वाचे होते. यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पुढाकार घेऊन विभागीय व राज्य सरकाराला समजावून दिले की, संपूर्ण देशाच्या विकासासाठी राज्या राज्यांमधून जाणा-या नदयातील पाण्याचे व्यवस्थापन विविध कारणासाठी करणे आवश्यक आहे व त्यासाठी एक राष्ट्रीय धोरण असणे आवश्यक आहे. विभागीय व राज्य सरकारच्या मनधरणीचे अवघड काम केवळ आंबेडकरांच्यामुळे शक्य झाले. यावरुन देशाच्या व प्रामुख्याने गरीब जनतेच्या विकासासाठी व उद्धारासाठी त्यांच्या मनामध्ये असणारी तळमळ दिसून येते.

3. चलनविषयक विचार (Thought on Currency)

सन 1947 साली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी **History of Indian Currency and Banking** या लेखामध्ये भारतासाठी आदर्श चलन पद्धती कोणती असावी या संदर्भात मुलगामी विचार मांडलेले आहेत. त्यासंदर्भात डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, चलन पिरिमीती लपवीक असल्यामुळे ती अनिवार्य होऊ शकते. त्यातून भाववाढ निर्माण होऊन रूपयाची किंमत घसरू शकते. सुवर्ण विनिमय परिमाण असताना भारतात कशी भाववाढ झाली याचे साधार विवेचन देखील आंबेडकरांनी दिले. त्यांनी सुवर्ण परिमाण पद्धती हीच भारताची योग्य असून त्यासंबंधीचे ऐतिहासिक पुरवे देऊन सुवर्ण परिमाण पद्धतीत भारतात किमती कशा विश्र होत्या हे दाखवून दिले. त्यांच्या मते देशांतर्गत किंमत विश्र ठेवण्याच्या दृष्टीने सुवर्ण परिमाणच योग्य आहे. परंतु आंबेडकरांच्या चलनविषयक मतांचा विचार न करता भारत व इतरत्र केन्स यांच्या भूमिकेचा स्वीकार केला. परंतु आजची परिस्थिती पाहता त्यांची भूमिका निश्चितच योग्य होती असे म्हणावे लागेल.

कारण आज केंद्र सरकारची अर्थसंकल्पीय टूट (**Budgetary Deficit**) वाढत असून रिझऱ्ह बँकेला पतपुरुषठावा वाढवावा लागतो. त्यामुळे चलन फुगवटा व त्या अनुषंगाने येणारी भाववाढीची समस्या याला सातत्याने तोंड दयावे लागत आहे.

4. सार्वजनिक आयव्यासांबंधीचे विचार (Thought on Public Finance)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ईस्ट इंडिया कंपनीचे प्रशासन व वित्तव्यवस्था यामध्ये सन 1792 ते 1858 या कालखंडात कसे बदल झाले व ते भारतीयांना कसे अन्यायकारक ठरले याविषयी त्यांनी आपले विचार व्यक्त केले. ईस्ट इंडिया कंपनी व्यापाराच्या निमित्ताने भारतात आली व हळूहळू भारतीयी राज्यसत्ता तिने कापीज केली. जपल्जवळ साठ वर्षांच्या कालखंडात भारतीय जनतेची प्रचंड आर्थिक पिळवणूक करण्यात आली. या काळात एकूण महसूल 55 लाख पैंडावरून 317 लाख पौंड इतका वाढला. तसेच मॅचेस्टर या एका शहरात पाण्यावर जेवढा खर्च होतो त्यापेक्षा कमी खर्च भारतासारख्या देशात सार्वजनिक बांधकामावर केला जात असल्याचे देखील त्यांनी निर्दर्शणास आणले.

5. अस्पृश्यतेतून निर्माण होणारे पिळवणूकविषयक विचार

जतियव्यवस्था व अस्पृश्यता यासारख्या सामाजिक समस्यांचे आर्थिक विश्लेषण करणारे तू बहुधा पहिलेच विचारवंत होते. त्यांच्या मते अस्पृश्यता ही केवळ धार्मिक रचना नसून गुलामगिरीपेक्षाही भयंकर आर्थिक रचना आहे. गुलामगिरीतून मालक गुलामाची बाजारात किंमत कमी होऊ नये म्हणून त्याला कमीतकमी कपडेलत्ते देतो, खाऊ पिझ घालतो. पण अस्पृश्यता या रचनेत मालक कोणतीही जबाबदारी न स्वीकारता या समाजाची आर्थिक पिळवणूक करत असल्याचे वास्तव आंबेडकरांनी समोर आणले.

*सारांश (Summary)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे तत्कालीन आर्थिक विचार आणि त्यांनी भारताला दिलेली राज्यघटना अभ्यासाल्यास त्यांच्या विचारांची व कृतीची यर्थातता आजही पटते. ते एक समाजसुधारक, कायदेपंडित, घटनेचे शित्यकार म्हणून परिचित असले तरी ते एक जगन्मान्य अर्थतज्ज्ञ होते. शेती संदर्भात, विशेषत: छोट्या धारणक्षेत्राच्या बाबतीत मांडलेले विचार आजच्या परिस्थितीत अत्यंत उपयुक्त आहेत. एकूणच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांच्या आधारे जर आपण काही धोरणे आखली तर निश्चितपणे ग्रामीण भागातील शोषितांना न्याय मिळेल यात तिळमात्र शंका वाटत नाही.

*संदर्भ (Reference)

1. आंबेडकर भी. रा. (1964) ‘रानडे, गांधी अँन्ड जीना’, भीमपत्रिका पब्लिकेशन्स, जालंदर.
2. कुबेर वा. ना. (1972) ‘डॉ. आंबेडकर विचारमध्यन’, केसरी प्रकाशन, पुणे.
3. कुलकर्णी वी. डी., एस. वी. डमडेरे (2008) ‘आर्थिक विचार व विचारवंत’, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
4. पाटील जे. एफ. (2016) ‘आर्थिक विचारांचा इतिहास’, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
5. महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ संपादित (1993) ‘डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गोरवग्रथ.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाही संबंधी विचार

प्रा.डॉ.पी.एल.देंगळे

राज्यशास्त्रविभागप्रमुख

एस. बि. महाविद्यालय अहेरी.

pldhengle@gmail.com

सारांश :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एखादया विशिष्ट घटक, प्रांत, भाषा, जात, समाज, राष्ट्र किंवा धर्मापुरते मर्यादित नाही तर मूलत: ज्या ज्या बाबीमुळे विश्वमानव दबला आहे, पिचला गेला आहे. त्या त्या बाबीच्या विरोधात बंड करून त्या सर्वांमध्ये क्रांतिचे स्फुलिंग चेतविणारे 21 व्या शतकातील क्रांतीपुरुष होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारातील चिरंतन अंश शोधण्याचा प्रयत्न केल्यास सर्वप्रथम आपल्याला जाणवते ती समता, स्वातत्र व बंधुत्व या तीन तत्वांशी असलेली बांधिलकी अस्पृश्यतेची निराकरण, त्यासाठी जातीसंस्थेचे उच्चाटन आणि त्यासाठी जाती संस्थेला आधारभूत ठरलेल्या धार्मिक, सांस्कृतिक मुल्यांचे व परंपरांचे विच्छेदन या त्याचा विचार शृंखलेचे मुळ त्यांच्या समतेच्या वैशिक संकल्पनेत सामावलेले आहे. “एक व्यक्ती, एक मत” एवढया पुरती त्यांची समता मर्यादित नव्हती तर एक व्यक्ती एक मुल आणि सर्वाना संघीची समानता, दर्जाची समानता त्यांना अभिप्रेत होती.

शोषिताना ज्या गोष्टी या समाजाने नाकाराले आहेत त्या गोष्टिच्या अनुशंगाने बाबासाहेब आंबेडकर समता या तत्वाचा अन्यार्थ लावतात. जातीव्यवस्था व्यक्तीला आत्मोन्नतीची संधी देत नाही. व्यक्तिला ती विशिष्ट धंद्याशी बांधुन टाकते. व्यक्तीला तिची माणूस स्थून अंगभुत असलेली प्रतिष्ठा किंवा दर्जा मिळू देत नाही. ती जातीव्यवस्था नवसमाज निर्मितीच्या वाटेतला मुख्य अडसर आहे. समाजात असलेली विषमता दूर करण्याकरीता शोषित समाजाला त्यांच्या हक्काची जाणीव करून देने आवश्यक आहे. भारतीय समाजाने स्त्री व शुद्र यांनाशिक्षणाची संधी नाकाराली व त्यांना सर्व दृष्टिने पददलित ठेवले. त्यांना पुन्हा प्रतिष्ठीत जिवन जगता यावे यासाठी शिक्षणाची दारे त्यांच्यासाठी खुले करून देण्याचा मार्ग डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी सांगितला.

सामाजिक विषमतेच्या, हिंदू धर्मांगठतेच्या जुन्या रुढी परंपरा, चातुर्वर्ण्याचे गोडवे गाणा-न्या धर्मग्रंथाच्या आणि सर्वच प्रकारचा अन्याय शोषन कृतीच्याविरोधातील बाबासाहेबांच्या भूमिकेचे आकलन शोषित समाजाला परिवर्तनाच्या उद्देशाने दिशा देण्याचे कार्य केले.प्रस्तुत शोधनिंबंध बाबासाहेबाच्या लोकशाहीविषयेक विचारावर आधारीत आहे.

उदिष्टे :-

1. बाबासाहेबाच्या लोकशाही विषेयक विचाराचा अभ्यास करणे.
2. संदर्भीत प्रस्तुत विचाराची उपयुक्तता तपासणी.

मुळशब्द :- विश्वमानव,जातीव्यवस्था, सर्विधान,लोकशाही, राष्ट्रवाद

प्रस्तावना :-

डॉ. आंबेडकरांचे लोशाही विचार भारताच्या राजकिय, सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीच्या अवलोकनातुन निर्माण झाले आहे. ते लोकशाही शासनव्यवस्थेचे पुरस्कर्ते होते. त्याना फॅसिझम, साम्यवादी किंवा हुक्मशाही शासनपद्धती मान्य नव्हती. उलट त्यांनी अशा सर्वकष पद्धतीचा विरोध केला आहे. समाजाचे

परीवर्तन घडवून आणण्यासाठी लाकशाही शासनपद्धती सर्वोत्तम आहे असे त्यांचे लाकशाहीसंबंधी त्यांचे विचार आहे. वक्तीस्वाच्यासाठी केवळ लाकशाही हाच एकमेव मार्ग आहे असे त्याचे मत होते. भारतात अनेक वर्षपासून उच्च निचतेची पाळेमूळे रुजलेली आहेत. अस्पृश्यावर सतत अन्याय झाले आणि होत आहेत. भारतासारखी विषमता इतरत्र कुठेही आढळत नाही.अस्पृश्य, शोषित, दलित, पीढीतांच्या प्रश्नांना वाचा फोडप्यासाठी केवळ लाकशाही शासनपद्धतीच उपयुक्त आहे असे त्यांचे मत होते. डॉ. आंबेडकरांनी केवळ राजकीय लाकशाहीचाच विचार केला नाही तर त्यानी आर्थिक, सामाजिक क्षेत्रात लाकशाहीचा विचार केला आहे. दुसरे असे की, त्यांनी केवळ आदर्शवादी दृष्टिकोनातुन विचार केलेला आहे. डॉ. आंबेडकरांना सर्व शासन प्रकारात लोकशाही शासनपद्धतीच आदर्श वाट छोटी यासाठी ते पुढील कारणे देतात.

आंबेडकरांच्या राजकीय चिंतनातील लाकशाही विचार हा केवळ आदर्शच्या स्वप्नरंजनातून उपजलेला नव्हता तर भोवतालच्या सामातिक राजकिय वास्तवाच्या मुळीतून तो तावून सुलाखून निघाला होता. भारतात लाकशाहीची उभारणी करणे एवढयापुरतेच त्यांचे राजकिय ध्येय परिमित नव्हते तर जगात जिथे जिथे लोकशाही असेल त्या सर्वच राष्ट्रांशी सहकार्य करून भारताने लोकशाही मुल्यांचे संरक्षण करावे अशीही त्यांची इच्छा होती. सामान्य माणसावर आंबेडकरांचा एवढा लाभ आणि विश्वासही होता. की त्यांच्या व्यक्तीगत व सामुहिक प्रतिष्ठेच्या प्रतिष्ठानेसाठी लोकशाही जीवन— मार्गाचा त्यांनी ध्यास घेतला होता. जुलुम जातीयता व गुलामगिरीतुन सामान्य मानसाला मुक्त करणारी शासन – व्यवस्था कशी असावी हाच शोध त्यांनी आमरण चालवीला होता. या देशातील सामाजीक संबंधांची फेररचना फक्त लोकशाही राजवटच करू शकेल असा त्यांना विश्वास होता. ‘लाकशाही म्हणजे सहजीवन ; लोकशाहीमुळे सामाजिक संबंधातच आढळतात’ अशी त्यांचीधारण होती.

‘ज्या समाजात भिन्न सामाजिक गटांच्या सांस्कृतीक दृष्टिकोनात प्रवळ तफावती असतात, आणि भिन्न लोक समुहांच्या ठारी सीजावनाची भावानाच अपुरी वा अनूपस्थित असते तेथे (लोकशाही) वातावरण निर्माण होणे अवघड असते.’ हा विचार आंबेडकरांच्या लोकशाहीवरील चिंतनाचा केंद्रबिंदु होता. दारिद्र्य निरक्षरता व जातीय पृथगात्मता हे त्यांच्या मते भारतीय लाकशाहीच्या वाटचालीतील अडथळे होते. जोपर्यंत प्रयत्नपूर्वक या तीघांचे निर्मुलन होत नाही तोपर्यंत या देशात लाकशाही अस्थित्वातच येउच शकत नाही. कारण देशातील बहुमत हे त्या त्या मतदारसंघातील सर्व घटांचे प्रतिनिधीक होउच शकत नाही. भारतात जिथे सर्वांना हितसंबंध नाहीत, परिपुर्ण व मुक्त किया – प्रतिक्रीया नाहीत आणि जिथे विभिन्न सामाजिक घटांना सहभागाची समान क्षेत्रे नाहीत, तिथे लहान वा मोठा कोणताही गट अन्य गटाचे प्रतिनिधित्व करूच शकत नाही.”

आंबेडकरांच्या मते प्रत्येक देशात एक सत्ताधारी वर्ग असतो. त्याच्याच हाती स्वातंत्र्यात्तर काळातही सत्ता जाणे स्वाभाविक असले तरी लाकशाहीच्या मूलतत्वाशी ते विसंगत असते. लोकशाही आणि स्वराज्य खन्या स्वरूपात प्रकट व्हायचे तर त्यासाठी या वर्गाची राज्य करण्याची ताकद आधी गमावुन बसावे लागते. सत्तेचा ज्यांना कधी स्पर्श झाला नाही अशा समाजतळी खितपत पडलेल्या पददलित वर्गाला सत्ता प्राप्त होणे हीच खरी लोकशाही असते. सार्वत्रिक अर्मार्यद प्रौढ सत्ताधिकाराच्या मार्गाने हे साध्य होउ शकते. परंतु त्याबरोबरच निम्नवर्गीयांना इतर संरक्षणाचीही आवश्यकता उत्तरतेच! टाज हा निम्नवर्ग ज्या असहाय व उपेक्षित अवश्येत कालक्रमणा करीत आहे त्यातून त्याला योग्य व मोफत शिक्षणाच्या साहयाने बाहेर काढता येउ शकेल.

त्यांना सुखी, स्वास्थ्यपूर्व व निवांत जिवनाची हमी ही मिळणेही तितकेच आवश्यक आहे. कारण त्याशिवाय लोकशाही संस्कृतीचा अंगीकार करण्यास त्यांना उसंतच मिळणार नाही. लाकशाही हे शेवटी एक सामाजिक सघटन आहे. या देशाची पारंपारीक समाजरचना लोकशाहीला मुळीच पोषक नाही. कारण तितुन श्रीमंत- गरीब, उच्च - नीच, मालक- मजूर असे स्थायी स्वरूपाचे वर्ग समाजात निर्माण होउन टिकून राहतात तीत ‘एका अंगाने जुलुम, दंभ, गर्व, औद्धत्य, लोभ, स्वार्थ वर्धावतो. आणि दुसऱ्या अंगाने असुरक्षितता, दारीदय, अधेगती आणि स्वातंत्र्य, आत्मनिर्भरता, स्वावलंबन, प्रतिष्ठा व स्वाभिमान यांचा न्हास होत जातो.’ आधी या सामाजिक रचनेत मैलिक फेरफार केल्याखेरीज वरवर लोकशाहीचे इमले उभारल्यास भरभक्कम पाया नसलेल्या इमारतीप्रमाणे ते कोसळून पडतील याबदल आंबेडेराना यत्किंचितही संशय नव्हता. या मैलिक फेरपारांचा ते सामाजिक लोकशाहीची निर्मिती असे नाव देतात. अल्पसंख्याकांचे बहूसंख्याकांच्या हातून शोषन होण. सामाजीक लोकशाहीत बसत नाही. संरक्षित मानवी हक्क, व्यक्तीची प्रतिष्ठा, राजकिय स्वातंत्र्य, सामाजिक विकास इत्यादी लोकशाही आदर्श किंतपत्र प्रत्यक्षात उतरू शकतील हे त्या लोकशाहीचा ‘तळमजल्याचा नकाशा’ (ग्राउंड प्लॅन) वर अवलंबून असते. हा नकाशा म्हणजे त्या देशातील सामाजिक संरचना होय. राजकिय संरचनेवर सामाजिक संरचनेचा खूप प्रभाव पडत असतो. ‘लाकशाही शासनप्रकार लोकशाही समाजरचना गृहित धरीत असतो. सामाजिक लोकशाही अस्तित्वात असल्याखेरीज लोकशाहीचा औपचारीक सांगाड्याला मुळीच किंमत नसते, उलट तो सांगाडा तिथे अप्रस्तुतच ठरतो.’ केवळ एका व्यक्तीला एक मत देउनच सामाजिक लाकशाहीचा निर्माण होत नाही. सामाजिक लोकशाहीत दोन गोष्टिंचा अंतर्भव होतो.

‘ पहिली, सहवांधवाबदल सममनस्कता, सन्मान आणि समभाव आणि दुसरी, ताठर अशा सामाजिक बंधनापासून मुक्त अशी सामाजिक रचना !.. काही लोकांना विशेषधिकार असणे व काहींना ते नसने यामधून समाजातील वर्ग व तुटून पडले लोकशाहीची विसंगत आहे.’ निसर्गाने मानवमात्रात विषमता फेरली असली तरी ही बाब लोकशाहीच्या विकासाआड येत शकत नाही. किंबद्भुना माणसे निसर्गत: विषम असतात म्हणुनच त्यांना समतेची वर्तणूक देणे अगत्याचे होउन बसते. ‘एक व्यक्ती : एक मत’ यापेक्षा आंबेडकरांना ‘एक व्यक्ती एक मुल्य’ हे तत्व अधिक स्वीकारणीय वाटते. सामाजिक अणि राजकिय संबंधामध्ये व्यक्तीच्या व्यक्तीमत्वातील अंगभूत मुल्य या तत्वाच्या मुळाशी आहे. त्यात आंबेडकरांना जनतेच्या सर्वांगिण आर्थिक, सामाजिक विकासाचे रहस्य आढळते. पाच वर्षांनी एकदा दिले जाणारे मत उपाशी पोटी माणसाला कवडी किमतीचे बाटने अगदिच ख्यालाविक आहे. शोषण दमदाटी व छळ सदैव ज्याच्या वाटयाला येतात त्याला त्या मताचे काय ? ज्याला कधिच कुनाकडून सहानुभूती, प्रेमवा जीवनहेतुंचे आदान प्रदान लाभत नाही त्याचे समाधान हे मत कसे करू शकणार ? म्हणून त्यांच्या मते या परिस्थितीत आधी परीवर्तन घडून आले पाहीजेत. तरच यशस्वी लाकशाही या देशात उमी राहु शकेल आंबेडकरांच्या लोकशाही विचारात मानवी हक्कांना व त्यांच्या संरक्षणानाही महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. त्यांच्या मते राजकिय लोकशाहीची उभारणी चार गृहीतांवर झालेली असते : (१) व्यक्ती हेच स्वयमेव साध्य आहे ; (२) व्यक्तीला काही अध्येय हक्क असतात व घटनेने त्या हक्कांची हमी दिलीच पाहीजे ; (३) कोणत्याही विशेषाधिकाराच्या प्रार्थत्य व्यक्तीला आपल्या घटनादत्त हक्काचा त्याग करावा लागु नये; (४) इतरांवर शासन करण्याची सत्ता राज्यसंस्था कोणाही खाजगी व्यक्तीना प्रदान करणार नाही.’ अधिसत्त्वावाद (अथॉरिटेअनिझम), सर्वेकष सत्त्वावाद (टोटलीटेरिअॅनिझम), फासिस्टवाद अथवा अराज्यवाद

कोणत्याही स्वरूपात असोत, आंबेडकरांचा त्याना कसून विरोध होता, कारण व्यक्तीची अंगभूत प्रतिष्ठाच या शासनप्रकाराना अमान्य असून व्यक्तीचे व्यक्तीत्व विरुद्ध इत्याचा स्वभावधर्म आहे. अधिकारांच्या लाभ समाजातील अधिकाधिक लोकाना प्राप्त होणे हा, आंबेडकरांच्या मते, लाकशाहीचा सर्वश्रेष्ठ निकष आहे. सर्व नागरीकाना समान संधी मिळायला पाहीजे. सर्वांच्या मागण्यांमध्ये व हितसंबंधामध्ये एक प्रकाराचा सुसंगाद निर्माण झाला पाहिजे. अल्पसंख्याकांच्या हितसंबंधाना संरक्षन देण्याचे सौजन बहुसंख्याकांजवळ हवे.

त्यांच्या हक्काना जपले जावे. मानवी हक्कांच्या संदर्भात माणसामाणसात भेदभाव केला जाऊ नये. संसदिय लोकशाहीवर आंबेडकरांचा विशेष भर होता. त्यांच्या मते संसदिय पद्धती हिच व्यक्तीच्या अंगी आत्मनिर्भरता, उपक्रमशिलता व जबाबदारीची जाणीव निर्माण करू शकते. सहकार्य, शिस्त व समर्पणादी गुणांचा विकास करू शकते. उच्चतर पंतिष्ठेचे राष्ट्रीय चारीत्र्य घडवुन शिल, सचोटी, उद्यम व धारिष्ठ्य इत्यादीचा परीपोष या पद्धतीतच होउ शकतो. आपल्याला या समाजरचनेत मानाचे स्थान आहे अशी जाणीव हीच पद्धती प्रारुद्धृत करीत असल्यापुढे व्यक्तीच्या मुक्तीच्या मार्ग ती मधूनच खुला होऊ शकतो. संसदीय लाकशाहीच मानवी जीवनाच्या प्रवाही स्वरूपाशी सुसंगत ठरते, कारण रक्तपात न घडविता रक्तपात न घडविता सामाजिक आणि आर्थिक क्षेत्रात मूलभूत स्वरूपाचे बदल घडवून आणण्याचा मूलमंत्र फक्त तिलाच अवगत असतो. दुसरे असे की विवाद मुहयांसंबंधीचे निर्णय मनमोकळ्या चर्चेअंती, व सर्वांच्या समतीने घेण्याची फक्त तरतुद फक्त संसदीय पद्धतीतच असते. अहिंसक, घटनात्मक व शांततापुर्ण विचारविनीमयालाच या पद्धतीत वाव असतो. संसदीय पद्धतीत फक्त एवढेच नाही, तर आणियाही दोन गोष्टी आहेत, ज्या आंबेडकरांच्या दृष्टीने अतिमोलाच्या आहेत. पहिली आहे विराधी पक्ष आणि विराधी वृत्तपत्रे; आणि दुसरी आहे मुक्त व न्याय निवडणुका! समर्थ सत्ताधारी पक्षाइतकाच प्रबळ विरोधी पक्ष संसदेत असणे आवश्यक असते. संसदीय लोकशाहीत विरोधी पक्षाचे केवळ स्वागत होते. एवढेच नाही तर उचित प्रमाणात सन्मानही केला जातो. सत्ताधारी पक्षाला हुकुमशाही व मनःपूत वर्तनापासुन दुर ठेवण्याचे कार्य फक्त खांबीर आणि प्रामाणिक विराधी पक्षच करू शकतो. शांततापुर्ण मार्गानी सत्तांतर शक्य होणे हे काणत्याही लोकशाही व्यवस्थेचे व्यवच्छेदक लक्षण आहे. संसदिय लोकशाहीबाबत तर विशेषच महत्वाचे आहे. नियतकालीन, मुक्त व न्याय निवडणुका हा संसदीय लेकशाहीचा कणाच म्हणता येईल एका पक्षाकडून दुसऱ्या पक्षांकडे सत्ता बदलण्याची ही संधी जर नागरीकाना नसेल तर त्यांना शासन बदलण्याचा एकच मार्ग उरेल. आणि तो म्हणजे रक्तरंजीत क्रांतीचा! राजकीय पक्षांमध्ये यशापयशासंबंधी खिलाढू वृत्ती असणे यासाठी आवश्यक असते. भारतात अशी परिस्थिती निर्माण होउ शकली नाही याची आंबेडकरांना पुरेपुर जाणीव होती आणि त्यांच्या मते या त्रुटीचे अपश्रेय मुख्यत्वे या समाजातील जातिव्यवस्थेला द्यावे लागेल. या व्यवस्थेमुळे बदलत्या राजकीय बहुमतांची घडण होण्यारेवजी एकाच जातीच्या बहुमताचे सातत्य प्रस्थापित होण्याचा चिरंतन धोका यंथे पोचतो. राजकीय बहूमत परीवर्तनीय असते, राजकीय पक्षाचे सामर्थ्य व सदस्यसंख्या कमी-अधिक होउ शकते, मात्र जन्माधिष्ठित जाति समुहाबाबत तसे घडत नाही. राजकीय बहुमतांचा कोणीही सभासद आपले योगदान राजकीय कार्यात देण्यास सापेक्षत: स्वतंत्र असतो. तर जातीय बहुमतात राजकारणाचा ओघ व्यक्तीच्या जन्माधारे प्रभावित होत जातो. या देशातील जाती अशा विखुरल्या आहेत की प्रत्येक प्रांतात बहुसंख्याक जातीसवेच अल्पसंख्याक जाती आहेत. विधान सभा व संसद यांमधील बहूमत बहुसंख्याक जातीकडे स्वाभाविकच जाते. मतदान जातीय दृष्टिनेच होते. अल्पसंख्याक जातीवर सक्ती व जुलुमही घडतो. जर ही स्थिती अशीच राहीली तर मुक्त आणि न्याय निवडणुका इथे कठीच

शक्य होणार नाहीत. लोकशाहीत आनुवांशिक शास्त्रे व आनुवांशिक शासित कधीच असता कामा नयेत. राज्यकर्तृपणाचा अमरपद्मा कोणत्याच एका वर्गाला असु नये. शास्त्रे-शासित यांच्यातील सरहदीना ताठर स्वरूप येणे लोकशाहीलाच मारक ठरते. भारतात संसदीय लोकशाहीचा यशाआड येणारे घटक अनेक आहेत याची आंबेडकरांना जाणिव होती. ही पद्धती परकी आहे. अजून तिची मुळे या देशाच्या भूमित पुरेशी रुजलेली नाहीत. म्हणुन काही दिवस ती पद्धती राबविताना यंथील नागरीकांना त्रास होईल. या समाजाचे आधुनिकीकरण आणि लोकशाहीकरण या प्रक्रिया विलक्षण संत असणे अपरिहार्य आहे. संसदिय लोकशाहीत घडून येणा-या घडामोडी या नेहती संथेच असतात. प्रसंगी हा संथेपणा अत्यंत जीवघेणाही होतो. परंतु घिसाडर्घईने घडून येणा-या परिवर्तनापेक्षा सेथ व रचनात्मक परिवर्तन दीर्घकालीन परिणामांच्या दृष्टिने इष्टच म्हटले पाहिजे. म्हणुन प्रारंभीच्या अपयशाने व अल्पयशाने खचुन न जाता भारतीयांनी धीर धरून संसदीय पद्धती शिकायला, समजावून घ्यायला पाहिजेत आणि त्या यशस्वी करण्यासाठी परिश्रमांची शिकस्त केली पाहिजे. कारण आंबेडकरांच्या मते या देशात संसदीय लोकशाहीला चांगला पर्यायच नाही. कारण तिला जो एकमेव पर्याय संभवतो तो म्हणजे ‘उठाव, अराजक आणि साम्यवाद’ यांचाच होय. संसदीय लोकशाहीचे प्रभावी समर्थन घटनासमिती समोर करताना त्या पद्धतीतील ट्रुटींवर आंबेडकरानी बरोबर बोठ ठेवले होते. जनतेला तात्काळ स्वातंत्र्य, संपत्ती व सुख यांचा लाभ ही पद्धती देऊ शकत नसल्यामुळे तिच्याविरुद्ध टिका होत असते. आंबेडकर या संदर्भात एका गोष्टिवर विशेष भर देताना आढळतात ती अशी की, तात्काळ जरी वरील साई ही पद्धती संपादु शकत नसली तरी तिला विशिष्ट हेतु व दिशा निश्चितच असते. सर्वांना समान मताधिकार देण्यातून या पद्धतीचा प्रारंभ होतो. पण तीथेचती व्यवस्था थांबत नाही. मताधिकाऱ्यातून मिळणा-या राजकिय समतेचा प्रवाह आर्थिक व सामाजिक समतेच्या दिशेने वाहत जातो. भारतातील लोकशाहीला असे करणे भवितव्याच्या दृष्टिने अटल आहे. व्यक्तींच्या जिवनावश्यक गरजांकडे लक्ष पुराविळ्याखेरीज ती यशस्वी होऊच शकणार नाही. काही विपर्यस्त विचारसरणीही संसदीय लोकशाहीची वाट अडवून घरीत असतात. अमर्याद स्वातंत्र ही अशीच एक विचारसरणी आहे. तिला अतिरीक्त महत्व दिले गेल्यास संसदीय लोकशाहीचे आर्थिक विषमतेकडे दुर्लक्ष होते. स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणारी अशी लोकशाही आर्थिक अन्यायासाठी साधाणीमूळ ठरण्याचा धोका संभवतो. गुंतलेल्या हितसंबंधाना प्राधान्य देऊन गरिबांची व दलिलांची उपेक्षा करण्याची चुक भारतीय लोकशाहीच्या हातुन घडू शकते. इटाली, जर्मनी व रशिया या देशाचा अनुभवावरून शहाने होऊन आर्थिक व सामाजिक लोकशाहीकडे दुर्लक्ष करण्याची चुक भारतीय लोकशाहीच्या हातुन घडता कामा नये. ती घडल्यास येथील राजकीय लोकशाहीच्या मूळे कुठार पडल्यावाचुन राहणार नाही असा इशारा आंबेडकरानी दिला आहे. कायदयाला लोकशाहीत अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. लोकशाहीतील कायदा सर्वासाठी समान, हीतकर व मानवी असायलाच पाहिजे. तो मनःपुत व जुलमी असता कामा नये. मानवनिर्मित असल्यामुळे परिस्थितिसापेक्ष परिवर्तनियता या कायदयाच्या अंगी असायला पाहिजे. हे आंबेडकरांना मान्य होतेच; पण कायदयापेक्षा घटनात्मक नीतिमत्तेला ते अधिक प्राधाण्य देतात. राज्यकृत कायदयाद्वारे सगळे प्रश्न सुटू शकत नाहीत. मानवी कार्यक्षेत्रे इतके व्यापक, गुंतागुंतीचे व चिरपरीपतनिय आहे की राज्याच्या कायदयापेक्षा नैतिक कायदयाची जोड त्याला मिळेणे अत्यावश्यक असते. बहूसंख्य मानवमात्रावर राज्याच्या कायदयापेक्षा नैतिक कायदयाची अधिसत्ता नियंत्रण करीत असते. सर्वश्रेष्ठ विधिज्ञानापेक्षा जनसामान्यांची संकलित बुद्धिमत्ता अधिक वरच्या दर्जाची असून नैतिक कायदा हा या बुद्धिमत्तेने निर्माण केलेला असतो. म्हणूनच श्रेष्ठतर असतो.

घटनात्मक पायंडेच अधिक समर्थपणे परस्पर विरोधी हितसंबंधाचा मेळ घालू शकतात. कायदयाला हे नेहमिच साधेल असे नाही. आंबेडकरांच्या मते भारतात ही घटनात्मक नितिमत्ता पुरेशी अंगवळणी पडलेली नाही. ती प्रयत्नपूर्वक संगोपली जायला पाहीजे. सार्वजनिक शिक्षण जननिष्ठा व सचोटी यांच्या द्वारे हे घडुन येउ शकते, अशी त्यांची खात्री होती, लोकांची सदसदविवेक बुद्धी हा लाकशाहीचा सर्वात मोठा आधार असतो. ‘अन्याय घडो काठेही चरफडुन उटू आम्ही’ अशा आशयाची भावना याविवेकबुद्धिच्या[ु]डाशी असतो. भारतातील शोषित जनतेच्या वेदनांबद्दल या समाजाची ही सदसदविवेकबुद्धिच्या जागी नसणे हा त्यांच्या मते येथील लाकशाहीच्या वाटेतील सर्वात मोठा अडसर आहे. या देशातील लोकशाहीच्या निकोप वाढीसाठी संघटीत व शिस्तवद्ध राजकिय पक्षांचीही नितांत आवश्यकता आहे. टीका करण्यरचा हक्क हा संसदिय लोकशाहीतील सर्वात महत्वाचा हक्क आहे. आणि संघटित विरोधी पक्ष अस्तित्वात असल्याखेरीज त्या हक्काला काही अर्थच उरत नाही. राजकीय पक्षांखेरीज लोकशाहीची कल्पनाच करणे अशक्य आहे. शासन चालविण्यासाठी राजकाय पक्ष असावा लागतो. पण ते शासन दृक्मूळाही व्हायचे नसेल तर (किमान) दोन पक्ष असावे लागतात. सत्ताधारी पक्ष आणि विरोधी पक्ष असे दोन पक्ष असल्याखेरीज लोकशाही शासन लोकशाही राहुच शकत नाही.’ एकंदरीत आंबेडकरांच्या मते द्विपक्षपद्धती ही आदर्श असावी असे दिसते, पण बहुपक्षपद्धतीतीला त्यांचा विरोध नाही, कारण पक्ष जरी संख्येने अनेक असले तरी सत्ताधारी विरोधक या दोन गटात त्यांची वर्गवारी होणे अनिवार्य असते. परंतु केवळ विरोधासाठी विरोध किंवा सभात्याग हे विरोधी पक्षाचे मार्ग लोकशाहीला घातक ठरू शकतात. परस्परांना समजुन घेणे, वैचारीक आदान प्रदानातुन विशिष्ट निष्कर्षप्रत येणे, परस्परांविषयी आदर बालगणे अशी पथ्ये सत्ताधारी व विरोधक या उभयंतानी पालणे लोकशाहीच्या हिताचे असते. राजकीय पक्षांना लोकशाहीत भरीव कामगिरी असते. लोकांना त्यांच्या तात्त्विक वितंडवादात रस नसतो, त्याना निश्चित काही पदरात पाडुन घ्यायचे असते. त्यासाठी सर्वच पक्षानी संघटीत प्रयत्न करणे आवश्यक असते. लोकमताचे आविष्करण व प्रत्यक्षीकरण करणे ही या पक्षांची जबाबदारी तत्वतः असते पण त्याचबरोबर प्रत्यक्षात लोकमत तयार करणे, त्याला दिशा देणे, प्रभावी करणे त्याचे नियंत्रण करणे ही कामेही राजकिय पक्षानी पार पाडावयाची असतात. राजकीय पक्षांनी— सत्ताधारी तसेच विरोधी या आपल्या उत्तरादीत्याच्या कधीच विसर पडू देऊ नये, असे आंबेडकरानी सुचविले आहे. जनसामाज्ञांशी तदुप होऊन त्यांच्या गरजा लक्षात घेऊन आपली घ्येयधोरणे त्यांनी ठरवावीत. त्याचप्रमाणे सदैव लोकाभिमुख राहून लोकशिक्षणार्थ त्यांनी ठरवावीत. त्यांनी झाटावे. नागरिकांच्या राजकिय सामाजीकरणाचे प्रयत्न करावेत असे त्यांना वाटते. **समालोचन:-** आंबेडकरांच्या चिंतनाचा केंद्रभिंदू मानव आणि मानवी समाज याच्यातील संबंधाशी आहे. राष्ट्रवाद, धर्म, राज्य, लोकशाही अशा कोणत्याही विषयावर त्यांचे चिंतन असो, त्याच्यां विचारांचा केंद्रभिंदू मानव आणि मानवच आहे, ईश्वरादी पारलौकीक गोष्टी नाहीत. या देशातील कोट्यावधी जनतेच्या अंतःकरणांना हेलावून सोडण्याचे सामर्थ्य आंबेडकरांच्या वाणीला आणि लेखनाला प्रात झाले ते त्यामागे असलेल्या मानवतावादाच्या दिव्य वलयामुळे. भारतीय समाजावर दूरगामी परिणाम साधणारे अनेक शक्तीप्रवाह आंबेडकरांच्या राजकीय विचारांनी निर्माण केले व त्यांना दिशा दिली. आपल्या विचारांमधून त्यांनी पददलितांच्या अंगी नवा स्वाभिमान, नवा आत्मविश्वास, स्वावलंबन, पुढाकार वुती, व्यक्तीगत सचोटी व सामाजीक जबाबदारी अशा गुणांचे संगोपन केले. सर्वसामान्य व्यक्तीच्या मूलभूत प्राथमिक गरजांची पूर्ती ही त्यांना कोणत्याही सौख्यपुर्ण जीवनाची व सांस्कृतिक विकासाची प्राथमिक व प्राथमिक व पहिली अट आहे असे वाटते. जीवनावश्यक गोष्टी पूर्ण झाल्यानंतरच विचार व

संघटनस्वातंत्र, समता, संधी इत्यादी गोष्टींना काही अर्थ प्राप्त होतो असे त्यांना वाटते. राज्यसत्त्वा व तिच्या समाजवादी धोरणाला महत्वाचा सामाजीक आणि नैतिक संदर्भ असणे त्यांना अत्यावश्यक वाटते. उदारमतवादी विचारसरणी व लोकशाही संस्था आणि त्यांना दृढमुल करणारे आदर्श यांचे समर्थन करण्यातून त्यांनी मांडलेल्या महत्वाच्या राजकीय कल्पनांचा उगम झालेला आढळतो. लोकशाही प्रयोगाच्या आड येणाऱ्या अडथळ्यांची त्यांना पुरेपूर जानीव होती. या अळथळ्यांना टाळून लोकशाही कशी करता येईल, याचे वस्तूनिष्ठ मार्गदर्शन त्यांनी सामान्य जनतेला आणि राज्यकर्त्याना केले आहे. ज्या पूर्वास्पृश्य समाजासाठी त्यानी आपले आयुष्य वेचले तो प्रामुख्याने मजूर, कामगार व लहान शेतकऱ्यांचा मिळून झालेला समाज होता. या समाजाचे अर्थिक प्रश्न हाती घ्यायचे म्हणजे वर्गीय लढे हे ओघानेच येतात. पण मुलतः आंबेडकरांची निष्ठा घटनात्मक मार्गावर स्थिरावलेली असल्यामुळे संघर्षमय क्रांतीचा मार्ग त्यानी त्याज्य ठरविले. समाजात क्रांतीकारक उत्पात घडवून आणण्याएवजी वैचारीक परिवर्तन घडवून आणण्याचा रचनात्मक मार्ग त्याना अधिक पसंत होता. साधनशुद्धितेचा अनाटायी आग्रह ते धरत नाही. हिंसाचाराला नैतिक अपरिहार्यतेचे अधिष्ठान असल्यास त्यालाही त्यांची हरकत नाही. मानवी मुल्यांचा आधारावर सामाजिक संबंधाची बांधणी करणे हे त्यांचे ध्येय होते. शतकानुशतके मानवी अधिकार ज्यांना नाकारण्यात आले ते त्यांना मिळवून दिल्याशिवाय ते राष्ट्राच्या जीवनात समरस होऊ शकाणर नाही याची जाणीव सर्वप्रथम आंबेडकरानाच झाली. राष्ट्रीय ऐक्याचा मार्गात अडथळे आणणाऱ्या भाषावाद, प्रांतवाद, फुटिरतावाद, जातीयता याविरुद्ध त्यांनी युद्ध पुकारले. ‘जातीय भावनेचा अभाव म्हणजे राष्ट्रीयत्व ‘हा विचार त्यानी रुढ केला. पूर्वास्पृश्यांच्या उद्घारासाठी शिक्षण, संघटन आणि संघर्ष असा त्रिसूत्री कार्यक्रम त्यांनी सांगितला. भारतात एका नव्या युगाची सुरुवात करणारा युगपुरुष म्हणून आधूनिक भारतातील विचारवंतात बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्थान महत्वपूर्ण व श्रेष्ठ मानले जाते.

संदर्भ :-

1. लोटे, रा.ज.‘भारतीय राजकीय विचारवंत’ पिपरापुरे पब्लिकेशन नागपुर, 2014
2. किर, धनंजय, ‘डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर’ पॉप्युलर प्रकाशन, 1996
3. आगलावे, डॉ.प्रदीप, ‘समाजशास्त्रज्ञ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, सुगावा प्रकाशन 2008
4. बागुल, योगिराज, आठवणीतले बाबासाहेब, ग्रथांली प्रकाशन मुर्बई 2008
5. मुन, वसंत, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, नॅशनल ट्रस्ट इंडिया, 1991

डॉ. आंबेडकर भारतीय लोकशाहीचे जनक ; चिकित्सक अवलोकन

प्रा. राजू पांडुरंगजी लिपटे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
यशवंतराव गुडधे पाटील महा. नागपूर

सारांश :

लोकशाही ही जनतेच्या सर्वांगीन विकासासाठी आवश्यक आहे परंतु सामाजीक व्यवस्था जो पर्यंत समानस्तरावर येत नाही तोपर्यंत लोकशाहीच्या काही अर्थ रहात नाही. आंबेडकर म्हणुनच सामाजीक लोकशाहीला जास्त महत्व देऊन सामाजीक लोकशाहीशिवाय राजकीय लोकशाही अस्तीत्वात येत नाही असे ठामपणे आपले मत मांडतात.

प्रस्तावना :

डॉ. आंबेडकर एक महान राजनितीजा, कायदेतज्ज्ञ आणि दुरदर्शी व्यक्तिमत्व. सामाजिक वैवीधता, स्तरीकरण, उच्च निच्चता या प्रकारच्या सामाजिक विधातक घटकांना मात द्यायची असेल तर दलीत व उपेक्षित वर्गाला शिक्षण घेणे आवश्यक आहे. ही बाब त्यांनी कमी वयातच लक्षात घेवून शिक्षणाला महत्व देत उच्च शिक्षण घेतले. कोलंबिया विद्यापीठाच्या मुख्यद्वारा डॉ. आंबेडकराबद्दलचे वाक्य “Symbol of Knowledge” हे जगाला त्यांच्या शैक्षणिक, सामाजिक, राजकीय इत्यादी विविध आयामी व्यक्तीमत्वाचे सिहावलोकन करून देते. डॉ. बिमराव आंबेडकर यांनी सामाजिक भेदभाव – छुवाछुत चे अनुभुते होते. सामाजिक स्तरीकरण, राजकीय अधिकार, अर्थिक कोंडी या सर्व बाबी त्यांनी स्वतः अनुभवल्या होत्या, त्यामुळे स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर काळात जेव्हा स्वतंत्र भारताची कल्पना मांडली गेली तेव्हा लोकशाहीतम्क वातावरण कर्से निर्माण होईल. वास्तविकतेत सामाजिक लोकशाही कशी निर्माण करता येईल याबदलच्या अत्यंत मौलिक विचार केला गेला. सामाजिक समता प्रस्तावित झाल्याशिवाय लोकशाही व त्यांची फुळे सामान्य व दुर्बल घटकाला भिळणार नाही या वास्तविकतेवी पूर्ण कल्पना आंबेडकराना होती.

बाबासाहेब ज्या सामाजिक व्यवस्थेत प्राथमिक जिवन जगले त्या काळात निम्न जाती, दलित, बहुजन वर्ग यांना अमानवीय वागणुक दिली जात होती त्यामुळे आंबेडकरांनी स्वातंत्र्य समता आणि बंधुता चे तत्व समाजाला सांगीतले जेणे करून या विषमतापुर्वक समाजात सामाजिक लोकशाही प्रस्थापित होईल. डॉ. आंबेडकर अत्यंत जाणीवपुर्वक आणि अभ्यासक राजकीय नेते होते. त्यांना मुलभूतरित्या माहिती होते की भारतामध्ये स्वातंत्र्यानंतर जोपर्यंत सामाजिक लोकशाही आणि आर्थिक लोकशाही प्रस्तावित होणार नाही तोपर्यंत राजकीय लोकशाही खन्या अर्थाने प्रस्थापित होऊ शकणार नाही याचा अर्थ पुन्हा सामाजिक स्तरीकरण, विषमता, संवर्ग हे विधातक घटक सतत समाजामध्ये दिसून येतील आणि जी लोकशाहीची संकल्पना प्रस्थापित व्हावी ती वास्तविकतेत न येता मुलतव्वाद, हिंसाचार, अत्याचार, उच्च-निच्च भेदभाव याचे राज्य निर्माण होवून लोकशाहीचे हुक्मशाहीत रुपांतरण होऊन देश पुन्हा एकदा समाजविधातक पारतंत्र्यामध्ये जाईल. धार्मिकता, सांप्रदायिकता वाढेल. आंबेडकर म्हणतात की, ज्या धर्मामध्ये माणसाशी माणसाप्रमाणे वागण्यास मनाई आहे तो धर्म नसुन शिरजोरीची सजावट आहे तसेच शैक्षणिक क्रांतीबद्दल विचार मांडलाना डॉ. आंबेडकर म्हणतात, ‘जो धर्म अशिक्षित रहा, निर्धनाना निर्धन रहा अशी शिकवण देत असेल तो धर्म नसुन ती एक भयावह शिक्षा आहे.’

स्वातंत्र्यानंतर भारतीय राष्ट्रीय कॉग्रेसला संवीधान निर्माण करण्यासाठी डॉ. आंबेडकर यांच्या सारखा विद्वान कायदेतज्ज्ञ व अभ्यासु व्यक्ती जगात नाही याची कल्पना होती. त्यांची संविधान सभेत खास करून मसुदा समीतीवर म्हणजे भारतीय संविधान सभेपुढे असणार सर्वत महत्वाचे, बुद्धीचे आणि या वैवीधपूर्ण वातावरणात लोकशाही खन्या अर्थाने वास्तविकतेत उतरविण्याचे कठीण कार्य या महान व्यक्तीमत्वाला व अभ्यासु राजनीतिज्ञ नेतेला देण्यात आले. संविधान सभेच्या मसुदा समीतीत संविधानाचे ड्राफटींग करण्यासाठी सहा सभासदाची नियुक्ती केली गेली. मात्र जास्तीत

जास्त सभासद या कार्यासाठी उपयोगी पडलेच नाही म्हणूनच दिवसरात काम करून चिकित्सक रित्या, विविध तरतुदी, कलमावर सर्वात्परी उत्तरे देत संविधानसभेचे नाही तर संपूर्ण देशाच्या जनतेचे समाधान करीत आंबेडकरांनी भारतीय संविधानाचा मसुदा तयार केला. म्हणूनच त्यांना भारतीय आधुनिक लोकशाही चे जनक म्हणणे सुद्धा अतिशयोक्ती ठरणार नाही.

शिक्षण घ्या – संघटीत क्वा – संघर्ष करा = डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

डॉ. आंबेडकराचे हे शिक्षणाचे खंददे समर्थक होते. ते म्हणायचे “शिक्षण हे वाणीणीचे दुध आहे हे घेतल्यावर व्यक्ती गुरगुरुत्याशिवाय राहणार नाही.” त्यांचा महत्वाचा उद्देश होता की, सामाजिक एकता प्रस्तावित होणे. जेणे करून लोकशाही जळूमुळे कीणीष्ठ स्तरापर्यंत सुद्धा पोहचले पाहिजे. शिक्षणामुळे दलित, कनिष्ठ वर्ग, बहुजन वर्ग हा अन्यायविरुद्ध उभा राहील, भेदभाव, अत्याचार यांची जाणीव या समाजाला खन्या अर्थाने शिक्षण घेतल्या नंतरच होवू शकते हे आंबेडकरांना माहिती होते. म्हणूनच आंबेडकरांनी प्रथम शिक्षण घेण्यावर अधिकाधिक भर दिला होता. समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता हे तत्त्व शिक्षणामुळेच पुर्ण होईल ही आंबेडकरांना जाणीव होती. स्वातंत्र्य जरी देशाला मिळाले असले तरी ते चिरकाल टिकवून ठेवण्यासाठी सामाजिक लोकशाही प्रस्तावित होणे आवश्यक आहे. यासाठी समाजामध्ये समता प्रस्तावित व्हावी यासाठी शिक्षित होणे आवश्यक आहे तसेच देशातील जनतेमध्ये बंधुता प्रस्तावित होवून भेदभाव नष्ट व्हावा यासाठीच आंबेडकरांनी चवदार तळ्याचा सत्याग्रह, नाशिकच्या काळाराम मंदीरात प्रवेश यासारख्या चळवळीला महत्व दिले. आंबेडकर म्हणतात, 1926 मध्ये ब्रिटीश विधीमंडळाने पास केलेला भेदभाव समाजीचा कायदा स्वातंत्र्यापूर्वी लागु झाला असला तरी सामान्य दुर्बल घटक आणि दलीत वर्ग सार्वजनिक टिकाणी पाणी भरणे, सार्वजनिक कार्यक्रमात सहभाग, मुक्त संचार संवर्णाच्या भितीपोटी समान आचरण करीत नव्हते. त्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी चवदार तळ्याचा सत्याग्रह करून अस्पृश्य जनतेचा आत्मविश्वास वाढविण्याचे कार्य केले. ते म्हणतात “या तळ्याच्या पाणी पडून आही काही अमर होणार नाही मात्र या लोकांना त्यांचा सार्वजनिक हक्क प्राप्त होवून माणुस म्हणून जगण्याचा आत्मविश्वास निर्माण होईल आणि तो आमचा जन्मसिद्ध अधिकार आहे.”

डॉ. आंबेडकरांनी – दलीत शोषीत वर्गाच्या उद्घारासाठी अत्यंत कळकळीने प्रयत्न केले. 1924 मध्ये बहिष्कृत हितकारणी सभा शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार करण्यासाठी, 1945 ला सिद्धार्थ महाविद्यालयाची स्थापना केली. त्याच्यामाणे अनेक पुस्तके लिखान करून सामाजिक विषमता कशी कमी करून समता प्रस्थापित करण्याचे कार्य आंबेडकरांनी केले. आंबेडकर हे वास्तविकतेमध्ये या आधुनिक भारतीय व्यवस्थेचे जनक ठरतात. त्याचे जे प्रयत्न होते त्यामुळेच संविधानापासून तर लोकशाहीच्या यशस्वी वाटचालीपर्यंतचा संपूर्ण इतिहास बघता तसेच या 65 वर्षांच्या वाटचालीत जगातील सर्वांत मोठी यशस्वी लोकशाही ठरण्याची मान आंबेडकरांमुळेच आपल्याला मिळाला आहे. भारतासारख्या वैधिकातपूर्ण देशात एकतेमध्ये सामुहिक सद्भावनेत विविध पंथांचे, वंशांचे, जातीचे आणि विशेष म्हणजे धर्मांचे लोक राहणे शक्य नव्हते ते आंबेडकरांनी दिलेली शिक्षण स्वातंत्र्य समता आणि बंधुता आणि संविधानाच्या वैधींचीक वैशिष्ट्यामुळे शक्य झाले.

आंबेडकरांनी भारतीय संविधानात लोकशाही यशस्वीतेकडे नेण्यासाठी सरनाम्यापासुनच सुरुवात केलेली दिसते. त्यांचा लोकशाहीबद्दल स्पष्टपणा भारतीय सरनाम्या मध्येच दिसुन येते. मुलभुत अधिकारात भेदभाव समाजी, समान संघी सर्वांना समान वागणुक, विचार व अभीव्यक्ती स्वातंत्र्य यामुळे सामाजिक लोकशाही पासून राजकीय व आर्थिक लोकशाही समानतेच्या तत्वावर कशी उभी करता येईल. याचा तळागळापासून विचार आंबेडकरांनी केलेला दिसतो. आज भारताचे सामाजिक चित्र जरी पुर्णपणे समानतेच्या तत्वावर आधारीत असले तरी वास्तवीकरेत दलीत – दुलक्षीत वर्गावर अन्याय होतो आहेच. मात्र बन्याच अंशी लोकशाहीची मुळे अतिसामान्य समाजापर्यंत पोहचल्याचे दिसते त्याचा पुर्णपणे लाभ जरी मिळत नसला तरी बहुतेक जागी लोकशाहीच्या तत्वानुसार व भारतीय संविधानानुसार स्वातंत्र्याची समानतेची फळे चाखायला मिळते आहे यात शंका नाही. अभीव्यक्ती स्वातंत्र्यामुळे स्वतःचे मत मुक्तपणे मांडुन स्वतःचा विकास

घडविण्याचे स्वातंत्र्य मिळाले आहे. प्रत्येकाला माहिती मिळविण्याचे साधने उपलब्ध झाली आहे. प्राथमिक शिक्षणाची सोय मोफत व सकरीने प्राप्त झाली आहे. यामुळे लोकशाहीची यशस्वी वाटचाल पुढे सुरू आहे. भारतीय संविधानाचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना याबद्दलचे क्षेय जाते यात काढीमात्रही शंका नाही.

संदर्भ :-

- 1) डॉ. रामगोपाल सिंह – सामाजिक न्याय एवं दलीत, संघर्ष प्रकाशन, पान क्र. 107
- 2) डॉ. प्रेमलता परसोया – डॉ. भिमराव अम्बेडकर : लोकतन्त्र के गार्हणीक नायक – मार्च 2016 (त्रिलेख)
- 3) खरात शंकरराव – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचे धर्मात्मक – श्री लेखन वाचन भांडार, पुणे – 1966
- 4) डॉ. नरेन्द्र जाधव – डॉ. आंबेडकर : आर्थिक विचार आणि तत्वज्ञान, सुगावा प्रकाशन, पुणे – 1992

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे संस्कृतिविषयक व साहित्यिक विचार

प्रा. संजय केशवराव लाटेलवार

श्री शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान

महाविद्यालय, राजुरा जि. चंदपूर

प्रस्तावना:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जीवन व कार्य हे सांस्कृतिक मूल्ये अधिष्ठित करणारे असून त्यांचा साहित्याकडे बघण्याचा दृष्टिकोन वास्तवदर्शी आणि जिवंत आहे. बाबासाहेबाचे समग्र आयोग्य उज्ज्वल संस्कृतीच्या परिशीलन आणि अभ्यासात गेले. आणि सांस्कृतिक मूल्ये परजणाऱ्या संस्कृतीचा स्वीकार त्यांनी केला. इथल्या हिंदू संस्कृतीने मानवतावादाची मूल्ये पायदळी तुळवली आणि मानवतेचे अवमूल्यन केले हे बाबासाहेबांनी अनुभवले. मणूष्य असूनही भाकरीसाठी स्वाभिमान शुन्य होणार काय? असा प्रश्न बाबासाहेब निर्माण करतात. म्हणजे जगण्याला मूल्य प्राप्त करून देतात. बाबासाहेबांना मान्य असलेली सांस्कृतिकता, शील आणि सौजन्यात एकवटलेली आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना भारतीय समाजात लिंग, वर्ण, वंश, धर्म, भाषा यात अडकणारी संस्कृती नको होती. विषमता निर्माण करणाऱ्या परंपरा भेदून समानता निर्माण करणारी आणि सांस्कृतिक मूल्ये आविष्कृत करणारी संस्कृती त्यांना अभिप्रेत होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भारतीय संस्कृती म्हणून बौद्ध संस्कृतीकडे बघतात. त्यातील उदात सांस्कृतिक मूल्यांचा ते पुरस्कार करतात. या संदर्भात भारतीय संस्कृती बाबत डॉ. हेमलता भावसार लिहितात, “भारतीय संस्कृती अगदी प्राचीन असून ती महान विचारधारा आहे. भारतीय संस्कृतीने समानतेचे समर्थन केले आहे. ‘जगा आणि इतरांना जगू द्या!’ हे भारतीय संस्कृतीचे ब्रीद आहे. सर्वांना समान असा न्याय देणारी ही एक पद्धती आहे. लोकांना जोडणारी ती एक परंपरा आहे. आम्ही सर्व एक आहोत हा सदेश देणारी ही विचारप्रणाली आहे. भारतीय संस्कृतीने शांततेचे समर्थन केले आहे. बौद्ध तत्त्वज्ञानामध्ये भारतीय संस्कृतीचा मानवी कल्याणासाठी उपयोग करण्याचा संकल्प केलेला आहे.”*

संस्कृतीचा इतिहास:

भारतीय व जागतिक संस्कृतीच्या इतिहासाचे अध्ययन डॉ. आंबेडकरांनी केले. भारतीय वैदिक संस्कृतीने निरनिराळ्या जाती—जमातीस आर्य व हिंदू हे नाव स्वीकारण्यास लावले आणि तत्त्वप्रणाली बळजबरीने लादली. वेदास प्रमाण मानले आणि चातुरवर्णर्यास मान्यता देऊन पुरोहित वर्गाला पूजाअर्चेचा अधिकर दिला. देव निर्माण करून त्यास गुंतवून ठेवले. आणि तीच संस्कृती पूर्वापार चालत आली. भारतीय बौद्ध संस्कृतीचे उत्खनन झाले. अशोकाचे शिलालेख, अजिंठा, भाजे, काळे, पितळखोरे, नाशिकची लेणी, महाडची लेणी बौद्ध संस्कृती म्हणून कळू लागली. बुद्ध संस्कृती पुन्हा भारतास कळली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ही संस्कृती स्वीकारली. डॉ. प्रकाश खरात लिहितात त्याप्रमाणे, “भारतीय बौद्धांची बुद्धोत्तर बौद्ध संस्कृती ही आज जागतिक संस्कृती आहे. बौद्धांची भारतीय संस्कृती जगात नेली. आशिया खंडात ती आजही जीवंत आहे. परंतु ती भारतातून परकीय आर्य ब्राह्मणी हिंसक आक्रमनानी व मुस्लिम आक्रमनात

जाळली, नष्ट केल्या गेली. नालंदा विद्यापीठात प्रचंड ग्रंथसंपदा जाळत्या गेली. आधुनिक इतिहासकारांनी बौद्ध संस्कृतीचे सत्य आज पुन्हा नव्याने सांगितले. भारतात पुन्हा जिवंत केले आणि आज गतिमान होत आहे. आंबेडकरी धम्मक्रांतीतून बौद्धधम्म नवा समताविचार सामाजिक न्यायाची सभ्यता घडवित आहे.”^२

आदर्श संस्कृतीचा शोध:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आयुष्यभर आदर्श संस्कृतीचा शोध घेतला. बाबासाहेबांना अभिप्रेत असलेली संस्कृती ही जाती, धर्म, वंश, विषमता विरहीत असून मानवी मूल्यांची स्थापना करणारी आहे. बाबासाहेबांनी पूर्वाश्रमीच्या महारांना आपल्या पूर्वाच्याच बौद्ध धम्मात नेले. या मातीतील या संस्कृतीशी सलगन असा करूणामय बौद्ध धम्म दिला. डॉ. आंबेडकरांनी बौद्ध संस्कृती १२०० वर्षांनंतर भारतात आणली. धर्मांतरणांनंतर बौद्ध संस्कृतीच्या विचारांना आचाराची जोड मिळू लागली. बाबासाहेबांनी दिलेल्या २२ प्रतिज्ञा ह्या बाबासाहेबांना अभिप्रेत असलेल्या संस्कृतीचे द्योतक आहे. या संस्कृतीविषयी दि. रा. वाघमारे लिहितात, “बौद्ध संस्कृती ही बुद्धविचार सांगते. बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानाची शिकवण सांगते. व्यक्तिविकासाची पूर्ण साधने त्यातून निर्माण होतात. ही संस्कृती हिंदू संस्कृतीपासून पूर्णपणे भिन्न आहे. ही संस्कृती मानवी मूल्यांचा उद्घोष करणारी, समतेचा विचार प्रसवणारी, सर्वसामान्यांचा विकास करणारी, कुठल्याही पारंपारिक व पारलौकीक शाक्तीवर विसंबून न राहणारी एक उत्तम जीवनावली आहे. दैनंदिन व्यवहारात हीच मूल्ये सामावलेली आहेत. ही एक शुद्ध आचार-विचारांची नियमावली आहे. व्यक्तीमनावर उत्तम संस्कार झाले पाहिजेत, तो नैतिक झाला पाहिजे, त्याला सामाजिक ऋणाची कल्पना असली पाहिजे. त्यामुळे समाजात शांतता व स्थैर्य राहिल. हे बौद्ध संस्कृतीचे महत्त्वाचे अंग आहे. तेव्हा या संस्कृतीच्या संवर्धनासाठी डॉ. बाबासाहेबांनी सांगितलेल्या वाटेनेचे आपला प्रवास झाला पाहिजे.”^३

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे संस्कृतीविषयक अवलोकन आणि विचार त्यांच्या ग्रंथलेखनातून, त्यांनी चालविलेल्या पत्रलेखनातून, भारतीय संविधानातून आणि ‘बुद्ध आणि त्याचा धम्म’ यातून दृग्गोचर होतात. मानवता निर्माण करणारी संस्कृती डॉ. आंबेडकरांना अनुसूत वाटते. ती निर्माण करण्यासाठी त्यांनी आपले आयुष्य वेचले. भारतीय समाजात आदर्श संस्कृती निर्माण करण्यासाठी आपले आयुष्य वेचले. भारतातील सामाजिक अवस्थेचा अतिशय सूक्ष्म अभ्यास डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केला होता. भारतातील संस्कृती परिवर्तनाशिवाय भारतीय समाज बदलाणार नाही याची जाणीव बाबासाहेबांना झाली आणि म्हणून एका नव्या धम्म संगराची वाट त्यांनी स्वीकारल्याचे आपल्याला दिसते.

साहित्यिक विचार:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे श्रेष्ठ दर्जाचे साहित्यिक, तत्त्वज्ञ, विचारवंत, कायदेपंडित, समाजशास्त्रज्ञ, धर्मचिकित्सक असून आपल्या परखड व वास्तवदर्शी लेखनशैलीने त्याचा परिचय घडवून दिलेला आहे. बाबासाहेबांनी आपला साहित्यविषयक दृष्टिकोन याप्रमाणे मांडला आहे की, “मला साहित्यिकाना आवर्जून सांगावयाचे आहे की, उदात्त जीवनमूल्य व सांस्कृतिकमूल्य यांचा आपल्या साहित्य प्रकारातून आविष्कार करा. आपले लक्ष आकुंचित मर्यादित ठेवू नका, ते विशाल बनवा; आपली वाणी चार भिंतीपुरती राखू नका, तिचा विस्तार होऊ द्या. आपली

लेखनी आपल्या प्रश्नापुरतीच बंदिस्त करू नका, तिचे तेज खेड्यापाड्यातील अंधार दूर होईल असे प्रवृत्तित करा. आपल्या या देशात उपेक्षितांचे, दलितांचे फार मोठे जग आहे हे विसरू नका, त्यांचे दुःख, त्यांची व्यथा नीट समजावून घ्या आणि आपल्या साहित्याद्वारे त्यांचे जीवन उन्नत करण्यास झाटा, त्यातच खरी मानवता आहे.”*

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना आपल्या साहित्यिकांकडून फार अपेक्षा असल्याचे आपल्या दिसून येते. साहित्याचा हेतू केवळ आपले जीवनमान उंचावण्यासाठी न करता आपल्या समजाच्या कल्याणासरी करावा अशी अपेक्षा त्यांना होती. सामान्य मानसांना आपल्या जीवनाचा अर्थ कळावा, त्यांना आपल्या अस्तीत्वाची जाणीव निर्माण व्हावी, त्यांचे परिवर्तन घडविण्यासाठी साहित्य निर्माण व्हावे. खेड्यापाड्यात राहणारा सामान्य माणसाला जागा करणारा साहित्याचा हेतू असावा अशाप्रकारची अपेक्षा साहित्यीकांडून बाबासाहेब व्यक्त करतांना दिसतात.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणेने मराठी भाषेत सुरु झालेला मराठी दलित साहित्य प्रवाह आहे. वेदना, विद्रोह, नकार, विज्ञानिष्ठा यांना आपले ध्येय मानणारा, संपूर्ण भारतीय साहित्य विश्वात चर्चेचा विषय ठरलेला हा साहित्यप्रवाह आहे. जगाला यंत्रयुगाने साधने दिली आणि डॉ. आंबेडकरांनी व्यवस्थेच्या जात्याखाली भरडल्या जाणाऱ्या माणसाला आत्मभान दिले. यातून निर्माण झालेले दलित साहित्यिक विषमतावादी व्यवस्थेला नकार देण्याचा प्रयत्न आपल्या साहित्याच्या माध्यमातून करीत आहेत. जोपर्यंत मराठी साहित्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा स्वीकार करून पुढे जात नाही, तोपर्यंत धर्मनिरपेक्ष, विज्ञानिष्ठ आणि विवेकी समाजाचे स्वप्न अस्तीत्वात येणे शक्य नाही. दलित साहित्यिकांनी आपल्या साहित्यात बुद्ध, फुले, शाहू आणि आंबेडकर यांच्या विचारांचा समतावादी विचार आपल्या साहित्यात आनंदार नाही तेव्हापर्यंत डॉ. आंबेडकरांना अपेक्षित संस्कृती आणि साहित्य निर्माण होणार नाही.

सारांश:

वाढमयाकडे पाहण्याची डॉ. आंबेडकरांची दृष्टी विवादीत होती. संत वाढमय, संस्कृत साहित्य व मराठी साहित्याकडे ते चिंतनशील दृष्टीने बघतात. ज्ञानिष्ठा आणि ग्रंथप्रेम हा बाबासाहेबांच्या व्यक्तिमत्वाचा मूलाधार होय. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे जसे समीक्षक होते, तसे ते वाढमय समीक्षकही होते. समाज, धर्म, संस्कृती, इतिहास, शिक्षण, कायदा, अर्थ या विषयांचे त्यांचे चौफेर वाचन होते. तसे ते वाढमयाचे मर्मग्राही अभ्यासक होते. इंग्रजी, हिंदी भाषेतील अभिजात ग्रंथाबरोबरच मराठीतील ग्रंथाचे परिशिलनही त्यांनी केले.

निर्कर्ष:

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना लिंग, वर्ण, वंश, धर्म, भाषा यात न अडकणारी संस्कृती हवी होती.
२. भारतीय व जागतिक संस्कृतीच्या इतिहासाचे अध्ययन डॉ. आंबेडकरांनी केले.
३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आयुष्यभर आदर्श संस्कृतीचा शोध घेतला.
४. भारतीय समाजात आदर्श संस्कृती निर्माण करण्यासाठी आपले आयुष्य वेचले.
५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे श्रेष्ठ दर्जाचे साहित्यिक, तत्त्वज्ञ, विचारवंत, कायदेपंडित, समाजशास्त्रज्ञ, धर्मचिकित्सक होते.

संदर्भग्रंथ सूची:

- १) हाडके प्रदिप, ‘डॉ. आंबेडकर व्हीज़न अँड टवेन्टी फस्ट सेंचुरी’ (स्मरणिका) उ. नि. पृ. ५१३—५१४
- २) हाडके प्रदिप, ‘डॉ. आंबेडकर व्हीज़न अँड टवेन्टी फस्ट सेंचुरी’ (स्मरणिका) उ. नि. पृ. ५१३—५३४
- ३) वासमारे दि. रा., ‘आंबेडकरी धर्म : एक आकलन’, निर्मल प्रकाशन, नांदेड प्र. आ. १९९५, पृ. १०५
- ४) तत्रैव, पृ. २२४—२२५

पत्रकार डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर

प्रा. धर्मदास विश्वनाथ घोडेस्वार
चिंतामणी महाविद्यालय पौंमुर्जा जि. चंद्रपूर

सारांश—

पत्रकाराला सत्य निर्भयपणे व प्रखरपणे सांगावैच लागते. पत्रकारामध्ये जननिदा व स्तुतीची पर्वा न करता समाजजिवनात आमुलाग्र परिवर्तन घडविण्याची जिद्द असते. डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर हे असे निष्ठावान समाजजिंतक होते. आधुनिक युगाच्या प्रकृतीचे ते भोक्ते व प्रवक्ते होते. महाराष्ट्रातील कैक राजकारण्यांप्रमाणेच त्यांनी वृत्तप्रत्राचा प्रपंच केला होता. वृतपत्र हे समाजिक जागृतीचे शस्त्र आहे असे त्यांनी मानले होते.. अस्पृश्यांना जागृत आणि आत्मप्रक्षण करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब अंबेडकरांनी वृत्तपत्राचा शशस्त्री उपकम राबविला होता. डॉ. बाबासाहेब अंबेडकरांनी मुकनायक, बहिष्कृत भारत, समता, जनता पर्यंत पाहचली. आणि प्रबुद्ध भारत या वृत्तप्रत्राच्या माध्यमातुन शिखरावर पोहचली. हे एक मन्वंतर घडले, आणि एक नवे परिवर्तनशिल जग जन्माला आले. आंदोलन आणि विचार हया दोन्ही साधनांचा अत्यंत समृद्ध व संपन्न उपयोग डॉ. बाबासाहेब अंबेडकरांनी केला. वृतपत्र हे त्याचे प्रभावी व समर्थ माध्यम होते. त्या वृतपत्रातुन डॉ. बाबासाहेब अंबेडकरांची एक घेयवादी आणि निर्भीड पत्रकार ही प्रतीमा. साकारते

डॉ. बाबासाहेब अंबेडकरांची पत्रे धूमकेतूसारखी होती, ती अल्पकाळ जगली पण प्रखर प्रकाश होउनन्ह. डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर अर्थशास्त्रज्ञ होते. परंतु त्यांना आपल्या वृत्तपत्रांचे अर्थशास्त्र कधीच जुळवता आला नाही. वृत्तपत्र जगविण्यासाठी त्यांच्याकडे कधीच अर्थ: ओघ नव्हता. वृत्तात्राची तांत्रिक बाजुसूधदा भक्तम नव्हती. मात्र चोवीस चोवीस रकाने लिहिणरे बाबासाहेबांचे हात, दलितांच्या नवसूष्याचे रचनाकाा होते.. बाबासाहेबांनी लेखनाचे सामाजिक व राष्ट्रीय महत्व पूरेपूर जाणले होते. त्यामुळे त्यांचे लेखन वाचत असतांना सामाजिक विचार मंथनाचे व परिवर्तनाचे तसेच राजकीय पक्कातेचे सामर्थ्य पूरेपूर दिसून येते. या भूमीतील विविध विचारांच्या माध्यमातुन त्यांचे लेखन विषय घडलेले होते. त्यांची लेखनशैली अकृत्रिम मराठीपण जोपासणारी व विंतनशील अशा स्वरूपाची आहे.

डॉ. बाबासाहेब अंबेडकरांची पत्रकारिता ही मुकनायकापासून सुरु होऊन बहिष्कृत भारत, समता या मार्गाने जनता पर्यंत पोहचली आणि प्रबुद्ध भारत या शिखरापर्यंत पोहचली. अंतीमत: भारत हा महान देश मानवतावादी, न्याय, समाताधिष्ठीत बनावा आणि एकात्म राष्ट्र घडावा हेच त्यांचे घेय आणि दृष्टी होती. डॉ बाबासाहेब अंबेडकर हे स्वातंत्र्य योद्दे नव्हते तर त्याहून कठीण असणा—या सामाजिक स्वातंत्र्याचे ते योद्दे होते. परकीय गुलामगिरी त्याना करायी होतीच पण देशांतर्गत असणारी सामाजिक गुलामगिरी ही त्यांना उध्वस्त करायी होती या समतेच्या आणि मानवतेच्या योद्वाची पत्रकारिताही भारतीय समाजातील अशुद्ध जळमट जाळून त्यांचां शुद्धीकारण करण्यासाठी होती.

मराठीतील कोणत्याही एका वृतपत्राला जी बाब करता आली नाही ती डॉ. बाबासाहेब अंबेडकरांनी घडविली ती म्हणजे अस्पृश्य समाजाला त्यांनी आपल्या लेखणीने विचारप्रवृत, कर्तव्यसन्मुख आणि अंतर्मुख बनविले. एवढेच नाही तर स्वतःच्या समाजापलिकडे पाहाण्याच्या दृष्टीचा परिचयही त्यांनी आपल्या लेखणीने घडविला.

बिज शब्द :— पत्रकार म्हणून डॉ. बाबासाहेब अंबेडकरांनी केलेल्या कार्याचा आढावा.

पत्रकारिता हा पत्रकार लोकासाठी रोजीराटीचा धंदा आहे की ब्रत आहे. याचा निर्णय करायचा असेल तर आजच्या पत्रकारितेकडे पाहून निर्णय करता येणार नाही. पण पत्रकार या नात्यांने डॉ. बाबासाहेबांचे लेखन, संपादन आणि कार्य पाहिल की लक्षात येत की पत्रकारिता हा धंदा करण्याचा मार्ग नाही. पत्रकारिता म्हणजे जनहिताचे, जनसेवेचा तसेच सत्याचा मार्ग आहे. समाज परिवर्तनाचे साधन आहे. समाज प्रबोधनाचे माध्यम आहे. त्याचप्रमाणे जनजागरणाचं एक केन्द्र आहे. सर्व जातीचे कल्याण होईल अशी सर्वसमावेशक भूमीका वृत्तपत्रांनी घेतली पाहिजे.

तशी भूमीका घेतली नाही तर त्यात सर्वांचेच अहित आहे. स्वार्थप्रेरित व हितसंबंधी पत्रे स्वतःबोरेर इतरांचे नुकसान करतात. हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मनोगत, वृत्तपत्रांच्या नैतीक बांधीलकीचाच पुरस्कार करते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे वृत्तपत्रीय लेखन म्हणजे सळसळत्या चैतन्याचा साक्षात्कार आहे. बहिष्कृत भारतात त्यांनी लिहिलेले अग्रलेख त्यांच्या अथंग विद्वतेचे व प्रवृत्तीचे प्रतीक आहे. आजकालचे प्रश्न या सदरातील त्यांनी लिहीलेली स्फुटे, युक्तीवादाच्या लेखनशैलीचा कल्प गाठणारी आहे. उपहास, उपरोध, कोट्या, म्हणी यांचा प्रचूर वापर त्यांच्या लिखाणात आढळतो. पण तरीही कुठलाही आडपडदा न ठेवता वाचकांच्या मनाला भिडतो. बहिष्कृतावर झालेल्या शतकानुशतकांच्या अत्याचारांची धग व त्यांच्या विषयीची आत्यांतीक तळमळ डॉ. बाबासाहेबाच्या लिखाणातुन व्यक्त होते. त्यांच्या शब्दांना प्रेषितांच्या शब्दासारखी परिणामकारकता लाभते. ती याच कारणास्तव बहिष्कृतांच्या मुक्तीचे तत्वज्ञान प्रसवतो. या वृत्तपत्रातुन भारताच्या सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतीक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणीक स्थितीविषयी बाबासाहेबांनी केलेले मार्गदर्शन हे आंबेडकरी आंदोलनाचे पायाभूत सिंद्हांत आहेत.

थंड गोळ्याप्रमाणे निश्चयेत पदलेल्या देशाला व बहिष्कृत समाजाला आपल्या विचारांची उब घेऊन त्यात त्यांनी प्राण ओतण्याचे शर्शेचे प्रगत्न केले. महाराष्ट्रातील दलितांच्या जीवनात नवे सांस्कृतीक परिवर्तन घडविण्याचे कार्य बाबासाहेबांच्या लेखणीने केले. आपण सवर्णीयांच्या तोडीचे लेखक व्हावे किंवा सवर्णीयांसारखे नामवंत पत्रकार व्हावे अशी अभिलाषा त्यांनी कधीच बागली नाही आणि तसे अनुकरण ही केले नाही. ती तयांची सवयंभू प्रेरणा व उर्मी होती. अस्पृश्य म्हणून हंघायाची त्यांना कधीही लाज वाटली नाही. हेही ह्या ठिकाणी आवर्जन सांगितले पाहिजे. ह्याचा अर्थ अस्पृश्यत्याचा त्यांना फाजील अभिमान होता असे नाही. त्यांनी अस्पृश्येते कधीही प्रदर्शन केले नाही. आपण अस्पृश्य आहेत हयांची त्यांच्या मनातील आपीव मात्र जागली होती. आणि म्हणूनच ते अस्पृश्यांच्या प्रश्नावर तीव्रतेने, तडफेने आणि निर्भयपणे लिहू शकले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर राजनीतीज्ञ, अर्थशास्त्रज्ञ, शिक्षणशास्त्रज्ञ आणि कायदेपंडित होतेच पण त्याहीपेक्षा त्यांची मुलगामी भूमीका समाजचिंतकांची होती. हे त्यांचे मराठी वृत्तपत्रीय लेखन वाचतांना प्रत्ययाला येते

लोकशाही आणि पत्रकारिता आणि पत्रकारितेचे स्वातंत्र्य याच अतुट नात आहे. लोकशाही शिवाय पत्रकारितेस स्वातंत्र्य मिळू शकत नाही. ती बहुरुही शकत नाही. लोकशाही व्यवस्थेचा अर्धच मुळी वयिताना अधिकार देणारी व्यवस्था असा आहे. लोकशाहीचे हे ध्येय असेल आणि वंचितांच सक्षमीकरण करण या व्यवस्थेचे कार्य असेल तर आपोआप पत्रकारितेचाही तोच मार्ग बनतो. समाजाला नविन वैज्ञानीक दृष्टी देण, अंधश्रद्धेच्या गर्तेतुन समाजाला बाहेर काढण, अज्ञान मार्गातुन ज्ञान मार्गात समाजाला नेण हे सार कार्य पत्रकारितेला कराव लागत सत्य सांगण तेही निर्मांडपणे सांगण हा पत्रकारितेचा दुसरा मौलीक मार्ग आहे. पत्रकारिता त्यामुळे सत्यवादी आणि न्यायवादी असण आवश्यक असते. सर्वांना समान न्याय देण्याचा पुरस्कार करतांना पत्रकारिता आपोआपच समतावादी देखील होऊन जाते. मुठभर ताकदवार, बलवान आणि धन्नासेठांच उदोउदो करणे हे पत्रकारितेचे कार्य असू शकत नाही. अन्यायप्रस्त, उपेक्षित, वंचीत, दलित, पिडीत वर्गाला न्याय मिळवून देण्यासाठी ठोस भूमीका घेऊन त्यांच्या बाजुला उभे राहण हा पत्रकारितेचा खरा धर्म आहे. भारताचे थोर सूप्रत आणि सामाजिक न्यायाच्या चळवळीचे लढवये आणि आधुनिक भारताच्या निर्मातीचे शिल्पकार, धटनाकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे ख-या अर्थाने पत्रकारितेच्या मुलभूत तत्वज्ञानाचे पालनकर्त व रक्षणकर्त होते. त्यांनी आपली पत्रकारिता श्रीमंत व बलवान लोकांसाठी न वापरता वंचीत, बहिष्कृतांच्या, दलितांच्या व बहुजनांच्या न्याय हक्कासाठी वापरली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेली पत्रकारिता ही कधी धन्नासेठाची गुलाम नव्हती ती मानवतेची मशागत आणि समतेसाठीचा सुरंग होती. त्याचे सुरंग हे वैचारीक स्फोटाट्याचे सुरंग होते. जन प्रवोधनाचे विचार होते. समतेची व सत्याची व न्यायाची कास धरणारे शब्द होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 31 जाने 1920 साली म्हाणजेच 20 वर्षांपूर्वी “मुक्तनायक” या नावांन आपल्या संपादकाखाली वृत्तपत्र सुरु केल. ख-या अर्थाने “ज्यांचा आवाज नाही, जे आपल्या

व्यथा वेदना वेशीवर टांगू शकत नाही. अशा मुक समाजाची वकीली करण्याच कार्य त्यांनी हाती घेतल. पिधयानपिद्या मुक राहिलेल्या आणि सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणीक, सांस्कृतीक, धार्मीक गुलामगीरीने विकलांग झालेल्या दलित समाजाच दुखण मांडण्यासाठी त्यांनी मुकनायकाळा जन्म दिला. आपल्या अग्रलेखात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात “आमच्या बहिष्कृत लोकांवर होत असलेल्या व होणा—या अन्यायावर उपाययोजना सुचिविण्यासाठी तसेच त्यांची भावी उन्नती व तिचे मार्ग यांच्या ख—या स्वरूपाची चर्चा होण्यास वर्तमानपत्रासारखी अन्य दुसरी भूमी नाहीच.

मुकनायकानंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बहिष्कृत भारत या नियतकालीकेस जन्म दिला तो 3 एप्रिल 1927 मध्ये प्रकाशीत केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या लढायाचे हे एक हत्यार बनले. बहिष्कृत भारत या वृत्तपत्राचे आंबेडकरी वृत्तपत्र सृष्टीत अनन्य साधारण महत्व आहे. महाड क्रंतीपर्वाच्या पारशर्भमूळवर प्रसिद्ध झालेल्या या वर्तमान पत्रानुनच पायाभूत आंबेडकरी विचारसरणीची मांडणी झालेली आढळते. 19.20 मार्च 1927 रोजी महाड येथे कुलाबा जिल्हात बहिष्कृत परिषद आयोजित केली होती. अस्पृश्य ठरविलेल्या लोकांना त्याचे नागरी हक्क प्राप्त-क्वावेत, वाईट चालीरिती सोडाव्यात, शिक्षणाची कास धरावी अशा सर्वसामान्या सुधारण करण्याच्या प्रयत्नाकरिता ही परिषद आयोजित करण्यात आली होती. चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेविरुद्ध किंवा जमीनदार किंवा भांडवलदारा विरुद्ध आवाज उठवणे असा अजेन्द्रा या परिषदेचा नव्हता. परिशेदेच्या दुस—या दिवशी ठरल्याप्रमाणे चवदार तळ्याच्या पाण्याला स्पर्श करून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पाणी बंदी मोडली. कोकणातल्या एका लहानच्या शहरातील ही घटना कदाचित दुर्लक्षीत राहिली असती. परंतु सनातन्यांनी परिषदेतील कार्यकर्त्तर्यार हल्ला चढवून रक्तबंबाळ केले आणि परिषदेला वेगळेच कळण मिळाले. सनातनी एवढयावरच थांबले नाही रि चवदार तळ्यातील पाणी अस्पृश्यांच्या स्पर्शानुसुळे अपवित्र झाले म्हणून त्या पाण्यामध्ये गोमुत्र टाकून पाणी शुद्धी केली. याचा बाबासाहेब आंबेडकरांना विलक्षण संताप आला. तळ्यांचे शुद्धीकरण म्हणजे स्पृश्यानी केलेले निचतम प्रयत्न म्हणून संबोधते. भरीला भर म्हणून महाडच्या प्रसंगाविषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना वेठीस धरण्याचा प्रयत्न ब्राह्मणी वृत्तपत्रानी केले. महाडच्या घटनेला अस्पृश्यांची उतारीळ कैवा—यांची धिसटघाई असे संबोधून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना फाजील उतारिल समाजसेवक अशी दुषणे देण्यापर्यंत भालकर पोपटकरांची मजल गेली. या सुशिक्षीत श्वानपूऱ्याला उत्तर देण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बहिष्कृत भारत या वृत्तपत्राचे माध्यम निवडले.

माहड येथील चवदार तळ्याचा सत्याग्रह म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या लढयातील एक महान पर्व म्हणायला हवे. अहिसेच्या मार्गाने सत्यांचा आणि समतेचा हक्क प्रस्थापित करण्याचा तो मानवी हक्काचा लढा होता. सर्व मानव समान असून सर्वजनिक पाणी पिण्याचा अधिकार अस्पृश्य मानत्या गेलेल्या समाजालाही आहे हे प्रस्थापित करणारा ऐतीहासीक व कांतीकारक लढा होता. या लढयाचे वार्ताकिन, भूमीका आणि टिकाकारांना उत्तर देण्यासाठी बहिष्कृत भारतांने मोठी प्रखर भूमीका पार पाडली होती. दलित समाजामध्ये आत्मभान व आत्मतोज उत्पन्न करण्याचे बाळकडू बहिष्कृत भारत देत होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली झालेल्या सर्व चलवळीवर अहवाल, सभांच्या भाषणाचा अहवाल, दलित अत्याचारांच्या बातम्या, भाष्य यांचा अंतर्भव बहिष्कृत भारत या वृत्तपत्रात होता.

आज अस्पृश्यांचा विरोध करणा—या सुझ लोकांच्या विचार बदलून त्यांच्यात समतेचा विचार उत्पन्न होऊन सर्वांचा एकोपा नांदेल परंतु हि कुत्र्याची शेपूट(ब्राह्मण) सरळ करणे प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवालाही शक्य होणार नाही. अशी जबरदस्त चपराक हाणीत सुरावातीला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात. “स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे. असे म्हणन्यात तुम्हाला शरम वाटत नाही. अशी जबरदस्त चपराक हाणीत जणू काय स्वराज्य तुमचाच हक्क आहे. आणि महार चांभारांना कसलेच हक्क नाहीत. खेरे तर युरोपीयन लोकांचे बूट चाटणा—या लोकांना स्वराज्य शब्द उच्चारायला लाज वाटली पाहिजे. असा प्रचंड अंगार आंबेडकराची लेखणी या लेखातुन आग ओकतांना दिसते.

बहिष्कृत भारताच्या समांतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली समता हे वृत्तपत्र प्रसिद्ध होऊ लागले. हे वृत्तपत्र 29 जून 1928 ला आरंभ झाले. या वृत्तपत्राचे एकुन 21 अंक प्रकाशीत झाले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्थापन केलेल्या अनेक संघटनांपैकी समाज समता संघ होय. हि एक आगळी वेगळी संघटना होती. या संघटनेची स्थापना 4 स्पॉट 1927 रोजी करण्यात आली. आंबेडकरी चळवळीच्या या कालखंडात ब्राह्मणासहित स्पृश्य जातीच्या अनेक विचारवंतानी बाबासाहेबांचे नेतृत्व स्विकारलेत ब्राह्मणवादाचा नायनाट करण्याचा व समाजात समता प्रस्थापीत करण्याचा दूढ संकल्प केला होता.

अस्पृश्यता आणि जातीभेद शिगेला असलेल्या काळात स्पृश्य हिंदूनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वातील समाज समता संघात सहभागी व्हावे. याचे अनंकांना आशर्चय वाटले. पण “जन्मसिद्ध मानवी समाजात ही जातीभेद, लिंगभेद, पंथभेद, वर्णभेद किंवा धर्मभेदामुळे बाधीत होउ शक्त नाही. सर्व मनुष्प्राणी समानधिकारी असून प्रत्येक साधनावर व संघीवर प्रत्येकांचा समान अधिकार असतो. हे मानवधिकारांचे मुलभूत तत्व या मान्यवरांना पुरेपूर उमगले होते. त्यामुळे त्यांना ही वैचारीक उंची गाठता आली. म्हणून समता हे या समाज समता संघाचे मुख्यपत्र बनले.

जातीयवादी व सनातनी व्यवस्था किंवी घातक आहे ती सर्व माणूसकीला आणि माणव प्रगतीला कंलकीत करणारी आहे. त्यासाठी त्याच्याभोवती स्पृश्य कार्यकर्त्यांची फळी उभी राहिली. त्यात डॉ. भाईदरकर, द वी. नार्हक, एस. एस. गुप्ते, वी. व्ही. प्रधान, पी. पी. ताम्हणे इत्यादींची फळी उभी राहिली त्यातुनच समता हे व्यापक सामाजिक चळवळीचे मुख्यपत्र बनले. समतेच्या माध्यमातुन डॉ. बाबासाहेबा आंबेडकराचे नेतृत्व व्यापक स्वरूपात समाजापर्यंत पोहचू लागले. मानवतेचे गीत गाणारा, सर्वांचे कल्याण करणारा आणि कुणाचीही उपेक्षा न करणारा समतावादी समाज हे अंतीम स्वप्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पाहिले होते. त्याचे प्रतीक ‘समता’ पत्राच्या आशयात आढळून येते. यानंतर 24 नोव्हेंबर 1930 साली जनता हे वृत्तपत्रही डॉ. बाबासाहेबाच्या नेतृत्वाखाली कार्यरत झाले.

समतेतुन व बहिष्कृत भारतातुन प्रतिपादीत करण्यात अलेली मते व विचार हिच जनतेच्या धोरणा बाबतीत आधारभूत राहीली जातीभेद व त्यांचे अंतीम स्वरूप अस्पृश्यता नष्ट करून सामाजिक विषमता नष्ट करणे हे समता पत्राचे ध्येय होते. राजकीय बाबतीत ‘जनता’ स्वराज्यवादी आहे हे सांगण्यांची आवश्यकताही आम्हाला वाटत नाही. स्वराज्य याचा सरळ अर्थ स्वसत्ता असा आहे स्वराज्य मिळविणे म्हणजे सत्ता हाती येणे या स्वराज्याची म्हणजे स्वसत्तेची पददलित व मागासलेल्या जनतेलाच सर्वांपेक्षा अधिक आवश्यकता आहे.

जनता वृत्तपत्राने स्विकारलेल्या या व्यापक ध्येय धोरणाचा विचार करतांना आंबेडकरी चळवळीच्या अभ्यासकांनी अंतर्मुख व्हावे. अशी कळकळीची विनंती आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर केवळ दलितांचे उद्दारक होते, इतर देशवासीयांच्या उद्दारार्थ त्यांचे काहीही योगदान नाही असा कुप्रचार गेली अनेक दशके सुरु आहे या कुप्रचारामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय जनतेकरिता केलेल्या अनेक युगप्रवर्तक कार्यावर पांधरूण पडले. या देशाच्या निर्मीतीत, जडणघडणीत व उभारणीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे असलेले अनन्य साधारण महत्व हेतुपुरस्सर डावतल्यात आले.

आजच्या पिढीतील तरुणांना पाकिस्तान हा परका आणि स्वतंत्र देश वाटतो. पाकिस्तानच्या निर्मीतस काय कारणे घडली व त्याला जबाबदार कोण? आज याचे कोणाला काही सोयरसुतक नाही. त्याचप्रमाणे आज प्रत्येक नागरिकाला असलेला मताधिकार जो लोकशाही व्यवस्थेच्या निर्मीतीस परमोच्च नागरी अधिकार समजला जातो. तो कसा मिळाला याविषयी कोणालाही देणदेण नाही अनंकांना वाटते की मताचा अधिकार हा आपल्या बापजाव्याकडुन मिळालेला वडिलोपार्जीत अधिकार आहे. स्वतळा पुर्वग्रहरहीत व निरपेक्ष म्हणवून घेणारा मोठयातला मोठा बुद्धीवंत चुकून सुधा हे सांगत नाही की सामान्य भारतीयांकरिता सार्वत्रीक वयस्क मतदानाचा हक्क मागणारा पहिला भारतीय म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होय. ब्रिटीशांचा वचक संपत्यानंतर या देशाचे लचके तोडावयास ब्रिटीशांचे मांडलीक संस्थानीक लांडगे टपले होते. त्यांच्या विरुद्ध एकाकी लढणारा एकसंघ भारतासाठी या राजे रजवाडयाशी टक्कर देणारा पहिला

देशभक्त डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होत हे सत्य सांगण्याची हिमंत सकाळ—संध्याकाळ देशभक्तीच्ये राग आलापणा—या धंदेवाईक देशभक्तांना नाहीत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या या महान कार्याचा एकच जिंवंत आलेख आहे. आणि तो म्हणजे जनता वृत्तपत्र होय. जनता वृत्तपत्र ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची दैनंदिनी आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता ही मुकनायकापासून सुरु होऊन बहिष्कृत भारत, समता या मार्गाने जनतापर्यंत पोहचली आणि प्रबुद्ध भारत या शिखरापर्यंत पोहचलीकू

शेवटी भारत हा महान देश मानवतावादी, न्याय, समताधिष्ठीत बनावा आणि एकात्म राष्ट्र घडावा हेच त्यांचे ध्येय आणि दृष्टी होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे स्वातंत्र्य योध्दे नव्हते तर त्याहून कठीण असणा—या सामाजिक स्वातंत्र्यांचे ते योध्दे होते. परकिय गुलामगीरी त्यांना नष्ट करायची होतीच पण देशांतर्गत असणारी सामा. गुलामगीरीही त्यांना उदवस्त करावयाची होती. या समतेच्या आणि मानवतेच्या योद्धाची पत्रकारीताही भारतीय समाजातील अशुद्ध जळमट जाळून तयाच शुद्धीकरण करण्याचीच होती. जुनाट जातीग्रस्त भारताऐवजी समता आणि लोकशाही जी मानवतेचा मंत्र गाणारा नवभारत हे त्याच ध्येय होत. त्यासाठी त्यांनी आयुष्य झिजविले, लेखणी झिजविली अशा देशभक्त नि समताभक्त महान संपादकांचा वारसा चालविणे हीच खरी आदरांजली ठरेल हेच खरेत्र

संदर्भ ग्रंथ:—

1. जनता पाक्षीक — संपादक प्रा. डॉ. प्रदिप गायकवाड
- 2- पुण्यनगरी वर्तमानपत्र — प्रा. डॉ. सुधीर गढ्हाणे
- 3- पत्रकार बाबासाहेब — प्रा. डॉ. गंगाधर पानतावणे

दलितों के मसीहा— बाबा साहेब

डॉ मकरन्द जायसवाल
एसिस्टेंट प्रोफेसर (समाजशास्त्र)
केंद्रीयीयीजी कालेज, मीरजापुर

भारत के राष्ट्रीय और सांस्कृतिक इतिहास में डॉ भीमराव अम्बेडकर ऐसे प्रमुख सामाजिक विचारक रहे हैं, जिन्होंने तत्कालीन भारतीय समाज की धारा को एक नया मोड़ देकर अपना नाम अमर कर दिया। डॉ अम्बेडकर के विन्तन बहुमुखी रहा है, यहां के राष्ट्रीय जीवन में महान योगदान करने के साथ ही उन्हें एक प्रतिभाशाली लेखक, पत्रकार, अर्थशास्त्री, सफल वक्ता, संविधान विशेषज्ञ और समाज सुधारक के रूप में जाना जाता है। भारत में दलितों को समाज में एक सम्मानपूर्ण स्थान दिलाने में उनकी भूमिका इतनी महत्वपूर्ण रही कि उन्हें दलितों का मसीहा कहा जाने लगा। डॉ अम्बेडकर का स्थान किसी एक धर्म, जाति अथवा क्षेत्र से ही सम्बन्धित नहीं है बल्कि उनके विचारों के कारण उन्हें सम्पूर्ण भारत में वह सम्मान मिला जो किसी युग पुरुष को ही प्राप्त हो सकता है, बीसवीं शताब्दी के आरभिक वर्षों में जब सम्पूर्ण भारतीय समाज अज्ञानता के घोर अन्धकार, स्मृतिकालीन रुद्धियों और सामाजिक असमानताओं की अमानवीय परम्पराओं से घिरा था, जब यह कल्पना करना भी कठिन था कि एक अस्पृश्य जाति में जन्म लेने वाला व्यक्ति यहां के सम्पूर्ण राजनीतिक और सामाजिक विन्तन को बदलकर सामाजिक व्यवस्था को एक नया रूप दे देगा। हिन्दू समुदाय का एक अंग होने के बाद भी उस समय हिन्दूओं द्वारा ही निम्न जातियों का जो अमानवीय शोषण हो रहा था, आज उसकी कल्पना करना भी कठिन है, बाबा साहेब ने भारत के इन करोड़ों लोगों की अमानवीय व्यवस्थाओं से छुटकारा दिलाने में जो अविश्वसनीय भूमिका निभाई, उसी के कारण उन्हें भारत के लिंकन कहा जाने लगा तथा उन्हें बोधिसत्त्व की उपाधि से भी सम्मानित किया गया।

डॉ अम्बेडकर दलित वर्ग के ऐसे नेता थे, जिनके जीवन का उद्देश्य दलितों के लिए सामाजिक समानता तथा न्याय का अधिकार दिलाना था, एक धार्मिक नेता न होते हुए भी वह यह अच्छी तरह से जानते थे कि भारतीय जनजीवन पर स्मृतिकालीन हिन्दू धर्म का कितना अधिक प्रभाव है, इसी कारण उनका विश्वास था कि जब तक इन धार्मिक मान्यताओं के प्रभाव को समाप्त नहीं किया जाता तब तक निम्न जातियों की दशा में सुधार नहीं किया जा सकता है, इस संदर्भ में उन्होंने लिखा है कि “धर्म व्यक्ति के लिए है, व्यक्ति धर्म के लिए नहीं है”। उन्होंने यह भी कहा कि जो धर्म मुनष्य-मुनष्य के बीच भेद-भाव पैदा करता है, वह धर्म नहीं बल्कि मानवता का अपमान है, उन्होंने यह भी स्वीकार किया कि स्मृतियों में दिए गए धार्मिक नियमों के कारण हिन्दू समाज का ही एक वर्ग दूसरे वर्ग का अमानवीय शोषण कर रहा है, इसलिए ऐसे नियमों को धार्मिक कहना ही अधर्म होगा, अनेक प्रयत्नों के बाद भी जब डॉ अम्बेडकर कट्टरपथी हिन्दूओं के विचार बदलने में असमर्थ रहे तो वह यह मानने लगे कि जब तक अछूत वर्ग हिन्दू वर्ग के साथ जुड़ा रहेगा तब तक उसके जीवन में सुधार नहीं हो सकता। इसके फलस्वरूप वह एक ऐसे धर्म की खोज करने लगे जिसमें मानव की समानता को महत्व दिया जाता हो, उन्होंने इस्लाम, ईसाई, सिक्ख धर्म को भी बहुत समीप से देखकर यह निर्कष्य निकाला कि यहां भी दलितों की स्थिति सुरक्षित नहीं है, उन्होंने पाया कि जिन दलितों ने ईसाई या सिक्ख धर्म ग्रहण कर लिया है, उन्हें धर्म परिवर्तन के बाद भी एक निम्न और अपमानपूर्ण

स्थिति में रहना पड़ रहा है, इस संदर्भ में अपने बौद्ध धर्म को एक समताकारी धर्म के रूप में पाया। सन् 1955 में डॉ० अम्बेडकर ने बौद्ध धर्म में अपनी पूरी आस्था व्यक्त करते हुए इस धर्म के प्रचार के लिए “भारतीय बुद्ध महासभा की स्थापना की। जब सन् 1956 में महात्मा बुद्ध की ढाई हजारवीं जयन्ती मनायी गयी तो उसी वर्ष उन्होंने 14 अक्टूबर को नागपुर में दशहरे के दिन अपने पांच लाख अनुयायियों के साथ बौद्ध धर्म ग्रहण कर लिया, इस धर्म परिवर्तन का उद्देश्य जहां एक ओर सम्पूर्ण दलित वर्ग को समाज में अपनी अलग पहचान बनाने की प्रेरणा देना था, वहीं दूसरी ओर सरकार को दलितों के बारे में अपनी नीतियों के प्रति चेतावनी भी देना था।

भारत माँ के सपूत्र, प्रसिद्ध क्रांतिकारी और स्वाधीनता सेनानी विनायक दामोदर सावरकर ने डॉ० अम्बेडकर के पचासवें जन्म दिन पर एक भावपूर्ण संदेश में लिखा था— ‘संविधान रचना समिति के लिए अम्बेडकर को अध्यक्ष नियुक्त करने का अत्यन्त उचित निर्णय किया समिति ने, शायद इससे अच्छा निर्णय और कोई हो ही नहीं सकता था। उन्होंने अपने कर्तव्य या दायित्व को न केवल दक्षता से पूरा किया, अपितु उसको अधिक ऊँची गुणवत्ता प्रदान की। इस पद के समर्थ निर्वाह से यह सिद्ध हो चुका है कि उनका चुनाव सभी प्रकार से सुयोग्य है।’

“डॉ० अम्बेडकर का व्यक्तित्व विद्वत्ता, संगठन—कौशल और प्रभावी—नेतृत्व जैसे गुणों का संगम है। इसीलिए वे देश के आधार स्तम्भ माने गए हैं। अस्पृश्यता के निवारण में तथा लाखों अस्पृश्यों में आत्मविश्वास और आत्मशक्ति जगाने में उनको जितनी सफलता मिली है वह सचमुच भारत के लिए उनकी बड़ी सेवा है। उनका कार्य बहुत समय तक रहने वाला है। वह स्वदेशभिमान तथा मानवता से प्रेरित कार्य है। अस्पृश्य कहलाने वाली जाति में अम्बेडकर जैसे महान व्यक्ति का जन्म लेना ही अस्पृश्यों के मन की निराश भावना को मिटा देने वाली बात थी। अम्बेडकर के जीवन से प्रेरित होकर ये लोग अन्य लोगों की प्रगति के साथ—साथ ऊपर उठने का साहसपूर्ण प्रयत्न करने में पीछे नहीं रहेर्गे।

भारतरत्न बाबा साहब डॉ० भीमराव रामजी अम्बेडकर का जीवन अति संघर्षपूर्ण रहा और अपने जीवन के संघर्ष की चमक से ही उन्होंने मानव—सभ्यता के इतिहास में अपना नाम अग्रणी मानवतावादी विश्व नेताओं में दर्ज करवा लिया। अनवरत अध्ययन आक्रोशपूर्ण पर विद्वत्तापूर्ण लेखन, सामाजिक, धार्मिक और राजनैतिक क्षेत्रों में सुसंगठित एवं क्रमबद्ध संघर्ष बाबा साहब के जीवन के अद्भुत अध्याय है। ‘लन्दन—टाइम्स’ ने ठीक ही लिखा था— “अंग्रेजी शासन के अन्त में भारत में सामाजिक व राजनैतिक विकास के इतिहास में अम्बेडकर नाम का पात्र अत्यन्त प्रमुख है। दृढ़ कार्य, स्थूल देही, ऐनक वाले व्यक्ति के धैर्य, साहस एवं संकल्प शक्ति तो उसके रंग रूप में ही दिखाई पड़ जाती है। फिर भी विश्व के तीन भूखण्डों में अपने परिश्रम पूर्ण अध्ययन से अर्जित अपार विद्वत्ता उनके व्यवहार एवं सम्बोधन में झलकती थी, वे विनम्र सुशील व्यवहार वाले व्यक्ति नहीं थे।”

एक आक्रोश परिपूर्ण पात्र में विनम्रता और सुशीलता न होने के स्पष्ट कारण है। डॉ० अम्बेडकर ने अपने जीवन में पग—पग पर सामाजिक तिरस्कार के कड़वे घूंट पीये थे। हिन्दू धर्म की महानतम कमज़ोरी जातीयता और अस्पृश्यता ने डॉ० अम्बेडकर जैसे महान व्यक्तित्व को बार—बार तिरस्कृत किया था। इस बात को हृदय से अनुभव किया था, भारत के प्रथम प्रधानमंत्री पं० जवाहर लाल नेहरू ने तभी तो उन्होंने ईमानदारी से कहा था— ‘हिन्दू समाज की सारी दमनकारी दुष्टताओं के खिलाफ विद्रोह के प्रतीक थे, डॉ० अम्बेडकर। उनके आक्रोशपूर्ण विरोध के कारण ही इन

दुष्टाताओं के प्रति जनता की जागृति हुई। जो सचमुच विद्रोह के योग्य है, उसी के विरुद्ध आवाज उठाने वाले श्रीमान थे वे।

हिन्दू धर्म की दुष्टाताओं के आक्रोश से अभिभूत डॉ० अम्बेडकर में भारत के गर्वनर जनरल चक्रवर्ती राजगोपालाचारी के विशिष्ट और स्नेहशील व्यक्तित्व की झ़क़ल देख सके। उन्हीं के शब्दों में – वे बहुत प्रखर न्यायिक प्रज्ञा रखने वाले सत्यनिष्ठ व्यक्ति थे। उचित ढंग से और निष्कलंक मन से सम्पर्क करने वालों के प्रति वे स्नेहशील थे।

बाबा साहब डॉ० अम्बेडकर जीवन पर्यन्त दलितों, वंचितों, मजदूरों, किसानों, स्त्रियों के मानवीय अधिकारों के लिए संघर्षरत रहे। उनका जीवन और दर्शन सर्वहारा वर्ग की समस्याओं के दायरे में गम्भीरतापूर्वक गुणियों को सुलझाता प्रतीत होता है। राजनैतिक स्वतंत्रता के वे हामी थे, परन्तु प्राथमिक सामाजिक स्वतंत्रता को देते थे। उनका दर्शन एकात्म-मानव-दर्शन का पर्याय था। भारतीय जनता पार्टी के पूर्व अध्यक्ष डॉ० मुरली मनोहर जोशी के शब्दों में— एकात्म-मानव-दर्शन इस समरस जीवन के विकास के लिए एक बहुत ही पुष्ट दार्शनिक आधार है। एकात्मता और समरसता समानार्थी है। मैं ऐसा समझता हूँ कि डॉ० अम्बेडकर के जीवन के अन्तर्वेदना इस बात से उपजी थी कि भारत में एकात्म-दर्शन को विस्मृत कर दिया गया। मेरी दृष्टि में डॉ० अम्बेडकर एक सामाजिक मंथन की प्रक्रिया को जन्म दे रहे थे। जब मंथन होता है तो उसमें से विष भी निकलता है और अमृत भी। बाबा साहब अम्बेडकर की इस प्रक्रिया में से भी दोनों ही प्रवृत्तियां हमारे सामने आईं।

यह सच है बाबा साहब के जीवन में अमृत-विष की तरह दोनों ही प्रकार की प्रवृत्तियां हमारे सामने आईं। मगर, हमें यह स्वीकारना पड़ेगा कि उनकी नीयत में अमृत था। उद्देश्य में भी अमृत ही निहित था। यदि उसे पाने में औषध की तरह विष का प्रयोग किया जाये तो निषेध नहीं। हिन्दू धर्म के कट्टर विचारों और रुढ़ियों के विरुद्ध आवाज उठाने वाले व्यक्ति में मात्र अमृतमय प्रवृत्ति देखना भारी भूल है। दत्तोपतं ठेंगड़ी ने इसी ठीक समक्षा— बाबा साहब के विचारों के मूल में शुद्ध भारतीयता थी। धर्म ही उसकी नींव है। उनका आग्रह इतना ही था कि धर्म— सद्दर्घम हो, अधर्म न रहे। भगवान बुद्ध, महात्मा कबीर, महात्मा ज्योतिश्वार फूले—ये ही उनके गुरु थे। विद्या, विनय, शील ही उनके आराध्यदेव थे। ऐसे मानसिक उत्कर्ष वाले नेता हमारे बीच पैदा हुए, यह हमारे सौभाग्य की बात है।

डॉ० अम्बेडकर एक महान मानवतावादी के साथ-साथ उच्चकोटि के देशभक्त थे। उनके धर्म-परिवर्तन के मुद्दे पर महात्मा गांधी ने स्पष्ट कहा था— डॉ० अम्बेडकर ऐसा कुछ भी नहीं करेंगे जो राष्ट्र विरुद्ध हो। कुछ भी हो वे सच्चे राष्ट्र भक्त हैं। उनके धार्मिक आन्दोलन को समझते हुए स्वयंसेवक सरसंघ चालक श्री गोलवलकरजी ने लिखा था— “भूतकाल में समाज-सुधार के लिए भगवान बुद्ध ने प्रवलित रुढ़ियों की आलोचना की थी, समाज से कटकर अलग होने के लिए, धर्म के हित के लिए, हमारे चिरंजीवी—समाज को दोषमुक्त शुद्ध बनाने की दृष्टि से काम किया, समाज से कटकर अन्य पथ बनाने की दृष्टि से नहीं। अतएव डॉ० अम्बेडकर भगवान बुद्ध के उत्तराधिकारी है, इस स्वरूप से उनकी पवित्र स्मृति में हार्दिक प्रणाम अर्पित करता हूँ।

बाबा साहब डॉ० अम्बेडकर दलितों के बेताज बादशाह थे, उनके प्रिय और आत्मीय—बाबा साहब! उनकी प्रेरणा के स्त्रोत और उनके अंधेरे की मशाल। न्यूयार्क टाइम्स ने बाबा साहब पर

टिप्पणी करते हुए लिखा था— अछूतों की ओर से संघर्षकर्ता के रूप में ही डॉ अम्बेडकर ने विश्व में नाम और मान—सम्मान प्राप्त किया था। भारत की विधि व्यवस्था पर गहरी छाप छोड़ने वाले वे ही हैं।

राजस्थान के प्रतिष्ठित प्रकाशक श्री मूलचन्द गुप्ता ने अपने “पंचशील प्रकाशन” की प्रकाशन योजना में बाबा साहब डॉ भीमराव अम्बेडकर के जीवन और दर्शन पर सुपाठय सारगर्भित एवं सुबोध पुस्तक शामिल करने का निर्णय लिया। श्री मूलचन्द जी की मान्यता है कि समय की कसौटी पर बाबा साहब का मानवतावदी दर्शन खरा उतरा है। उनके जीवन—दृष्टान्त और उनका दर्शन आज के संदर्भ में हमारी अनेकानेक सामाजिक, धार्मिक और आर्थिक समस्याओं के समाधान में सहायक है। समता, स्वतंत्रता और भाईचारे के दर्शन में विश्वास करने वाले बाबा साहब के जीवन और दर्शन के अध्ययन की सार्थक दिन—प्रतिदिन बढ़ती जा रही

-: REFERENCES :-

1. Annihilation of Caste – 1936
2. Who were the Shudras – 1946
3. The buddha and his Dhamma – 1957
4. Srinivas M.N. Caste in Modern India and other essays, media publishers Bombay 1962
5. Ghurya G.S. Caste, Class and Occupation Popular Prakashan Bombay – 1961
6. Hutton J.H. – Caste in India : Its Nature Function and origin, Oxford University Press, Bombay – 1961

Majumdar D.N. – Raees and Culture of India, Asia Publishing House, Bombay – 1952

THE ROLE OF AMBEDKARISM IN DALIT LITERARY MOVEMENT

Lokhande chandrakant Bishan

M.A(Eng),B.ed., SET., NET.,

Ph.d scholar ,

Dept of English,

Dr.B.A.M.U.Aurangabad.

Dr. Ambedkar was very well known about the liberty. How was meant protection against the tyranny? The only way of religion in the shastra protect by every cruel things. So he expressed his thought about the religion, liberty, education, unity, agitation. A major anti-touchability movement was launched by Dr Ambedkar in the 1920s in Maharashtra. He saw the opportunity and possibility of advancement for the untouchables through the use of political means to achieve social and economic equality with the highest classes in modern society. He organized the independent labour party on secular lines for protecting the interests of the laboring classes. It was dominated by Mahar in entire movement

Ambedkar perceived the importance of literature for a social movement like Dalit movement. He strongly believed that any movement could be made strong if only it has its own literary tradition and canon. He picked up some educated academicians in Aurangabad to voice their predicaments through their writings. Allegedly assumed as passive and mute social forces without possessing any initiative and self-assertion, they moved on to creative reflection with intellectual ability to analyse their conditions historically, sociologically in their own language and narration. The term ‘Dalit Literature’ was coined in 1958 in the first conference of ‘Maharashtra Dalit Sahitya Sangh’ held in Mumbai. It has emerged as very important distinct part of literature. Though Dalit literature is comparatively a contemporary phenomenon inspired on Buddhist ideology, Marxism and Mahar movement, the epoch making Bhakti movement in Maharashtra protested against the exploitation of the oppressed.

As a consequence, a great thought was created in his mind and he took pen against caste system and that continued throughout his life. According to Ambedkar, Hindus have faith in caste not because of the fact that they are inhuman, but because of the fact that they are deeply religious. Caste Hindu will behave with untouchables in the degraded way because of their deep faith on Shastras:

“ So long as people look upon it as Religion they will not be ready for a change, because the idea of Religion is generally speaking not associated with the

idea of change. But the idea of law is associated with the idea of change, and when people come to know that what is called Religion is really Law, old and archaic, they will be ready for a change, for people know and accept that law can be changed".¹

Thus, Ambedkar's humanism brings a new message regarding religion predominantly based on morality (fraternity). On cultural and literary grounds, though disapproved by Babasaheb, the references of Dalit voices are found in, way back in 11th century. The first ever Vachana poet, Madara Chennaiah was a Dalit. Another mention is that of Tukaram. According to the Brahmanical hierarchy,

‘...all non-Brahmans were called Shudras’.²

Saint Tukaram calls himself, Shudra Kunbi (agriculturist) a Shudra poet, an outcaste, who continued to speak about the evils of the caste system and against its rigidity in the name God's most pious follower still, infuriated his enemies as patriarchal society and orthodox society. Saint Tukaram has clearly clarified the attributes and characteristics of true and Dalit saints in following Abhang (A hymn, lyrical poem):

**“Je ka ranjale! Tyasi mhane jo apule!!
Tochi sadhu olakhava! Dev tethechi janava!!³**

He had sought this divine state about the worldly matters. Therefore, he has earned the highest esteem, adoration and devotion in the hearts of common people in the whole Maharashtra. He strongly opposed all kinds of social injustice and discrimination. He rejected Casteism and Class discrimination between Dalit (Untouchables) and Upper Class Society. However, Bhakti cult of Varkari Samaj was people oriented. Chokamela is particularly the warkari culture emancipated God from the clutches of communal rigidity to seek the social equilibrium.

“Through your literary creations cleanse the stated of the values of life and cultural. Don't have a limited objective. Transform the light of your pen so that the darkness of villages is removed. Do not forget that in our country the world dalit and ignored classes is extremely large. Get to known intimately their pain and sorrow, and try through your literature to bring progress in their lives. True humanity resides there”⁴

There is no denying of the fact that, Dr. Ambedkar is one of the greatest humanists in world. He has always taken highest place of social welfare. Dr. Ambedkar is dedicated his whole life for only humanity as well as entire discourse still presented to democracy. Now humanity is the religion of Dalit literature. It is how possible?

Dalit literature is main objective to establish a just society based on liberty, equality and fraternity. Its intention was to establish relation between man and man in all sphere of life. It was against any form of alienation because alienation invites inequalities in society. Where there is inequality, there remains the source of exploitation and injustice. Dalit literature conceived humanism in terms of social justice.

Dalit Literary Movement in India After the Death of Ambedkar

There, perhaps, lies the larger tragedy of Dr. Ambedkar's early death. dalit everything's lost dr ambedkar physically not available but Immediately dalit scholar takes his thought for used to still stands as lighthouse for masses that are compelled to drive through the stark ocean of caste system. More recently reaction to one was the formation of the Republican Party of India and the other was the formation of the Dalit Panther Movement. Many more Dalit associations /political parties/movements originated. Dalit writer taken the thought of Ambedkar and begins its life with Dalit Sathya Movement, the Dalit Ranghbhoomi.

There is no denying of the influenced as that on the Dalit literary movement by Dr. Ambedkar, whose revolutionary ideas stirred into action all the Dalits of India to gives self respect and Identity. So, Dalit literature is nothing but the literary expression of this awareness. The term 'Dalit Literature' can be traced to the first Dalit literary conference in 1958,⁵ which passed a resolution defining the term. However, this conference went almost unnoticed thus proving beyond doubt that the Dalit class was indeed neglected. The specially sixties Dalit writers were in a very scattered minority groups. It was also the fact that the Dalit writers were divided among the different regional, language groups. It was witnessed may new things happening in Marathi literature, Narayan Surve, for the first time a poet, wrote about the problems of workers.

In Dalit literature, Anna Bhau Sathe used ambedkarism in his narrative styles like powada helped popularize and make his work through of folklore into accessible many communities. Shankarrao Kharat was a true follower of Dr. Babasaheb Ambedkar. Babasaheb told him

"We have doctors, engineers, lawyers and many educated people in our community but we don't have writers in our community. Our community literature needs to be focused and established all over India. You need to take this responsibility."⁶

Kharat and Sathe were established but the movement gained great momentum from the short stories of Baburao Bagul has created the new trend among the Dalit writings. His collection of stories, Jevha Mee Jaat Chorli Hot; (when I had concealed

my caste) made such waves in the Marathi 'literacy world that some critics hailed it as the epic of the Dalits while others compared it to the jazz music of the Blacks. Bagul's sotires taught Dalit writers to give creative shape to their experiences and feelings. In the seventies, Dalit critics began to theorize on Dalit literature and its role. A number of young writers, full of new awareness, had started writing for periodicals like Asmitadarsha. The poets Daya Pawar, Waman Nimbalkar, Tryambak Sapkale, Arjun Dangle, Namdev Dhasal, Umakant Randhir and JV. Pawar and short story writers Tarachandra Khandekar, Yogiraj Waghmare, Avinash Dolas, Yogendra Meshram and Bhimrao Shirvale are a few who developed during this period.⁷ Dalit writers, however, began to realize more and more that there was no point in merely writing provocative poetry against injustice. The Dalit writers had also become familiar with the Black movement and literature in the USA. The - result was that the youths Namdeo Dhasal, Arjun Dangle and JV. Pawar . Took the initiative and established the political movement called tile Dalit Panthers in Bombay in 1972⁸. The leaders of the Dalit Panthers were all writers, thus a wave of writing describing experience in provocative language swept Marathi literature. This was probably the first time in India that creative writers became politically active, and formed an organization. Dalit literature is not simply literature, although today, most Dalit writers have forgotten its origins, Dalit literature is associated with a movement to bring about changes. The Dalit autobiography is a literary form marked by a great quantity of writing: however, its quality is equal to its quantity. The journey from Shankarras Kharat's Tarallntaral to the young writer Sharan Kumar limb ale's 'The Bastard' is the whole saga of Dalit social history. Taral Antaral is a narration dating from the fist generation of the Ambedkarite movement. In an auto-biography like Alhvaninche Pakshi by P.E. Sonkamble, we can see the wounded psyche of a young body from a backward area such as Marathwada; and in Balutha written by Daya Pawar, the life-story of a young man from the village who has been brought to an urban slum in the quest for employment. In Gabal written by Dadasaheb More we get a comprehensive idea of a traditional occupation that has to be resorted to in the absence of any means of making an honest 'living and the treadmill of Dalit existence in the present cultural, economic and social system is vividly conveyed. Dalit women have participated actively in the Dalit movement.

While Dalit men are the victims of caste and class oppression, Dalit women find themselves as the victims of double oppression: by the upper caste men as well as by the men of their own community. Their struggle is, on the one hand, for existence and on the other, to protect them against the hostile social environment. This hostility pervades all spheres, at horne as well as outside. And hence, their struggle is

continuous. The biggest handicap of Dalit women is their lack of education. Many autobiographies by Dalit women have been published. Shantabai Kamble's Majya Jalmachi Chittarkatha, Urmila Pawar's aayadan and Kumud Pawde's Antasphot are representative of these. Shantabai Kamble's is a struggle for identity and growth against a rural background while that of Prof. Pawde is set in an urban, educated ethos. In Sharankumar Limbale's The Bastard, a severe jolt is given to values concerning relations between men and women, and the family structure. in these autobiographies, relating to different periods of time and set in different levels of society, we see varying facets of the Dalit movement: the struggle for survival; the emotional universe of a Dalit's life; the man-women relationship; an existence crushed under the wheels of village: the experiencing of humiliation and atrocities; at times, object submission, at other times, rebellion.⁹

There is no denying of the fact that, Dr. Ambedkar is the main source of inspiration for Dalit Literature. His views about literature that it should be a medium to dispel the darkness of ignorance of Dalits and the marginalized section of society found reflection in Dalit Literature. Therefore Dalit writers reject this alienating literary tradition and write with the objective of explaining to people their own pain, problems and questions. Because of their commitment, and the inspiration of Ambedkar's thought, dalit literature has acquired the form of a movement.

Dalit Literature deals with the figures of self/ social-assertion and protest, and the ways of a quest and construction of an identity of one's own, on the part of those who have been denied a full human dignity, and whose consciousness was made to forcibly internalize patterns of cultural depreciation and social subalternity. One of the Chief features of Dalit literature is protest and rejection of Brahmanism but not the Brahmins.

As a background to this research we tried to study the history of Dalit literary traditions to understand their dynamism of ambedkar's thought. The conclusion of this research is to rejection of Hindu culture /caste system and to accept Buddhist culture / humanity which is based on classless society and equality. Dalit Literature, in India and abroad, focuses on the pathetic and challenging past and their community, which is struggling for present and hopeful future.

REFERENCES

1. Ambedkar, Baba Saheb. Annihilation of Caste: With a Reply to M. K. Gandhi. New Delhi, Ind: Samyak Prakashan. 2003. Print.
2. Tukaram, Saint. The Poems of Tukaram: Volume I, (trans.) J. Nelson Fraser and K. B Marathe, Christain Literature Society: Madras, 1990:

3. Ibid
4. Sharankumar Limble, Towards an Aesthetic of Dalit Literature: history, controversies and considerations. New Delhi, Ind Orient Longman P Ltd. , p-50
5. Arjun Dangle, The Poisoned Bread, Orient Language Ltd., 1992, Bombay.p-vii
6. https://en.wikipedia.org/wiki/Shankar_Ramchandra_Kharat
7. Arjun Dangle, The Poisoned Bread, Orient Language Ltd., 1992, Bombay.p-vii
8. Arjun Dangle. A Corpse ill/hI! Well, Orient Longman Ltd .. Bombay. 1992.
9. Arjun Dangle. The Poisoned Bread. Orient Langman Ltd .. Bombay, 1992.

राष्ट्रवाद व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

डॉ. प्रमोद शंभरकर

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

मो. नं. ९८२२२९३७२६४

प्रा. नितेश आर. रामटेके

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

श्री गोविंदप्रभू कला व वाणिज्य

महा. तळोधी (बाळापुर)

मो. नं. ९८९०४६७५०८

आधुनिक भारताचे शिल्पकार, विद्वान, विचारवंत, समाजसुधारक, न्याय प्रक्रियेचे प्रणेते, संपुर्ण ह्यात राष्ट्रहितासाठी झाटत राहनारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे खरे राष्ट्र निर्माते होत. बाबासाहेब आंबेडकरांचे प्रत्येक विचार हे देश हिताचे आहेत. वर्तमान परीस्थीतीतील आंतरराष्ट्रीय संबंध असोत, कामगारांचे प्रश्न असतील किंवा स्त्रियांचे स्थान व त्यांचा दर्जा अशा कितीतरी महत्वपूर्ण प्रश्नांचे उत्तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचार व धोरणांमध्ये दिसुन येते.

भारताचे सुखी, संपन्न व प्रगत राष्ट्र घडविण्यात जातीसंस्था हा प्रमुख अडसर आहे. हा अडसर नष्ट करून भारताचे आदर्श राष्ट्र घडविण्याकरीता त्यांनी आपले संपुर्ण जीवन अर्पण केले. ते आपल्या समाजसुधारणेमुळे आज संपुर्ण जगात सामाजिक न्यायाचे प्रतिक बनले. डॉ. बाबासाहेबानी कोणताही मोबदला न स्विकारता देश हिताचे काम निस्वार्थपणे केले.

विषय प्रवेश:

आपण सगळे एक आहोत ही भावना जेव्हा एखाद्या भुभागावरील माणसांच्या मनात खोलवर रुजते आणि त्या आधारे ते कोणत्याही संकटांचा मुकाबला संघटितपणे करण्याचा प्रयत्न करतात तेव्हाच खन्या अर्थाने राष्ट्र उदय पावते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते सर्व भेदभाव बाजुला सारूनच लोकांमध्ये प्रबळ ऐक्यभावना निर्माण करण्याचे सामर्थ्य राष्ट्रवादात असते. परंतु समाजातील प्रचलीत भेदभावाकडे हेतुपुरस्परपने दुर्लक्ष करूण फक्त राजकिय उद्दिष्टे गाठणारा राष्ट्रवाद टिकाऊ ठरत नाही असे त्यांचे ठाम मत होते.

बाबासाहेबानी स्वतंत्र मतदार संघाचा आग्रह धरला या भेटीच्या वेळी माहात्मा गांधी नी डॉ. बाबासाहेबाना म्हणाले की, “डॉक्टर तुम्ही बावनकशी देशभक्त आहात हे गोलमेज परिषदेचा जो वृत्तांत मी ऐकला त्यावरूण सिध्द झालेले आहे.” आणि त्यावर डॉ. बाबासाहेब म्हणाले, “माझ्या हातून राष्ट्रसेवा घडत असेल तर ती माझ्यासाठी असलेल्या

सद्गुरु दिविवेकबुद्धी वरील भक्तीमुळे राष्ट्राचे अकल्याण न करता माझ्या अस्पृश्य जनतेचे हक्क कसे मिळविता येतील या विवंचनेत मी आहे.” अशा प्रकारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी राष्ट्रभक्ती आणि मानवी कल्याण साधण्याचा दुहेरी हेतु यातून स्पष्ट होते.

केवळ स्वतःचा विचार न करता खुल्या दिलाने इतरांचाही समावेश करून घेण्यासाठी तसा समृद्ध विचार प्रचलित असला पाहिजे. परंतु भारतात असे नाही. अशी आपली शोकांतिका आहे. कोणतेही शासन सततेचा वापर करतांना इतरांच्या भावनांचा विचार करणार नाही, तरच तो समाज त्या शासनाविरुद्ध बंड करून उठेल.

भारत हे एक संघराष्ट्र आहे आणि ते विघटनाच्या मार्गावर न जाता एक संघ राहीले पाहिजे, असे वाटत असेल तर भारतातील सत्ताधान्याप्रमाणेच विभिन्न समाज घटकांनी व्यापक राष्ट्रीत जोपासने आवश्यक आहे. पुढे ते म्हणतात की, ‘राष्ट्र हे अनेक वर्ग मिळुन बनलेले असते आणि राष्ट्राचे स्वातंत्र त्यातुन प्रवाहीत व्हावयास पाहिजे. केवळ राजकिय, आर्थिक आणि सामाजिक संदर्भातच नव्हे तर सर्वच अंगामध्ये ‘एक व्यक्ती, एक मत व एक मूल्य’ या सिद्धांताचा स्वीकार करून ते कृतीत आणावे या मताचे बाबासाहेब होते.

२५ नोव्हेंबर १९४८ मध्ये घटना समितीसमोर भारताच्या अखंडतेच्या संदर्भात भाषण करतांना डॉ. बाबासाहेब म्हणाले की, “ माझ्या मनाला अतिशय दुःख होते की, भारताला यापुर्वी आपले स्वातंत्र्य गमविन्याची एकदाच वेळ येवून गेली नाही तर भारतीय लोकांच्या स्वतःच्याच विश्वासघातामुळे आणि देशद्वेषामुळे आपल्या देशाला अनेकदा आपले राजकिय स्वातंत्र्य गमवावे लागले.”

जातीभेद, पंथभेद या आपल्या जुन्या शत्रुमूळे परस्पर विरोधी असलेल्या नवनविन पक्षांची दिवसेदिवस भर पडत आहे. अशाप्रकारच्या जातीभेद, पंथभेद व पक्षभेदामुळे त्यांना आपण राष्ट्रापेक्षा व राष्ट्रहिपेक्षा अधिक महत्व देत आहोत. असेच यापुढे होत राहीले तर भारताचे स्वातंत्र्य दुसऱ्यांदा धोक्यात येईल. नव्हे तर ते कायमचे नष्ट होईल, असा धोक्याचा इशारा त्यावेळी त्यांनी भारतीयांना दिला होता. एवढेच नव्हे तर देशाच्या राष्ट्रीय ऐक्यासंबंधी विचार व्यक्त करतांना ते म्हणतात, “ या देशाच्या सामाजिक, राजकिय व आर्थिक उत्क्रांतीबद्दल माझ्या मनात तीळमात्र संदेह नाही. आज जरी आम्ही राजकिय, सामाजिक आणि आर्थिक दृष्ट्या परस्परातुन विभक्त आणि एकमेकाविरुद्ध असलो तरी येणाऱ्या काळात आणि निर्माण व्हावयाच्या परिस्थितीत जगातील कोणतीही शक्ती माह्माला एकसंघ होण्यापासून वंचित करू शकत नाही, जात आणि वर्ग याव्यतीरिक्त आम्ही सर्व भारतीय म्हणुन एक

ज्ञाल्याशिवाय राहनार नाही. मी हिंदूचे काही मुद्यांवर मतभेद असले तरी मी आपल्यापुढे अशी प्रतिज्ञा करतो की, आपल्या मातृभूमीच्या रक्षणासाठी मी बलीदानही करीन, कारण मी प्रथम भारतीय असुन अंतीमतः भारतीयच राहीन.”

डॉ. बाबासाहेब म्हणतात की, एखादे राष्ट्र अंशतः स्वतंत्र आणि अंशतः गुलाम राहून स्वाभिमानाने आणि आत्मविश्वसाने जगू शकत नाही. हे निर्विवाद खरे आहे. म्हणुन डॉ. बाबासाहेबानी दलित मुक्तीचा लढा निकराने लढविला. जो याच कारणामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लोकशाहीचे यशस्वी गमक सांगतांना म्हणतात की, ‘देशातील राजकिय जीवनात समता आणि सामाजिक व आर्थिक जीवनात विषमता असेल तर राजकिय लोकशाहीचा डोलारा कोसळेल, एवढेच नव्हे तर शोषित लोकच तो उद्ध्वस्त करतील.’

संदर्भ ग्रंथ सुची:-

- १) भारतीय राजकीय विचारवंत— प्रा. र. घ. वराडकर.
- २) भारतीय आणि पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत— प्रा. शेख हासम, प्रा. कमलाकर देशमुख.
- ३) बाबासाहेब डॉ. आंबेडकर संपुर्ण वाडमय खंड १७,१६— डॉ. बी. आर. अम्बेडकर.

THE STATUS OF DALIT LITERATURE IN INDIA

Lokhande chandrakant Bishan

M.A(Eng),B.ed., SET., NET.,

Ph.d scholar ,

Dept of English, Dr.B.A.M.U.Aurangabad.

In the present day, Dalit literature creates its own identity in the world literature. It tries to create its own rules about Aesthetics and deny the ancient Aesthetics. The energy of Dalit literature is thought to be that of Dr. B.R. Ambedkar. Ambedkarism has always been inspiration for Dalit literature. It represents oppressed group, the Dalits, Farmers, Labour and other backward community as well as women and other subaltern groups.

Dalit literature is the literature of the struggling industrious masses is normally never recognized as a genre of its own. Song and its performance are the primary elements in it. In this genre, prose writing came late. The world over, stories and novels took shape only with modernity. This is true for our country as well. Generally the form of cultural and literary expression amongst the people here has been oral in nature. Reading and writing was available to the vast masses of this country at a very late stage.

The influence of dr ambedkar on dalit communities is getting to impulse and effort towards educating themselves within the communities. It was the principal reason for the chance of developing literary works. When this started to happen, it became possible for many dalit writers to be aware of the need to mention their life experiences, struggles and express. It is true that the educated amongst the dalit communities were writing and narrating experiences that were different from the ones already written at the time. At first, the focus was on bringing forth narratives of the life of the dalit community, identity, its suffering and its struggles. But eventually, it found itself being limited to this.

We need to understand one more thing. The consciousness of self-respect that the Ambedkarite movement achieved strengthened the idea of personhood. The reason why the writer was expressing his personhood needs to be seen in a world where this representation was denied, kept out of view, repressed and their very existence was negated. And so, he would emphasize this ‘personhood’ in his writing. There can be some deviations in this. But in a country with so many castes, forms of repression, scale of suffering, range of experiences, and the consciousness to fight for their freedom, the differences brought forth cannot be seen as deviations. This is the genre chosen by dalit literature. Till now we haven’t seen negative trends within this.

In some cases, the expression of life experiences, some moments therein and its interpretation have been problematic but on the whole, they have been positive and valuable. But as the complexities within this gradually nurtured community grows the complexities in forms of expression also become visible in its literature.

In recent time there have been a considerable number of critical studies on Indian writing. On the other hand, Dalits, who have been raising their voices for quite some- time through their respective personal / community narratives were rarely heard of and thus systematically neglected in the academic circle. One possible reason for this neglect could be the fact that these voices challenge the hegemony of the upper caste and make way for the assertion of the marginal self. The recent interest among the scholars to study the literature of Dalits and women, though marginal, is a positive direction for their proper rehabilitation.

So, there need to undertake an intensive study of Dalit literature. The Dalit writers have set their place higher than other literary writers. One needs to study of Dalit literature through various perspectives.

THE STATUS OF DALIT LITERATURE IN INDIA

“Dalit literature is literature written by the Dalits, which is those who are oppressed by the Indian caste system. Dalit literature forms an important and distinct part of Indian literature. Dalit literature emerged in the 1960s, starting with the Marathi language”¹

Marathi dalit Literature is referred to the castes that are discriminated and also referred to the conditions of cultural indignity and social subalternity. It followed by Hindi, Kannada, Telgu and Tamil languages, through self narratives , like poems , short stories and most importantly autobiographies known for their realism, and for their contribution to Dalit politics. It denounced the social reality of appalling poverty and oppression by caste Hindus which was the result of bourgeois character of this culture. It is often compared with the African- American literature especially in its depiction of issues of racial segregation and injustice, as seen in slave narratives.

Dalit literature is a revolutionary thought; it creates a revolutionary movement without a revenge movement. It expresses the voice of oppressed group and tries to examine and judge as a critic of human societies. It always tries to express Dalit sorrow in Dalit literature. It tries to present true bourgeois life in Indian society. Dalit literature is based on the peaceful thought of Buddhism, Dalit writers have chosen to acquire for Wright for without revenge. So this thought is a way towards Panchshil and tries to create equal societies for equalities.

Dalit Panthers defined this word in their 1972 manifesto as: “A member of Scheduled Castes and Tribes, neo-Buddhist, the working-people, the land-less and

poor peasants, women, and all those who are being exploited politically, economically, and in the name of religion.”²

The identity of Dalits can be broadly defined by Professor Gangadhar Pantawane in the following words. “To me, Dalit is not a caste. He is the man exploited by the social and economic traditions of the country. He does not believe in God, Rebirth, Soul, Holy Books, teaching separatism, Fate and Heaven because they made him a slave. He does believe in humanism. Dalit is a symbol of change and revolution.”³

Further, It (Dalit) is a category of self definition of Untouchable in post-independence India; it signifies the state of radical consciousness and seeks to interrogate and challenge the previous stereotypes that caste Hindu society had employed to describe untouchable as well as near untouchable castes and communities.

1 SOCIAL STATUS OF DALITS IN INDIA

The Indian Caste System is hierarchy one of the main dimensions where people in India are socially differentiated through class, religion, region, tribe, gender, and language. Although this or other forms of differentiation exist in all human societies, it becomes a problem when one or more of these dimensions overlap each other and become the sole basis of systematic ranking and unequal access to valued resources like wealth, income, power and prestige. The Indian Caste System is considered a closed system of stratification, which means that a person’s social status is obligated to which caste they were born into. There are limits on interaction and behavior with people from another social status.

So, Dalits have been destined for inferior activities such as leather work, butchering or removal of rubbish, animal carcasses and waste; by this so called civilized Hindu society. Dalits work as manual laborers cleaning street, latrines and sewers. Engaging in these activities was considered to be polluting to the individual and this pollution was considered contagious. As a result, Dalits were commonly segregated and banned from full participation in Hindu social life.

Although Ambedkar belonged to the highly respected Mahar community, he speaks about that finished untouchability when he had to interact with the people of social layers beyond the confines of untouchable castes. He recalls:

“Which in my opinion is incontrovertible. He will be compelled to take account of Caste after the revolution, if he does not take account of it before the revolution. This is only another way of saying that, turn in any direction you like, Caste is the monster that crosses your path. You cannot have political reform, you cannot have economic reform, unless you kill this monster.”⁴

The irony of Indian caste system was fake social reformers unaware that these evils offshoot of the caste structure. In India must be need to annihilation of the caste system and the fake social reforms.

So giving reservations to the Dalits was not a solution to the problems but to completely abolish the caste system and give equal opportunity to the Dalits in the running of the govt. Dr Ambedkar is not only believed in equality but also established to entire political movement depending on humanity for creates to equal human community for every group and every class.

So, In the Out-caste Community Dr. Ambedkar is considered to be the God / beyond the God. He constantly tried to bring about improvement in the life and condition of the Dalits and sacrificed his entire life in teaching the Dalit Community where ever he went he advocated for the betterment of the Dalits and the under privileged.

Ambedkar gives an elaborate analysis of the factors which to lead to the congressman that how was still stop against caste system:

“Every Congressman who repeats the dogma of Mill that one country is not fit to rule another country, must admit that one class is not fit to rule another class.”⁵

In every stage and every movement he raised his voice against the injustice and harassment, his political history was not based on bargaining but on moral values, so Dr. Ambedkar, Like the Lord Buddha, he never made any compromise with injustice, never cared for prestige and self arrangement. He was an uncompromising rebel against social injustice and inequality. He worked relentlessly for the regeneration of humanity, for the well-being of mankind, for the transformation of man and society. He was a great social liberal. His vision was to produce a new social order based on the principles of justice, equality and fraternity.

REFERENCES

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Dalit_literature
2. L.M. Khanna Indian Social Justice : A Case for Review, partridge India 2014, p
3. Amar Nath Prasad and M. B. Gaijan (Ed.) , Dalit Literature- A Critical Exploration, p.-2
4. Ambedkar, Baba Saheb. Annihilation of Caste: With a Reply to M. K. Gandhi. New Delhi, Ind: Samyak Prakashan. 2003. Print. Ibid. p-

डॉ. आंबेडकरांच्या द्वृष्टीकोनातून वारकरी संत तुकारामांचे समाजिक योगदान

प्रा. श्रीकांत डी. पानघाटे

ई. मेल:— shreepanghate@gmail.com

मो. न.:— ८००७७८९१३५

विदर्भ कॉलेज ऑफ आर्ट्स, कॉर्मस ॲन्ड सायन्स,

जिवती ता. जिप्रती जि. चंप्रपुर —४४२९०८

डॉ. आंबेडकरांवर संत तुकारामांच्या कार्याचा आणि विचारांचा प्रभाव होता, असे आपल्या निर्दर्शनास येते. डॉ. आंबेडकर आपल्या दैनिक वृत्तपत्रा मध्ये संत तुकारामांचे अभंगातील काही रचना छापत असत या वरून डॉ. आंबेडकर संत तुकारामांच्या विचाराने प्रेरित होउन आपल्या कार्याचा विडा उचलला असा तर्क काढण्यास मोठा वाव आहे. संत तुकाराम आणि डॉ. आंबेडकर या दोनही महान विभूतिंवी आपआपल्या कालखंडात सामाजिक कांती घडऊन आनली. समाजात खोलवर रूजलेली विषमतेचा वृक्ष मुळा सकट उपडुन दुर फेकावा आणि समता, बंधुता आणि सामाजिक न्याय असे लोकशाहीवर्धीत मुल्यांचे विजारोपन करण्या साठी आजिवन कष्ट उपसले. संत तुकारामांनी आपल्या सुक्ष्म निरीक्षनाने संपुर्ण समाज घटकाचा वेद घेतला. समाजात पसरलेल्या विधातक रुढी परंपरेचे अतिशय सुक्ष्म अवलोकन करून आपल्या मनाची तर्कशुद्ध जडनशद्धन केली. समाजातिल वारीक सारीक घटनांचे विळेशन करून ते मानवियतेच्या पातळीवर तोलून पाहीले. प्रत्यक्ष जीवन जगतांना, प्रांचीक व्यवहार करतांना आलेले स्वानुभव हे उराशी बाळगले अशा प्रकारे सामाजिक अभ्यासांती तत्कालीन वर्णवादी आणि जातिवादी चौकटीचे स्वरूप समजातन घेऊन ते तत्व संत तुकारामांनी आपल्या अभंग रचनेच्या माध्यमातुन उजागर केले. संत तुकारामांने अभंगाची रचना करून समाजातिल कर्मकाड, भेदाभेद, अवडवर, पाखडीपना, स्त्रीलृपटपना, बुवावाजी यावर प्रखर हल्ले चढविले आणि जनसुहात प्रत्यक्ष किर्तन कराच्या भुमिकेत जनसामाजिक योग्य ते दिशा दाखवली. संत तुकारामांचे समाजकांती साठी अभंग निर्मीती आणि किर्तन हे प्रभावि माध्यम ठरले असे दृष्टीपथास पडते.

डॉ. आंबेडकरांनी ग्रंथ लेखन, भाषण आणि प्रत्यक्ष कृती या माध्यमातुन आपली अभ्यासमुर्ण मते व्यक्त करून समाज परीवर्तनाच्या कार्याला हात घातला. १७ व्या शतकातील संत तुकाराम कालीन समाज व्यवस्था आणि २० व्या शतकातील डॉ. आंबेडकर कालीन समाज व्यवस्था अनेक दृष्टीने भिन्न होती. वर्णवादाचे स्वरूप, जातिवदाची भुक्तीका पुरोहीतशाहीचा व्यवसाय या अनेक अंगांने दोहो समाजातील भीन्नतेचे स्वरूप समजायला येते. खळ, काळ, परीस्थीती या नुसार समाजात भिन्नता असेने ही नैसर्गीक बाब आहे कारन समाज ज्या कालखंडाचे प्रतिनीधीत्व करत असतो, तो समाज तत्कालीन राजव्यवस्था, धर्म, भौगोलीक परस्थीती या अनुशंगांने आकारास येत असतो हे तत्व हिंदुस्तान समाजालाही लागू घडते. संत तुकाराम व डॉ. आंबेडकर हे भीन्न कालखंडात वेगवेगळ्या समाजाचे प्रतिनीधी होते परंतु या दोनही महापुरुशांचे साध्य ऐकच होते हे साध्य प्राप्त करतांना त्यानी वेगवेगळ्या साधनांचा उपयोग केला कारण समाजपरत्वे या दोघांनाही समाज परीवर्तनाचे साधने वापरावे लागले होते.

ऐतिहासिक दृष्टीकोणातुन भारतभुमीचा विचार करतो म्हटले तर, वर्णवादी व्यवस्था ही प्रांचीण काळाणासूनच भारतीय समाजाची महत्वपूर्ण रित ठरली होती. वैदीक कालखंडापासुनच भारतामध्ये लोकांचे स्थान हे कर्मावर ठरावाची प्रथा मोर्डीत निघाली. वर्णवादी सामाजिक चौकटीत लोकांचे श्रेष्ठत्व हे कर्मश्रेष्ठत्वाच्या निकषेतवर नाही तर ते जन्मश्रेष्ठत्वाच्या निकशावर ठरवले गेले.

वर्णवादी व्यवस्थेने मानसाला माणुस म्हणुन जगण्याचे नैसर्गीक हक्क नाकारले. चातुर्वर्ण्य हिन्दू समाजात शुद्राना जगण्याचे कडक अमानवीय नियम लादल्या गेले. त्यांचा स्पृष्ट्याकडुन अतोनात छळ झाला. त्यांचे शोषण झाले. त्यांच्यावर अत्याचार झाले. परंतु या वर्णव्यवस्थेला खिंडार पाडण्यासाठी अनेक महापुरुशांनी भारतात कार्य केले आहे

अशी साक्ष इतिहास देतो. मध्ययुगीन कालखंडात सतराच्या शतकात संत तुकाराम महाराजानी कैंटीक व्यवस्थेविरुद्ध विद्रोह केल्याचे दाखले आपणास मिळते. तर आधुनिक भारताच्या इतिहासात डॉ. अंबेडकरांनी इथल्या दलीतांना सविधानाच्या माध्यमातुन स्पृष्ट्याबरोबर सन्मानाने जगण्याचा अधिकार मिळवून दिला. स्वातन्त्र्य, समता, बंधुता ही तत्वे समाजात रुजविण्याचा प्रयत्न केला.

डॉ. बाबासाहेब यांनी इ.स १९३६ मध्ये जगामध्ये ज्या व्यवस्था परिवर्तणासाठी ज्या कांत्या झाल्या त्याविषयी एक सिद्धांत मांडला, या बद्दल बोलताना ते म्हणतात की, “जगाचा इतिहास आपल्याला असे सांगतो की, राजकीय कांत्या या सामाजिक आणि धार्मीक कांतीच्या पायावर उभ्या असतात. युरोपीयन समाजाची मुक्ती करनारी राजकिय चळवळ ही मार्टीन ल्युथर यांनी केलेल्या धार्मीक सुधारणावर उपी होती. इंग्लंडला झालेल्या पुरेटॅनिझमच्या चळवळीने राजकीय स्वातंत्र्य निर्माण केले. त्यामुळे एका नव्या जगाची स्थापना झाली. ती एक धार्मीक चळवळ होती. याच धार्मीक प्युरॉटॅनिझमच्या चळवळीने अमेरिकेच्या स्वातंत्र्याला जन्माला घाटले. हेच तत्व मुस्लीम साम्राज्यालाही लागू पडते. अरबांचा एक राजकीय शक्ती म्हणुन उदय होण्यापुर्वी प्रेषित मुहम्मदांनी धार्मीक कांती करून ठेवलेली होती. भारतीय इतिहासाच्या अभ्यासातुनही हाच निर्कर्ष निश्चित. भारतात चंद्रगुप्ताने केलेल्या राजकिय कांतीला बुधाने केलेल्या सामाजिक आणि धार्मिक कांतीचा पाया होता. छत्रपती शिवाजीनी ज्या राजकिय कांतीचे नेतृत्व केले, तिचा पाया महाराष्ट्रातील संतमंडळाने धार्मीक आणि सामाजिक सुधारणा घडवून आणुन त्यापुर्विच घाटला होता. शिखांनी केलेल्या राजकिय कांतीचा आधार गुरु नानक यांनी केलेली धार्मीक आणि सामाजिक कांती हाच होता” वरील डॉ. अंबेडकरांच्या एकुन विवेचनावरून वारकरी संतचळवळीचे महाराष्ट्रात सामाजि आणि धार्मीक सुधारणा घडवून आणल्या होत्या. त्यामुळे समाजात समतेचे वारे वाहु लागले. वारकरी संतानी तत्कालीन समाजाला एकसंघ बांधला. शुद्र समजल्या जाणाच्या वर्णातील व्रत्यागाळातील प्रत्येक व्यक्तीला विटठल भक्तीचा मार्ग दाखउन त्याच्यात आत्मविश्वास जागवला. चातुर्वर्ण्य व्यवस्था खिळखीली करून मराठी संतानी पढंरपुरुच्या चंद्रभागेच्या काठी विटठल भक्तीच्या एका छत्रछायेखाली जातीपातीच्या, स्पृष्य अस्पृशतेच्या, वर्णश्रेष्ठत्वाच्या सिमरेषा नष्ट करून महाराष्ट्रातील समाज ‘वारकरी’ या संकल्पेनेखाली एकत्र आणला. या संतानी वेदप्रवण चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेविरुद्ध बंड केले. या दृष्टीने संताची समाज एकसंघ बनवण्यास मोठे योगदान होते, या संताचे सामाजिक आणि धार्मीक कांती बाबासाहेबांनी मान्य केलेली दिसते.

सतराच्या शतकात माहाराष्ट्र समाजात आणि विसाव्या शतकातील भारतीय समाजात जातीव्यवस्थेचे स्वरूप, शोषनाचे माध्यम, वर्णश्रेष्ठात्वाची चौकटी या अनेक अंगाने भिन्न होत्या. म्हणुन संत तुकारामाची तत्कालीन व्यवस्थेसंदर्भातील विद्रोह आणि आधुनिक भारतातील आंबेडकराचे दलीत चळवळीचे कार्य या दोन्हीचे स्वरूप काहीप्रमाणात भीन्न वाटत होते. परंतु संत तुकाराम आणि डॉ. अंबेडकरांना कायची साध्य मात्र एकच होते ते म्हणजे अस्पृष्योदृद्धार करून समाजीतील निम्नवर्गीय घटकांना जागृत करणे.

महाराष्ट्रात १३ व्या शतकात वारकरी पंथाची पताका संत नामदेव, संत ज्ञानेश्वर, संत विसोबा खेचर, संत चोखेमेळा, संत गोरा कुंभार, संत जगत मित्र इत्यादी संतांनी संपुर्ण प्रदेशात मोठया दिमाखात फडकिवळे. वारकरी पंथ हा भागवत धर्माचे विकसीत रूप आहे. या पंथातील निम्न स्तरातुन आलेले संत यांनी सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक परीवर्तन घडउन आनले. महाराष्ट्राचा इतिहास वारकरी संताच्या थोर कायची साक्ष देतो, याच वारकरी चळवळीच्या कुशीतुन संत तुकाराम उदयास आले. त्यांना वारकरी चळवळीचा वारसा लाभला होता याच चळवळीचे कार्य नेटाने पार पाडावे आणि वारकरी विचारांचा वसा घेउन ते उभे राहीले. नामदेवे केले स्वपना मध्ये जागे सवे पांडुरंग येऊन्या असे

म्हनुन नामदेवाचे कार्य पुढे चालविले. वारकरी चळवळिला खन्या अथवि इतिहासात मोलाचे स्थान प्राप्त करून दिले. संत तुकारामाचे कार्य हे संत नामदेव, संत एकनाथ यांच्या प्रभावाने प्रेरीत होते

हिंस्तानच्या इतिहासाची पळताळनी केली असता, असे दिसून येते की ज्या वेळेस समाजात दैव्य, अराजकता, अनागोदी खैराचार, कर्मकांड, शोषण व अन्याय अत्याच्याराचे स्तोम माजले त्या त्या वेळेस या विळख्यातुन निघण्यासाठी समाज देवभक्तीच्या वाटेने मार्गक्रमन करू लागला होता. वैदीक पुर्व काळातही भक्ती चळवळीच्या अस्तीत्वाच्या पाउलखुनाचे संकेत आपनास निळते. वैदिक कालखंडाचा विचार करतो म्हटले तर असे दिसून येते की वर्णवादी व्यवस्थेचे पाळेमुळे खोलवर घटूर झाले होते. यज्ञयागाचे स्तोम माजले होते. शुद्रांचे आणि अस्पृशांचे संपुर्ण मानव अधिकार नाकारण्यात आले होते. वर्णश्रेष्ठत्वाच्या आधारावर श्रम विभागानी करण्यात आली होती. ब्राह्मनांनी जानदारांचे आणि पुरोहीत वादाचे कार्य करावे, क्षत्रीयांनी सैनिकी कार्य करून समाजाची सुरक्षा करावी, वैष्णवांने व्यापार व शेती करावी आणि शुद्रांनी वरील वर्णांनी सेवा करावी असे वर्णनुसार कार्य वैदीक धर्माने वाटुन दिले होते. या मुळे वैदीक समाजात जळत्व निर्माण झाले होते शुद्र समाजाचे नैसर्गिक अधिकार नाकरल्या गेल्यामुळे हा समाज नैरशयाच्या खोल गर्तें अडकलेला दिसतो. जन्माच्या अध्यारावर श्रेष्ठता उरत असल्या मुळे कर्मवादाचा सिद्धांत पायदली तुडविल्या गेला. कर्मी पेशा वर्णश्रेष्ठता समाजात प्रस्तापित झालि असल्या मुळे बहुसंख्य समाजाची कुचंबना झाली. तो वर्ग मुख्य सामाजिक विकासाच्या प्रवाहा पासुन दुर फेळल्या गेला. या वैदीक धर्माच्या विषमतावादी विचारसरणीच्या विरोधात असंघ लोक पिचल्या जात असल्या मुळे बंड करू लागले. सामान्य वर्ग वर्णवादी व्यवस्थेखाली दबला गेल्यामुळे हा वर्ग एका नव्या सामाजिक मार्गाच्या आणि वर्गाच्या शोधात धृष्टपुद्द लागला. याची परीणीती म्हनुन जैन धर्म व बौद्ध धर्म उदयास आले हे दोनही धर्म वैधिक धर्माच्या बंड फलस्वरूप जन्माला आले. हताश झालेला सामान्य वर्ग वैदीक धर्माच्या जाचातुन मुक्त होण्यासाठी मोठ्या प्रमानात जैन धर्माच्या आणि बौद्ध धर्माच्या आत्रयाला जाउ लागला या दोनही धर्माचा उदय वैदीक व्यवस्थेला शह देऊन नविन समता धारक समाज व्यवस्ता उभी करण्या साठी झाला होता ही वैदीक व्यवस्था विरोधातली मोठी बंडखोरी होती.

बौद्ध धर्म आणि जैन धर्म यांची स्थापना ही भारतीय इतिहासातिल महत्वपूर्ण सामाजिक व धार्मिक कांती मानल्या जाते. वर्धमान महाविरांनी जैन धर्मांनी आणि गौतम बुद्धानी बौद्ध धर्मांची स्थापना करून या देशातील शुद्रांना समतेचा नविन धर्म उभा करून दिला. ज्या मधे वर्णवाद, सृष्ट्यासृष्ट्य असा भेदभाव नाकारला या धर्मात समता, बंधुता व न्याय ही मौलिक तत्वे महत्वपूर्ण मानुन कर्मवादाच्या सिद्धांताचा पुस्तकार केला गेला. ही समाज परीवर्तनाची झालेली चळवळ भारतीय इतिहासात सोनेरी अश्वराने कोरून टेवण्या सारखीच होती. कारण या धर्मांनी हजारे वर्षांपासून खीतपत पडलेल्या लोकांना वर्ण व्यवस्थेच्या जोखडातुन मुक्त करून, सामाजिक गुलामगिरीचे बंधने झागारून एक नवा आदर्श धर्म दिला. ज्या मुळे शोषण मुक्त समाजाच्या कचाटायातुन सुटलेला निम्न वर्ग या धर्मात येउन समतेच्या डोलान्यात मोकळा श्वास घेउ लागला बौद्ध धर्मांनी बालुन दिलेली तत्वे ही आदर्शमय होती ज्या मधे वर्णभेद, वर्गभेद, लिंगभेद आणि जातिभेद या मानव विभाजक तत्वाला थारा नव्हता. वैज्ञानिक दृष्टीकोनातुन कर्मवादी भुमिकेला न्याय मिळाला म्हनुन व्यक्ती विकासाला चालना मिळने ही सहज बाब होती.

बौद्ध धर्मांची वैदीक धर्मा विरोधात झालेली कांतीचे परीणाम दिर्घ काळ भारतात उमटलेले दिसते. म्हनुन ही मानवतावादी आणि समतावादी उदयास आलेला बौद्ध धर्म चळवळी चा निचरा नंतरच्या काळात संत तुकारामावर आणि त्या नंतर डॉ. आबेडकरावर होणे कमप्राप्त होते. दोहो महापुरुशांच्या ऐतिहासिक कार्याचे विश्लेशन करतो म्हटल तर त्याचे मुळे या बौद्ध कांतीत दिसून येते. वारकरी संप्रदायाचे दैवत असलेले पंढरपुर चे विठोबा यांचा मेळ बुद्धस्थळाशी काही

आधुनिक अभ्यासक लावतात. अनेक विचारवंतानी संत तुकारामाच्या कार्याचा आणि अभंग रचनांचा सखोल अभ्यास करून काही निष्कर्ष काढलेले आहे. बौद्ध धर्माचे मानविय तत्वे संत तुकारामाच्या साहीत्यातुन अविष्कृत होताना दिसते या अनुशंगाने बौद्ध धर्माच्या कुशीतुन संत तुकारामाचे कार्य प्रशस्त झाले असा निष्कर्ष काढता येते. नंतर बौद्ध तत्वांचा आणि शिकवुकीचा प्रचंड प्रभाव डॉ. आबेडकरांवर पडला. डॉ. आबेडकरांचे समग्र आयुष्य बुद्ध विचाराने न्हाऊन निघाले नंतर याच तत्वांचा भारतीय भुमित विजारेपना साठी अथक प्रयासाने दलित चळवळ उभी केली. करील विवेचना वरून संत तुकाराम आणि डॉ. आबेडकर हे समाजातील बहुसंख्य घटकाला त्यांचे न्याय्यहक्क मिळाले पाहीजे या साठी अविश्रांत परीक्रम करून एक चळवळ उदयास आनली. ज्या मुळे तळागाळात खीतपत पडलेला, विकासाच्या प्रवाहा पासुन दुर असलेला, न्याय हक्का पासुन वंचीत असलेला अशा शोषीत घटकाला समतेच्या तत्वावर सर्वांना समान संधी आणि एकसमान न्याय मिळायला पाहीजे या साठी आयुष्याची राखरांगोळी केली.

संत तुकाराम कालीन समाज व्यवस्थेचे ऐतिहासिक परीक्षन केल्यास दिसून येते कि वैदीक धर्माच्या वेलीवर पोसल्या गेलेली पुरोहीतशाही ही समाज शोषनाचे मुख्य कारन होते. समाजात कर्मकांड, भेदाभेद, वृत्तवैकल्ये, उपासतापास, बुवावाजी, स्त्रीलप्टपना, राजकिय अस्थीरता, मुसलीम राजसत्ते मुळे धर्मला लागलेली ओढोहीटी सामान्य जनांच्या पैशाचावर उन्मतपे उदर्निवाह करनारा पुरोहीत वर्ग असे वेगवेगळे दृष्ट दिसून येते. समाज व्यवस्था अशा प्रकारे रसातळाला पोहचली होती. असामाजीक तत्वांचा पुर वाहत होता. सामान्याचे जगने मुश्कील झाले होते. तेहा संत तुकाराम महाराजाने प्रस्थीता विरोधात बंडाचे निशान उभारले त्यानी आपल्या अभेंगातुन व किंतनातुन समाजातिल शोषनाच्या प्रत्येक घटका विरोधात प्रखर हल्ले चढविले. वारकरी चळवळीत निम्नवर्गातिल शोषीत लोकांना सामिल करून घेतले. त्यांना विठ्ठल भक्तीचा मार्ग दाखउन शुद्धादिनां आपनही मोक्ष प्राप्त करू शकतो असा विश्वास निर्माण करून दिला. इश्वर भक्तीवर केवळ स्पृशांची मक्तेदारी नसुन तळातील लोकांनाही विठ्ठल भक्तीचा अधिकार आहे अशी चेतना निर्माण केली. तुकरामाच्या कामगीरी मुळे बहुजनांची अस्मीता जागी होऊन एकत्वाच्या भावनेने वारकरी पंथाच्या छत्रांयेखाली येउ लागला. या दृष्टीने १७ व्या शतकातील महाराष्ट्रामत संत तुकारामांचे ऐतिहासिक योगदान मालाले ठरते.

२० व्या शतकातील भारताची सामाजीक व धार्मिक परीस्थीती ही मध्ययुगीन कालखंडा पेशा अनेक बाबतीत भिन्न होती. वर्णवादाचे आणि जातीयतावादाचे स्वरूप जटील होते. शुद्धांचे नैसर्गिक हक्क वा अधिकार नाकारून त्यांना स्पृशा वरोबरीचे स्थान मिळत नक्ते. ज्या वेळेस संपुर्ण जगात उदारमतवादाचे वारे वाहत होते युरोपीय समाज धर्म सत्तेचे आणि राज सत्तेचे वर्चस्व द्युगारून समतेची कास धरत होते परंतु भारतात दलितांना अजुनही आपले जिवन दारीद्रयात खीतपत व्यतीत करावे लागत. याच दरम्यान भारत भुमीच्या पटलावर डॉ. आबेडकर नावाच्या महासुर्याचा उदय झाला त्यानी जातियवादी समाजमनाचे चटके जवळुन अनुभवली होती. म्हनुन डॉ. आबेडकरांनी बौद्ध धर्माची कास धरली कारण स्वातंत्र्य, समता, वंधुता व न्याय ही लोकशाहीची मौलीक तत्वे या धर्मात अंतर्भूत होती या मुळे जम्शेष्टत्वाचे तत्व अमान्य करून कर्मवादाचा सिंदूशंत प्रतिपादीत केला. या मुळे या धर्मात व्यक्ती विकासाला बहुमोल स्थान होते. डॉ. आबेडकरांनी सर्व धर्मातिल तत्वांचा सखोल अभ्यासांती बौद्ध धर्म स्विकरला आणि आपल्या दलीत बांधवाना व्यक्ती विकासाचे दालने मोकळी करून दिली. स्वतंत्र भारताच्या संविधानाचा निर्माता या नात्याने समाजात स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय ही तत्वे बालून दिली. म्हनुन डॉ. आबेडकराचे भारतीय इतिहासातिल स्थान अनमोल आहे.

उपरोक्त ऐतिहासिक घटीते आणि घटनांची योग्य जुळवाजुळव करून चिकीत्सा केली तर असे निर्दर्शनास येते कि संत तुकाराम आणि डॉ. आबेडकर यांनी समाज परीवर्तनाच्या उदात्त हेतु साठी आपले संपुर्ण

जिवन दावनिला बांधले. त्या दोघानाही आपआपल्या कार्यकाळ्यात लोकशिक्षक, प्रबोधनकार, लेखक, विचारवंत, समाज कैज़ानिक अशा बहुआयामी भुमिका वठउन भारतीय समाजात नितीमुल्याची समतेची, बंधुत्वाची, सामाजिक न्यायाचे तत्वे रुजवण्या साठी आपली हयात खर्ची घातली.प्रसंगी अव्हेलना, अपमान, निंदानालस्ती,छळ सहन केला परंतु दोनही महापुरुष समाज उदृथाराच्या कार्या पासुन परावृत्त झाले नाही. दोनही महापुरुषांचा कालखंड भीन होता. १७ व्या शतकातील भारतीय समाजाचे स्वरूप आणि २० व्या शतकातील समाजाचे स्वरूप या मध्ये भीनता होती जसे की जातियवादाचे, कर्मकांडाचे, भेदभावाचे, धार्मिक वर्चस्ववादाचे, वर्णवादी व्यवस्तेचे, वणिने ठरविलेल्या श्रमाचे इत्यादी स्वरूपे वेगवेगळी होती परंतु संत तुकाराम आणि डॉ. आंबेडकर यांचे साध्य एकच होते ते म्हनजे शोषीत घटकाला समानतेच्या तत्वावर स्पृशांच्या बरोबरीने अधिकार प्राप्त करून देने.

भारताला गौतम बुंद्द, चार्वाक, अश्वघोश, नामदेव, तुकाराम, महात्मा फुले, महात्मा गांधी, डॉ. आंबेडकर इत्यादी समाज सुधारकांची मोठी परंपरा लाभली होती. डॉ. आंबेडकर म्हनाले होते की, “माझ्याइतका संत कविंचा खोल अभ्यास केलेली फर थोडी मानसे असतील ” डॉ. आंबेडकर बहीष्ठृत भारताच्या लिखना साठी अनेकदा संत तुकारामांची वचने वापरत असे. डॉ. आंबेडकरांचा एकुन संत साहीत्या कडे पहाण्याचा ऐतिहासिक टृटीकोन होता. चातुर्वर्ण्या विरोधात हिंदु समाजात जी बंडे झाली यात महाराष्ट्रातील वारकरी पंथाच्या संताचे कार्य महत्वपूर्ण मानले. एकांशीत जातिभेद निर्मुलनाच्या प्रक्रियेत मध्ययुगीन महाराष्ट्रात संत तुकारामांची भुमिका महत्वपूर्ण होती असा आशय त्याच्या वक्तव्यातुन प्रतिपादीत होतो.

संदर्भग्रंथ

- १) डॉ. किशोर सानप, समग्र तुकाराम दर्शन
- २) सदानंद मोरे, तुकाराम दर्शन
- ३) अक्षरगाथा मासिक, संपादक मा. मा. जाधव (डॉ. रावसाहेब कसबे,संतांची चळवळः हिंदुव्यवस्थेविरोधी पहीला विद्रोह)
- ४) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, भारतीय जाती : रचना, उदय आणि प्रसार
- ५) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सिध्दांत : माणूस,त्याचा समाज व बदल

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारातील राजकीय व सामाजिक कांती

प्रा. डॉ. संजय गोरे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमूख व संशोधक मार्गदर्शक
शरदराव पवार महाविद्यालय, गडचंद्रूर जि. चंद्रपूर

प्रस्तावना : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक व राजकीय कांती म्हणजे दलितांच्या उद्धाराची चळवळ होय. भारतीय सामाजिक जीवनात दलितांना अन्यायापासून व शोषणापासून वाचिविण्यासाठी त्यांनी सामाजिक जीवनात स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुतेच्या स्थापनेवर भर दिला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे संपूर्ण जीवन स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुताने प्रभावित होते. आणि रुढीगत प्रथांमध्ये जखडलेल्या समाजाचे खोलवर अध्ययन केले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर असे मानत होते की, वर्णाश्रम धर्मनिवार्ता जाती भेद, स्पृशा – अस्पृश्यता, दास्यता, निरक्षरता, भेदभाव इत्यादी वर्गाई स्थितीची निर्मिती केली आहे त्यांनी या अन्यायापासून मुक्तीसाठी सामाजिक लोकजागृष्णी वर सुट्टा भर दिला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्यानुसार वर्णव्यवस्थेत स्वातंत्र्य, समता आणि भ्रातृत्वाच्या आदर्शाला कोणतोही स्थान नाही. त्यात सामाजिक असमानतेचे पोषण आणि मानव व्यक्तीत्वाची प्रतिष्ठेचे पतन होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी वर्णाश्रम धर्माला सामाजिक न्यायाच्या प्राप्तीत सर्वांत मोठा अडवळाला मानला होता. वर्णाश्रम व्यवस्थेत सर्वांतम आणि पवित्र प्रतिष्ठा केवळ एकाच वर्गाला अर्थात ब्राह्मण समाजाला प्रदान करण्यात आली. अन्य तीन वर्णांतील लोकांना त्यांच्यापेक्षा हीन समजाले जावू लागले. वर्णव्यवस्थेत स्तरीय चरित्र मिळते आणि सामाजिक असमानतेला समाजाचे अधिकृत आदर्श समजाले जाते. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी वर्णाश्रम हे संपूर्ण सामाजिक न्यायाच्या विरुद्ध आहे असे मत मांडते.

डॉ. आंबेडकर आदर्श समाजाच्या स्थापनेसाठी वर्ग आणि जाती या दोघांनाही समाप्त करू इच्छित होते. हिंदुच्या सामाजिक प्रतिमध्ये बदल घडवून आणण्यासाठी जाती प्रथा समाप्त करणे आवश्यक समजत होते. अशाप्रकारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर वर्णव्यवस्थेत जातीव्यवस्थेचा मुलाधार मानत होते. जाती व्यवस्थेमुळे हिंदु समाजात परस्पर कलह, घृणा आणि भिन्नता अशा भावना निर्माण झाल्या आहेत असे त्यांचे मत होते.

जातीभेद व्यवस्थेचे निर्मलन : – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मतानुसार काही लोक जातीभेद मिटविण्यासाठी सहभोजन व्हावयास पाहीजे असे मत मांडत होते. परंतु डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना हा पर्याय अपर्याप्त वाटत होता. कारण यामुळे जातीभेदावर कुठलाच परिणाम होत नाही. तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते, जातीभेद मिटविण्याचा वास्तविक उपाय आंतरजातीय आणि आंतरवर्णीय विवाह हा होवू शकतो. जो पर्यंत ही आत्मीयता, बंधुता आणि मित्रतेची भावना निर्माण होत नाही तो पर्यंत जातीभेदावारा उत्पन्न दुर्मार्ग नट होवू शकत नाही. जातीभेद मिटवून दिनुना सामाजिक जीवन तेजस्वी बनविण्यासाठी ही आंतरजातीय विवाहाची संकल्पना त्यांनी मांडली होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नुसार जाती प्रथा समाप्त झाल्यावर अस्पृश्यतेचा अंत होईल. जातीप्रथेला समाप्त केल्याशिवाय अस्पृश्यतेच्या विनाशाची आशा करणे म्हणजे वाळुवी भिंत तयार करणे होईल. याविचाराची जातीप्रथा आणि अस्पृश्यता दोही अलग अलग आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्यानुसार जातीभेद, अधिकार भेद, वर्णभेद, अस्पृश्यता इत्यादी वर्गाई स्थितीची निर्मिती लोकांना विरुद्ध रागाचा प्रचार करणे आहे. व्याकरण आणि तर्कानुसार शास्त्राचा अर्ध बदलणे उपयुक्त नाही.

महिलांचा सर्वांगिन विकास आवश्यक : – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भारतीय शुद्र पुरुष आणि त्याची दयनियता यांच्या सामाजिक स्थितीबाबत जेवढे सजग होते तेवढेच ते भारतीय समाजात अतीपीडीत समजत्या जाणाऱ्या महिलांच्या दशेप्रती सचेत होते. हे आव्हान केवळ दलित वर्गांतील महिलांपुरते मर्यादित नव्हते तर, समस्त भारतीय समाजात राहणाऱ्या महिलांसाठी हा संदेश होता. न्यायपूर्ण समाजाच्या स्थापनेचा हेतू डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्त्रियांच्या उत्थानाचे प्रबळ समर्थक होते. स्त्रियांच्या उत्थानाच्या कार्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी रुपी घेतली आपल्या अनेक भाषणामधून, लेखातून त्यांनी नेहमी बाल विवाह, विवाह पुर्नविवाह, स्त्रियांच्या सांपतीक अधिकार, शिक्षण, स्वातंत्र्य, त्यांच्याप्रती मान सन्मान या भावनाना प्राधान्य दिले जेणेकरून स्त्रियांच्या अधिकार प्राप्तीचा मार्ग सुलभ आणि सुकर व्हावा. सन 1955 मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदु कोड बिलाची रचना आणि प्रस्तुती संपूर्ण नारी समूहाच्या मुक्तीसाठी आणि घोषणापत्राच्या रूपात भारतीय संसदेत केली होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा उददेश मात्र

प्राचीन व्यवस्थेला परिवर्तीत करणे एवढाच नहता तर, स्त्रियांसाठी नविन समाज व्यवस्था निर्माण करावी असा सुधा होता. स्त्रियांची उन्नती, शिक्षण आणि संगठनाशिवाय समाजाचा सांस्कृतिक आणि आर्थिक विकास अशक्य आहे असे ते मानत होते.

बंधुत्व ही सामाजिक न्यायाची आधारशिला :—

जेव्हा एखादी व्यक्ती भांभुमावाच्या भावनेने ओत प्रोत होतो. तेव्हा तो सामाजिक न्यायाच्या प्रक्रियेत भागीदार बनतो आणि त्याला विविध क्षेत्रात प्रभावी करण्यासाठी तो आपला सहयोग आणि सदभाव प्रदान करतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या दृष्टिकोनातून भांभुत्व सर्वोच्च मूल्य आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय शिथेतीमध्ये बंधुत्व भावावर अधिक भर दिला. त्यांच्या दृष्टिने सामाजिक न्यायासाठी वास्तविकतेत बंधुमावाची गरज आहे. राजकीय आणि आर्थिक न्यायाच्या तुलेत त्या सामाजिक न्यायाची गरज आहे जो बंधुमावावर आधारलेला आहे. म्हणजेच बंधुत्व हा सामाजिक न्यायाची आधारशिला आहे.

जो व्यक्तीला दुसऱ्यांचे चांगले करण्यासाठी प्रेरित करतो. असा व्यक्ती सामाजिक कार्यासाठी संदैव तप्पर राहतो. आणि आपल्यांमुळे दुसऱ्याचे अहित होणार नाही याची सुधा काळजी घेतो. तो मानवी मूल्यात निष्ठा ठेवतो, सामाजिक असमानता, अन्याय आणि शोषणापासून दुर राहतो. हीच सामाजिक न्यायाची निश्चित धारणा आहे. समाज व्यवस्थेत दिव्यतेपेक्षा जास्त महत्व बुद्धी तसे सिद्धांत, जनभावना किंवा जनहिताला असली पाहिजे. समाज तसेच संस्काराची पुर्नरचनेच्या संदर्भात विशेषत: असे होणे आवश्यक आहे. सर्व नागरिकांची सामान्य रुची आणि हितांना लक्षात घेणे हे समाजव्यवस्थेसाठी अनिवार्य आहे. देश, काल, परिस्थिती सामाजिक पर्यावरणप्रती मानवाच्या बदलत्या दृष्टिकोनाला, आंदोलनाला, संघर्षाला आणि क्रांतीला जन्म देते. परिणामतः मानवी संबंधात समयावृक्तून आवश्यक परिवर्तने होणे समाज, कुटुंब, धर्म आणि संस्कृती तसेच संस्कार प्रभावित आणि प्रखर होतात. सामाजिक पुर्ननिर्माणाच्या प्रक्रियेत सुरक्षा, परस्पर मान सन्मान, स्वातंत्र्यता, समता तसेच बंधत्व यासारख्या मानवीय आदर्शाना पूर्णतः समाप्त केले जाणे आवश्यक आहे जेणेकरून पुरातन व्यवस्थेचे दोष, अंध-विश्वास आणि दुष्परिणामांपासून मुक्ती प्राप्त होयू शकेल. भारतीय समाज व्यवस्था लोकशाहीत अंतर्गत मूल्याच्या आधारावर विकसित करण्यात यावे यामध्ये प्रामुख्याने सहयोग, सहमती – असहमती, सहभाग यांचा समावेश असावा आणि अपेक्षित आणि तिरस्कृत शिथेतीचा सामना किंवा अुभय रक्ता कामा नये.

दलितांच्या उद्धारासाठी आंदोलन :— भारत पंरपरेच्या बेडयात तर अडकलेला होता शिवाय अंधश्रद्धा, निरक्षरता, अस्पृश्यता, रुढीवादीता आणि स्त्रियांचे पारतंत्र्य या सारख्या वाईट प्रवृत्तीने सुधा जखडलेला होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अस्पृश्यांच्या या समस्येला पाहत त्यांच्या कल्याणासाठी एखादी संस्था असावी असे वाटले. त्याना वाटत होते की, एका अशा संस्थेची निर्मिती व्यावी ज्यात दीन – दलीत अस्पृश्यांमध्ये जागृती निर्माण करता येईल. इंग्रजांपेक्षा जास्त पुरातन हिंदू धर्म शास्त्रांचे यात विशेष योगदान होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी विसाया शतकात या पंरापरागत चालिरीती अनिष्ट प्रथांना मुळास्कट नष्ट करण्यासाठी एका नविन दलितोद्वारकाच्या रुपात आंदोलनाची सुरुवात करून समाजात काती घटवून आणण्याचा विगुल वाजविला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पूर्वी अस्पृश्यांमध्ये सामाजिक चेतना निर्माण करण्याचे कार्य मात्र सुरु झाले होते. अस्पृश्यता निवारणाच्या आंदोलनात वास्तविकतेत हिंदू समाज पृथक्तीत जडुळांपासून कांतीचे आंदोलन करण्याचे गरज असल्याचे महाराष्ट्रात सर्वप्रथम महात्मा ज्योतीबा फुले यांनी मानले. डॉ. आंबेडकरांच्या मनातील जागृतीची कल्पना समानतेवर आधारलेली बहुमुखी विकासासी संबंधीत होती. परंतु ते जानत होते की, जो पर्यंत अस्पृश्यांमध्ये आत्मविश्वासाच्या भावनेवा विकास नाही होत तो पर्यंत त्यांच्यात जागृती आणणे असंभव आहे. अस्पृश्यांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी वसरीजृहांची खाणपाना, त्यांच्या सामाजिक व सांस्कृतिक विकासासाठी वाचनालये, आर्थिक उन्नतीसाठी औद्योगिक शाळा तसेच कृपी विद्यालये उद्घाटनास प्रारंभ केला. त्यांनी दलित समाजाला संदेश दिला शिका, स्वतःला ओळखण्यासाठी शिका, समाजाला ओळखण्यासाठी शिका, स्वतः वर उठण्यासाठी आणि इतरांना वर नेण्यासाठी शिका. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची ही वक्तव्ये म्हणजेच त्यांच्या जीवनाचा संपूर्ण सिद्धांत होरी.

महाराष्ट्रातील दलितोद्वारक आंदोलनाची सुत्रे स्पृश्य हिंदुच्या हाती होती. परंतु डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना असे वाटत होते की, दलितोद्वारकासाठी चालवियात येणारे आंदोलनाचे संचालन एखादा दलित कार्यकर्ताच ठरू शकतो. त्यामागील महत्वपूर्ण कारण हे होते की, सवर्ण हिंदू वर्गातील लोकांपेक्षा दलितांच्या समस्यांची खेरी जाणीव ही त्या वर्गात राहणाऱ्याला आहे. कारण दलितांच्या समस्या काय आहेत त्या भोगल्याने किंवा यातना होतात हे त्याच वर्गातील व्यक्ती समजू शकते. तसेच स्वयंचलनातून स्वावलंबनाची भावना सुधा जन्म घेते. कारण स्वावलंबनाशिवाय आत्मसन्मानी जाणीव निर्माण होत नाही आणि आत्मसन्मानाशिवाय दलितांचे उथान करणे शक्य नाही.

समारोप :— डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी वर्णव्यवस्था, जातिवाद, नैतिकता, तसेच धर्मान्धता याविरुद्ध संघर्ष करण्यास सुरुवात केली. कारण, सामाजिक न्यासासाठी त्यांना या सर्वाना कारणीभूत ठरविले होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलितांना सामाजिक दृष्टिने समान दर्जा मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला. ते अशा सर्वच सामाजिक संस्था आणि व्यवस्थेच्या विरुद्ध होते की, जेथे मानवाप्रती हिंसा आणि अन्यायाची भावना असते तसेच मानवाच्या व्यक्तीत्वाला कुचलल्या जाते. त्यांच्या संदर्भात म्हटले जाते की, देशाच्या स्थानक्षेत्रांतर बाबासाहेब हे एकटेच राजनेता होते त्यांनी अस्पृश्यता लवकरात लवकर संपरिण्याची मनिषा बाळगली होती. आंबेडकरांनी असे म्हटले की, आता जी व्यवस्था निर्माण केली जाईल त्यात, त्यातील प्रजा अशी असाची की, त्यांना नागरिकोंचे संपूर्ण अधिकार प्राप्त होणू शकील आणि त्यांच्या पतनाचा शेवट होईल. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जीवनाचे लक्ष्य दलित समाजाची सेवा हे बनले होते. ते हे जानत होते की, अस्पृश्यता निवारण आणि अंतजातीयतेमुळे दलितांच्या दुखाचा अंत संभव नाही तर त्यांच्या मतानुसार दलितांच्या दुखाच्या निवारणासाठी सर्वच विभाग जसे न्यायालय, सैन्य, पोलिस, व्यापार तसेच शिक्षणाचे दरवाजे त्यांच्यासाठी उघडण्यात यायला होवे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपली बुध्दीमत्ता आणि नेतृत्वाने अस्पृश्य समाजातील समस्येला देशातील एक सर्वात मोठा मुददा बनवून दिला. त्यांनी म्हटले की, शासन जे देईल ते घेणे, तेच ऐकणे, जसे ठेवेल तसेच राहणे या दास्य भावनेला सोडणे आवश्यक आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आंदोलनाचे लक्ष्य केवळ सुवर्णाव्दारे समानता प्राप्त करणे नक्हते तर अस्पृश्यासाठी मानविय आणि लोकतांत्रिक अधिकार अर्जित करणे हे होते. प्रत्येक देशाच्या इतिहासात त्यांनी पाहिले की, अधिकार हे कधीच उपहार बनून प्राप्त होते नसतात. तर त्यांना प्राप्त करण्यासाठी स्वतः हात पुढे करावे लागतात.

संदर्भग्रंथ

- 1) गुना राजेश : डॉ. आंबेडकर आणि सामाजिक न्याय – मानक प्रलिक्षेन प्रा. लि. 1994 पृष्ठ 18, 19.
- 2) पूजारी विजयकूमार : डॉ. आंबेडकरांचे जीवन दर्शन – गौतम बूक सेंटर दिल्ली प्रा. आ. 2010 पृष्ठ कं. 11
- 3) किर धनंजय : डॉ. आंबेडकरांचे जीवन चरित्र्य – प्यापूलर प्रकाशन नवी दिल्ली प्रा. आ. 2006 पृष्ठ कं. 105
- 4) आंबेडकर बाबासाहेब : हिंदू स्त्रियांची उन्नती आणि अवनती – सुमेध प्रकाशन पूणे प्रा. आ. 2006 पृष्ठ कं. 23, 24.
- 5) ओमप्रकाश कश्यप : जननायक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – पंकज पुस्तक मंदिर आझाद नगर नवी दिल्ली प्रा. आ. 2008 पृष्ठ कं. 48, 49.
- 6) तारकेश्वर सिंह : इस्पात पुरुष आंबेडकर – जननेत्राना प्रकाशन, अशोक विहार नवी दिल्ली 2008 पृष्ठ कं. 193, 195.
- 7) शास्त्री शंकरानंद : (1990) – युगपुरुष बाबासाहेब आंबेडकर जीवन संघर्ष अमृत बूक कंपनी प्रा. आ. 1990 पृष्ठ कं. 393.
- 8) राय हिमान्तु : युगपुरुष बाबासाहेब आंबेडकर – समता प्रकाशन शाहदरा दिल्ली प्रा. आ. 1997 पृष्ठ कं. 172,173.
- 9) बाबासाहेब, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – संपूर्ण वाडःमय – पृष्ठ कं. 44
- 10) भटनागर राजेंद्रकुमार : डॉ. आंबेडकर व्यक्तीमत्व और कर्तृत्व – चिन्मय प्रकाशन जयपूर प्रा. आ. 1994 पृष्ठ कं. 29,30.